memorii/jurnale/convorbiri

Annie Bentoiu

TIMPUL CE NI S-A DAT

Memorii
1944–1947

cd book
HUMANITAS

COLECȚIA

memorii / jurnale / convorbiri

ANNIE BENTOIU (n. 1927), fiica unui medic român și a unei elveține din cantonul francofon Vaud, și-a petrecut copilăria alternativ în București și Oltenița. Liceul la foarte tradiționala Școală Centrală de Fete din Capitală; studii universitare la Facultatea de Drept; cursuri de literatură și istorie la Institutul Francez din București. Căsătorită din 1949 cu compozitorul Pascal Bentoiu. Perfect bilingvă, a publicat în franceză traduceri din literatura română și (la Lausanne, Éditions de l'Aire) mai multe volume de poezie și proză poetică: *Poèmes I*, *Poèmes II*, *Dix méditations sur une rose*, *Phrases pour la vie quotidienne*, *Voyage en Moldavie*. În limba română i-au apărut un roman de debut (*Strada Mare*, EPL, București, 1969) și câteva traduceri din franceză. A publicat în primă ediție cele două volume de memorialistică intitulate *Timpul ce ni s-a dat* la Editura Vitruviu (în 2000, respectiv 2006).

ANNIE BENTOIU

TIMPUL CE NI S-A DAT

Memorii 1944–1947

Ediția a doua

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Colecție coordonată de
OANA BÂRNA

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Pe copertă
Autoarea în 1954

© HUMANITAS, 2007

ISBN 978-973-50-3011-7 (pdf)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701
București, România
tel. 021/408 83 50
fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online:
tel./fax 021/311 23 30
e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
www.libhumanitas.ro

I

Împlinisem şaptesprezece ani şi eram, ca destule fete prea protejate din generaţia mea, mult mai copilăroasă şi mai nerealistă decât cele de azi.

După bombardamentul din 4 aprilie l944, părinţii mei părăsiseră locuinţa din Bucureşti pentru a reveni la Oltenița, orăşelul de baştină al familiei, unde în acea vară se retrăseseră şi alte rude, sau îşi trimiseseră copiii. O mulţime de bucureşteni, de altfel, făcuseră la fel: zona părea mai puţin ameninţată decât altele. Vara se scursese pentru noi, adolescenţii, ca o foarte lungă vacanţă (nu se predase ultimul trimestru), ocupată cu lectură multă, plimbări cu bicicleta şi nesfârşite partide de ping-pong.

De câteva ori văzuserăm trecând pe cer, dimineaţa, triunghiul gâştelor sălbatice de oţel care sclipeau argintiu, ducând moarte altora. O clipă, ne simţeam străbătuţi de un fior îngheţat. Apoi uitam. De la acel prim şi unic bombardament care ne cruţase, ucigând pe alţii la doi paşi de noi, eram fataliști. Cel mult ne simţeam recunoscători sorţii: ea ne lăsa să vieţuim liniştiţi, într-un orăşel de care nu se sinchisea nimeni, pentru că încă nu se afla în calea nimănui.

În vara anului l94l, când în oraş funcţionaseră trei spitale militare unde lucram cu toţii, mici şi mari, intraserăm în contact nemijlocit cu suferinţa şi cumplitele sacrificii ale războiului. Dar linia frontului se îndepărtase şi acum, pe măsură ce se apropia din nou odată cu retragerea germană şi a noastră, era din ce în ce mai limpede că într-un fel sau altul vom ieşi din război, vom cere armistiţiu şi gata.

Într-o margine a orașului era cantonată o unitate germană: oamenii ei nu se prea vedeau pe stradă, cel puțin pe partea din Strada Mare, fără magazine, unde locuiam noi. Într-o dimineață când jucam ping-pong, unul dintre ei a intrat în curtea unde era întinsă masa, la umbră, și a cerut niște apă de băut. Apoi s-a așezat pe bancă și s-a uitat un timp la noi cum jucam.

Băieții – cel mai mare avea vreo cincisprezece ani – s-au strâns în jurul lui și au început cu el un fel de conversație. Eu îmi continuam jocul și doar i-am aruncat o privire. Nu știu ce grad avea: mic, probabil. N-avea nimic de viking: era bătrâior și cu părul închis la culoare.

După ce a plecat, i-am întrebat pe băieți ce tot avuseseră de vorbit cu el.

— Era amărât, mi-au spus ei. A zis: „Știu eu că voi, românii, nu ne iubiți pe noi."

Țin minte că fraza m-a iritat. Poftim, mai voiau să fie și iubiți, după câte ne aduseseră pe cap!

Personal, nu schimbasem niciodată vreo vorbă cu niciunul. Reichul, *die Wehrmacht* erau noțiuni globale, violent detestate, dar în abstract. *God save the King*, care era și imnul elvețian, a fost singura bucată pe care execrabila mea memorie muzicală a reușit s-o rețină în doi ani de lecții de pian. La internat îl cântam cu fetele pe ascuns, în anumite recreații, în sala de gimnastică.

În oraș, exact ca la București, militarii germani circulau pe străzi într-un fel impermeabil, populația nu se uita la ei, nici ei la trecători. Auzisem că fuseseră peste iarnă niște petreceri cu dans și altele asemenea; tinerele care participaseră la ele erau judecate foarte sever, „compromise"; una dintre fete, mai cunoscută, chiar plecase din târg, dar poate era doar o coincidență. În uniforma lui gri-verzuie, acel om însetat – vreun rezervist – a fost prima prezență care mi s-a părut umană, de cealaltă parte a baricadei.

Și a venit seara de 23 august.

Comunicatul a fost citit la radio pe la nouă sau zece seara. L-am ascultat în tăcere; ai mei au trecut imediat la emisiuni-

le străine, pe care seară de seară aveau răbdarea să le asculte ceasuri întregi. Urechea lor devenise un filtru extrem de sensibil, neglijând bruiajul care mă exaspera. Postul lor preferat era Sottens, elvețian și neutru; singurul obiectiv, afirma tata. Comentatorul politic al acelor ani, René Payot, avea o minte ageră și informația lui părea extinsă imparțial. Poate că tot Sottens au ascultat și în seara aceea. Eu i-am lăsat lângă aparat și am ieșit pe verandă.

Mă țin minte așezată pe ceva scund – un scăunel sau chiar treptele verandei – cu fața spre grădină și capul în mâini, într-o tăcere absolută. Era o noapte senină de vară, aparent ca toate celelalte. Ceea ce mă stăpânea era un fel de angoasă tulbure, fără formă. Principala imagine care-mi venea în minte era cea a unui zăgaz care se rupe. Suportată cu iritare și ostilitate, prezența nemților de fapt ne apărase. Odată cu dispariția lor, ne aflam în calea unui puhoi pe care mai mult îl presimțeam decât mi-l imaginam efectiv.

Ce știam, la urma urmei, despre ruși? Nu mare lucru, ținând socoteala de faptul că propaganda germană nu putea fi crezută pe cuvânt. Înainte de război, dincolo de Nistru totul era tulbure. De acolo veneau doar vești confuze și înspăimântate. Cuvântul „bolșevic“ era încărcat cu conotații sângeroase și trezea un fel de groază. Romanul lui Gib Mihăescu, *Rusoaica*, încercase să creeze o mitologie bizară, atractiv-repulsivă, a femeii ruse; la fel procedase un roman de serie, cu multe sugestii erotice, de Octav Dessila, *Zvetlana*. În biblioteca părinților un roman de Blaise Cendrars, *Moravagine*, situat în Uniunea Sovietică în anii douăzeci, descria o lume de beție și haos: nu reușeam să-l termin. Mai era o biografie a lui Stalin în tinerețe, scrisă de Boris Suvarin, care-l zugrăvea ca pe un simplu asasin cu simbrie. Cuvântul „colhoz“ (care se scria adeseori cu k), circula încărcat și el cu conotații de neexplicită teroare. Din câte știam, familiile de refugiați refuzau să-și amintească prea clar grozăviile prin care trecuseră; poate că se temeau încă. Mai fusese și un film italian în două serii, la care vărsasem multe lacrimi: *Noi, cei vii* și *Adio, Kira*.

Nu știam că *Noi, cei vii* era un citat din Epistola întâia către Tesalonicieni, nici că peste decenii un roman rus cu premiul Nobel avea să ne readucă în memorie, precise, imaginile filmului.

Oricum, armatele noastre luptaseră împotriva lor și pe pământ rusesc; acum erau ei pe pământul nostru, iar noi ne pomeneam „alături de armatele aliate“. Cum se vor petrece lucrurile? Până acum se folosise mereu formula „prietenia româno-germană“ care era, fără îndoială, o minciună. Acum ce vom spune? Altă minciună? „Aliații“ fuseseră fără îndoială, în chip constant, polul simpatiilor noastre; dar foloseam cu ei o optică selectivă. Iubeam Franța, Anglia, America. Pe ceilalți nu-i vedeam, nu voiam să-i vedem.

Acum le deschideam granițele și-i vom lăsa să treacă. Ba mai mult, vom lupta alături de ei pentru Transilvania; era aici un argument decisiv, care nu se discuta. Și totuși: oare aceiași ofițeri, care luptaseră în Rusia, vor comanda acum tirurile în sens opus? Erau ei marionete sau oameni? Vom cădea în spatele nemților; nu ne mulțumeam, așadar, să-i trădăm, vom și trage în ei. Mi-am adus oare aminte de acel neamț amărât, poate mai mult speriat decât însetat, din acea dimineață cu soare? Nu știu. Exista o componentă neloială în acel act, și mi se părea că într-o ordine morală superioară ea va trebui plătită într-un fel. Dar, desigur, războiul nu este și nu poate fi leal; istoria nu e nici logică, nici frumoasă și cu atât mai puțin morală. Decât, poate, pentru cel care o citește ca pe o poveste de demult.

Mi-am petrecut seara în această apăsare tăcută, parte înfrângere și rușine, parte încremenire în fața irevocabilului. Noaptea era senină, stelele sclipeau la locul lor, se auzeau câinii, o adiere de vânt. Viitorul era mai incert ca niciodată. Făcuserăm cu toții un gest, necesar, se vede, prin care se încheia o perioadă și începea ceva în întregime necunoscut.

A doua zi am aflat cu uimire că în unele case fusese o bucurie și un chef grozav. Printre altele, pare-se, la unchiul Mitică, fratele mai în vârstă al tatei. Era de înțeles: avea trei băieți, iar fiul său cel mai mare, artilerist, făcuse toată campania din Rusia, îmbolnăvindu-se în tranșee de un reumatism

grav. Dar războiul continua, aveau să mai fie morți și răniți, familii îndoliate, pământ pustiit. Se băuse, se dansase, antren fusese din plin și în multe alte locuri.

Dimineața tata a plecat la București să vadă cu ochii lui „care e situația". Eu am uitat de acea seară de anxietate, mi-am zis că poate „cei mari" știu mai bine decât mine, mi-am văzut de lecturi și de bicicletă ca mai înainte. E ciudat în ce irealitate pot trăi unii adolescenți. Între unsprezece și treisprezece ani reacționasem pasionat și cu revoltă la evenimentele de atunci: Cehoslovacia, Polonia, Franța. După căderea ultimei și mai ales după intrarea noastră în război, încetasem total să mă mai interesez de politică și de istorie. Mi se părea că ne cufundăm într-un abis de neînțeles, iar soluția mea personală fusese să evadez; scriam basme și poezii franțuzești, cultivam un soi de optimism superficial și forțat, alternând cu perioade secrete de disperare: tablou de adolescență cât se poate de obișnuit.[1]

[1] Astăzi, recitind cele scrise mai sus, sunt frapată de amestecul de naivitate și intuiție corectă din gândurile mele de atunci. Impresia de „zăgaz care se rupe" era exactă și totul, de atunci încoace, ne-a confirmat-o. Dilema în care presupuneam că se aflau militarii nu se poate să nu fi existat la unii dintre ei și s-a căutat, probabil, să se trimită unități noi, nu chiar cele care luptaseră pe frontul de Răsărit. În sfârșit, problema „trădării alianțelor" rămâne destul de complexă. Ea ne este reproșată și astăzi. *România liberă* de ieri, 27 octombrie l996, reproduce, cu privire la eventuala noastră intrare în NATO, o declarație făcută de George Friedman, directorul Institutului de Cercetări Geopolitice din Louisiana, cotidianului budapestan *Népszabadság*: „România și-a schimbat prea des aliații și a învrăjbit marile puteri unele împotriva altora și de aceea nu se bucură de încrederea Occidentului și a SUA." Adevărul este că și regimul nazist, și cel sovietic erau dușmanii noștri obiectivi. Unul ne luase Basarabia și Bucovina, celălalt Ardealul; amândoi ne-au ocupat pe rând. Din punctul nostru de vedere, a ne lupta cu fiecare era legitim, iar alianțele n-aveau cum să fie „sincere" cu niciunul din ei. Un om atacat din două părți în același timp nu poate fi criticat dacă se aliază temporar cu unul din atacanți împotriva celuilalt, cu scopul final de a scăpa de amândoi.

Câteva zile mai târziu, la întoarcerea tatei, îi ascultam povestirile cu nesaț și cu gura căscată. Bombardamentele nemțești îl obligaseră să stea mai multe ore în adăpostul din clădirea Băncii Naționale, pe Ștefan cel Mare; nu mai știu, poate chiar dormise acolo. Bucureștiul fusese bombardat cu strășnicie, mai dur chiar decât în acel 4 aprilie de neuitat, în care călcasem pe trotuare acoperite cu sticlă pisată și privisem case despicate de sus în jos, cum aveam să revedem doar patruzeci de ani mai târziu, la cutremurul din l977. Se dărâmase acum minunata clădire a Teatrului Național, în care aplaudasem cu atât entuziasm *Apus de soare*, *Cocoșul negru* și multe alte spectacole (ce neuitată privelişte oferea sala în roșu și aur, adâncă, neverosimil de îngustă și totuși somptuoasă, privită fie de jos, fie de sus! O replică a sălilor de spectacole austriece și germane ale veacului trecut, pe care le privim astăzi la televizor cu admirație și o undă de nostalgică invidie). Nemții se apărau din toate puterile la Băneasa. Convoaie întregi se retrăgeau în goană, soldați izolați erau prinși în sate, ici și colo. Reprezentantul diplomatic al Germaniei se sinucisese împreună cu secretara lui. În București apăruseră ziare cu frontispiciu nou, cu câte o singură foaie, ca o ediție specială; lucrurile erau confuze și periculoase. Nemții ne acuzau că i-am trădat; nu puteam să nu le dau dreptate. Că ei începuseră, că ei umpluseră Europa cu foc și cu sânge, că fără nebunia lor poate nu s-ar fi întâmplat nimic, asta era altă poveste, la fel de adevărată.

Au mai trecut câteva zile și au venit rușii.

Eram în casă, dimineața, când am auzit-o pe Maria strigându-mă:

— Domnișoara Nini! Veniți repede că au venit rușii, să-i vedeți ce frumoși sunt!

Am coborât cele două etaje întrebându-mă ce însemna acea frază ciudată și cum trebuia luată. Poate de aceea îmi răsună și acum în urechi. Pe trotuar, am rămas nemișcată multă vreme în tăcere, ca și alții, și am privit.

Pe Strada Mare se scurgea un șuvoi de căruțe care înainta extraordinar de încet. În fiecare un grup de militari, bărbați și femei, stăteau așezați sau prăvăliți pe un neverosimil calabalâc de „efecte“ și de arme; unul dintre ei mâna caii. Culoarea generală a uniformelor, a obiectelor, a cailor și a căruțelor părea să fie aceeași, cea a pământului, a prafului. Rușii nu se uitau la noi; erau cufundați într-o indiferență sau o oboseală atât de adâncă încât nimic și nimeni nu-i mai putea atinge. Unii dintre ei cântau: niște coruri pentru noi ciudate, corect intonate pe două voci, în care bărbații luau terța superioară pentru acompaniamentul melodiei principale, nu cea inferioară cum eram obișnuiți noi. Chiar auditiv deci impresia era stranie, deși mai plăcută decât imaginea vizuală. Dar principalul acompaniament era sunetul continuu al roților pe caldarâmul pavat cu pietre, un sunet care părea, în forța și continuitatea lui, o curgere de metal și pietre rostogolite, un sunet nemaiauzit și nesemănând cu nimic. Îl țin minte pentru că n-a încetat toată ziua și toată noaptea, ba chiar și toată ziua următoare. Îl auzeam în somn și de câte ori mă trezeam. Și nu se mai termina.

Trecătorii opriți pe marginea trotuarului se uitau un timp, după care se îndepărtau și-și continuau drumul în tăcere. Nu manifestau nici bucurie, nici ură: ce-o fi fost în sufletele lor, al fiecăruia dintre ei, mi-e cu neputință să imaginez. Știu doar ce era într-al meu: o milă fără margini, luptându-se cu o frică fără nume.

Ne-am întors sus în casă – era o zi de vară caldă, senină, cum aveau să mai fie sute și mii –, închizând instinctiv poarta de fier cu mult mai multă grijă ca de obicei. Unchiul Ionel stătea pe trotuarul asfaltat din fața casei și, după cum am aflat ulterior, la întrebarea pusă de un ofițer sovietic a răspuns într-o rusească fantezistă că în casa noastră stă un „polcovnic“, ceea ce, dată fiind și alura impozantă a clădirii, ne-a scutit pe moment de orice neplăceri. Altă dată a coborât și tata, în vechea sa uniformă de medic militar din timpul concentrărilor și mobilizărilor „pe loc“.

Într-adevăr, curând lucrurile s-au schimbat. Poate chiar din prima seară. Au fost aduse la noi cele două verișoare de o vârstă cu mine – Țuș și Veronica – și am stat închise vreo trei zile în partea din spate a casei, fără să avem voie să scoatem nasul afară. Zvonurile erau contradictorii: ba că soldații ruși erau ținuți din scurt și pedepsiți dacă se arătau agresivi; ba că cereau alcool peste tot, până și în farmacii, unde-l dădeau imediat pe gât, lucru nemaivăzut; că întrebau de ceasuri și de „hazaică"; pe scurt, a doua zi, nefiind lăsate nici să ne uităm pe geam, ne-am suit în pod și am examinat priveliștea cu un binoclu mic pe care tata îl întrebuința la curse.

Toți negustorii lăsaseră obloanele și orașul părea sub stare de asediu. Nu se vedea nimeni pe străzi. Panică nejustificată? Incidente reale? Și una, și alta, probabil. Când lucrurile s-au mai liniștit și ne-am putut vedea unii cu alții, am aflat oarecare știri. Căpeteniile lor fuseseră cazate la unchiul Mitică, unde se găsea în acel moment doar Mișu, fiul cel mai tânăr, proaspăt numit judecător local în acea vreme. Raporturile au fost aparent civilizate : li s-au pregătit așternuturi, mese îndestulate, li s-a procurat vin și au fost și momente de destindere, deși comandantul nu-și scotea gazda din „burjui", cuvânt pronunțat pe un ton atât de disprețuitor încât aceleia nu-i venea deloc la îndemână. Mișu le-a organizat chiar o excursie în pădurea de la Ciornuleasa; a trecut și printr-un moment de panică, observând că-i dispăruse o armă de vânătoare și a fost nevoie de întreaga înțelepciune a unui ofițer de-al lor, mai abordabil, ca să și-o recapete. Unitatea trebuia să plece spre București, apoi spre Ploiești; comandantul unității aflase că după aceea el, personal, avea să fie trimis acasă. (Probabil că-l aștepta și pe el soarta tuturor celor care luptaseră pe frontul european, dar cum putea el, atunci, s-o presupună?). La plecare, un soldat care îngăima câteva cuvinte pe românește l-a luat pe Mișu la o parte și i-a sărutat mâna, aproape plângând: „La voi încă bine... la noi foarte rău!"

Totuși lucrurile, încetul cu încetul, și-au reluat cursul normal. Un an mai târziu, când noi eram la București, niște uni-

tăți ruseşti aveau să se întoarcă în oraş; au fost cazați şi la noi (venise guvernul Groza), lăsând în urmă cioburile paharelor de cristal şi urmele unui reşou aprins pe luciul unei măsuțe Louis XV. Dar ce fleacuri erau astea în ochii lor pe lângă ceea ce văzuseră, ca şi în ai noştri pe lângă grozăviile petrecute prin țară şi despre care aveam să aflăm, puțin câte puțin, în tot cursul toamnei!

Până aici toate, în acel august, erau de înțeles; mintea mi s-a oprit însă la primul comunicat al Marelui Stat-Major sovietic privind locurile pe care le cunoşteam atât de bine: Oltenița şi alte câteva oraşe, pretindea comunicatul, fuseseră „eliberate după lupte grele", ceea ce constituia o victorie însemnată a Armatei Roşii.

„Lupte grele" după trecerea țării, cu arme şi bagaje, în tabăra rusească şi retragerea precipitată a unităților nemțeşti? „Lupte grele", tăcerea anxioasă a paşnicilor trecători de pe Strada Mare, care priviseră trecerea căruțelor, cu dezolanta lor încărcătură, întrebându-se dacă nu cumva se prelingea sub ochii lor o imagine a propriului lor destin? Comunicatele germane fuseseră şi ele de o grandilocvență şi de o brutalitate revoltătoare, dar se bazau pe câte un fapt real; aici parcă se depăşise un prag, intrându-se într-o realitate paralelă şi de-a dreptul fantastică.

Am primit scrisori îngrijorate de la prietenele mele risipite în refugiu prin țară. Le-am răspuns făcând haz, dar n-am putut să uit – a fost prima mea întâlnire cu minciuna care avea să fie, de atunci încolo, omniprezentă.

Iar chipurile din căruțe, cu apatia lor până dincolo de moarte, aveau să mă urmărească de câte ori cercetam cu gândul lumea de dincolo de Nistru. Suferința acelor oameni o percepusem întreagă, dar nu şi cauzele ei; o atribuisem în primul rând războiului, neputând bănui – cum aş fi putut! – că el fusese pentru poporul rus o paranteză relativ mai curată, o vreme de realitate regăsită; aspectul jalnic al acelei „armate victorioase", mizeria ei de nespus, asociațiile involuntare cu imagini de hoardă, de străfunduri asiatice, pe care încercam

să le resping, învinovățindu-mă de neînțelegere și de prejudecăți grosolane, toate aveau să-mi zacă intacte în memorie, trezindu-se arar, dar mereu aceleași, ca un fel de emblemă a unei lumi înfricoșătoare și de neînțeles.

Șapte-opt ani mai târziu, în vremea când lucram la fabrică, mi se întâmpla să mă întreb cu groază și cu un sentiment sfâșietor de milă: *ei* cum au rezistat? *Ei* de două generații trăiesc așa, cum au putut supraviețui? Îi simțeam pe toți rușii ca pe niște frați, le plângeam soarta împreună cu a noastră; dar bănuiam totodată că mă înșelam socotindu-i pe toți asemănători între ei, că mila mea era justificată pentru unii, nepotrivită pentru alții și că nu voi ajunge poate niciodată să-mi explic cum, și de ce, și în ce fel toate acestea au putut să se întâmple.

*

Cândva, în acele zile din septembrie, am fost și eu cu tata la București: îmi pare că îmi simt și acum mâinile reci, ca atunci și ca în după-amiaza în care, tot cu el, mersesem pe calea Griviței plină de dărâmături și de cioburi, după bombardamentul din 4 aprilie. Mă revăd intrând cu el la Continental, restaurantul cu amintiri din copilărie, acum aflat peste drum de un morman de ruine, cele ale fostului Teatru Național. Se auzeau din când în când pocnete de armă; ni se spunea că noaptea sunetul lor e continuu. Era o mare înghesuială și o mare dezordine; în timpul războiului localul fusese pus, ca și hotelul, la dispoziția nemților, iar acum, redat (temporar) bucureștenilor de câteva zile, funcționa haotic. Nici o asemănare cu stilul liniștit, impecabil, de mare ținută de dinainte de l940.

Aveam foarte clar în minte o dimineață de duminică în care tata mă luase de la internat. Aveam vreo doisprezece ani; intrasem în restaurant după el, cam jenată de uniforma mea de școlăriță. Era devreme, marea sală de mese era aproape goală; lumina juca pe fețele de masă albe și în tăietura paharelor intacte. Tata a salutat, înclinându-se adânc, un domn în vârstă care prânzea singur la o masă; acela i-a răspuns ridicându-se în picioare. Iar tata, după ce ne-am instalat și noi la o altă

masă, mi-a explicat nu fără umor: „Vezi ce înseamnă politeța? Acela este domnul Iuliu Maniu. Desigur, eu l-am salutat întâi, fiind mai tânăr și mai puțin important; dar dânsul, care în privința asta este extraordinar, s-a sculat în picioare pentru că eram cu o doamnă – adică tu...“

Asta se petrecuse înainte de război; erau vreo șase ani de-atunci. Acum de-abia am găsit unde să ne așezăm, iar mesele erau atât de apropiate încât se puteau auzi conversațiile de la una la alta. Țin minte un glas bărbătesc spunând fără patimă, dar ca pe un adevăr indiscutabil, o frază pentru mine de neconceput: „Ascultă-mă pe mine, în țara asta singura grupare curată și bine intenționată a fost cea legionară!“ Față de atmosfera în care crescusem, era o frază dintre cele mai stranii; era însă doar un început, stranii aveau să fie din ce în ce mai multe întâmplări, din ce în ce mai multe fraze.

Toamna a fost prea plină de solicitări de alt ordin ca să mai fiu foarte atentă la cele ce se întâmplau. Se hotărâse că vom locui din nou la București; rămăsese neocupat apartamentul închiriat de niște prieteni plecați în toamna lui l942 în Europa occidentală și care scriau că nu au de gând să se întoarcă; părinții fetei tot mai sperau că se vor răzgândi și intenționau să le păstreze apartamentul așa cum era: ca atare, se oferiseră să ni-l subînchirieze. Soluția părea excelentă și pentru unii, și pentru alții; avea acel aer de provizorat care convenea tuturor, într-o situație mai mult decât fluidă. Eu vedeam doar fericita ocazie de a-mi continua școala fără a trebui să reintru la internat; apartamentul, în întregime mobilat, îmi amintea de iarna petrecută în copilărie într-un apartament similar la „Hôtel Esplanade“, un hotel în stil Belle Epoque, vizavi de „Cartea Românească“, adică la intersecția străzii Academiei cu Bulevardul Elisabeta; clădirea există și acum. Când am locuit acolo, în l933, aveam cinci ani și ceva; venisem de curând dintr-o lungă ședere în Elveția, vorbeam o românească pestriță și, în comparație cu liniștea provincială a Olteniței, acea intersecție animată mă încânta. De la geam puteam vedea în timpul sărbătorilor vitrina luminată a „Cărții Românești“,

unde uneori un Moș Crăciun cu difuzor lua comenzile lansate de copii sau de părinți. Mai erau restaurantul „Trocadero“, cam gălăgios și afumat, unde mergeam rar, iar alături, pe Academiei, apetisanta vitrină de la „Rochus“: feliile de șuncă roz, străvezii și suple, tivite cu o grăsime fragedă ca untul, chiflele pufoase și borcănelele de carton cerat cu iaurt „Predeal“ alcătuiau de multe ori cina, pentru mine, cea mai delicioasă. Cât a funcționat hotelul Esplanade – unde la recepție se vorbeau fluent trei limbi și al cărui director, mic, cu părul alb, părea un bunic distins din filmele vieneze –, am locuit în el de câte ori veneam în București pentru două-trei zile. Hotelul s-a închis prin anii l939-’40, când proprietarul, un evreu, a părăsit țara cu primele valuri de emigranți.

Dar cum de m-au năpădit oare toate aceste amintiri când ne aflăm cu povestirea abia după armistițiul de la 23 august și „întoarcerea armelor“? Da, vorbeam despre instalarea noastră într-un bloc din Piața Amzei, unde aveam să trăiesc, fără s-o știu, ultimii ani de tinerețe fără griji, singurii, de fapt, din acea perioadă care mi-au lăsat în memorie imagini colorate, vesele, capricioase, uneori absurde, în pofida fundalului dramatic pe care ele se proiectează și pe care refuzam să-l iau prea în serios.

Reînceperea școlii a fost însă profund decepționantă. Prietenele cele mai apropiate – cei trei muschetari – lipseau la apel: „d’Artagnan“ și „Aramis“ dăduseră două clase într-un an și erau acum studente, una la drept și alta la fizico-chimice; a treia se măritase și aștepta deja un copil. Apăruseră o serie de eleve noi, adolescente cu o expresie gravă, printre care multe fete de preoți: erau basarabence care fugiseră în fața Armatei Roșii și ai căror părinți își căutau cu disperare un rost în țară. Lista elevelor înscrise în acea clasă a opta am putut s-o copiez, întâmplător, cu ocazia unei aniversări (30 de ani de la bacalaureat), din catalogul anului respectiv. Ea cuprinde 44 de nume; din fetițele înscrise cu opt ani mai devreme în clasa întâia, odată cu mine, nu mai rămăseseră decât zece. Cam tot atâtea sosiseră acum din Bălți, Cernăuți, Chișinău; nume și figuri noi, de care acel singur an petrecut împreună

nu ne-a dat cu adevărat răgazul să ne legăm. Externă într-o clasă de interne, eu am fost cu deosebire desprinsă de grupul noilor colege, pe care le zăream doar în orele de curs. Un fel al lor de a fi, foarte închis, desigur speriat, îmi unește azi figurile lor într-un fel de plan fotografic al nefericirii, și-mi pare rău că n-am știut atunci mai bine să mi le apropii.

Cred că în primele săptămâni nici n-am fost la ore, pentru că tocmai ne instalam în noua locuință. Iarna aceea a fost prima dintre cele foarte blânde ale acelei vremi, în care celebra „iarnă a lui Topor“ (după numele meteorologului care o prezisese) avea să coloreze, în anul următor, toate întâmplările cu un abur de nepăsare, de fericită preumblare în capul gol, în toiul unui lung ianuarie însorit care părea să prevestească tinereții noastre toate fericirile lumii.

Căci într-adevăr, în ciuda veștilor alarmante pe care majoritatea oamenilor încercau să le minimalizeze, sentimentul de eliberare, de speranță, de posibilități regăsite era atunci, la început, general. Văzând cu ochii, Bucureștiul se umplea de vitrine vesele și strălucitoare. După lungile seri de beznă ale camuflajului obligatoriu reapăruseră luminile; bulevardele, seara, păreau într-o continuă sărbătoare. Pe calea Victoriei se deschideau unul lângă altul magazine elegante, izvor pentru noi, puștancele, doar de idei și de sugestii; modele noi de pulovere de angora, pantofi cu forme studiate și pline de farmec ne îmbiau în vecinătatea Librăriei Italiene, care continua să-și lichideze stocurile de frumoasă ceramică populară, de argintărie și obiecte din piele; ceva mai jos, „Djabourov“, anticariat de tablouri, covoare și mobilă fină, își schimba vitrina în fiecare zi. Filmele, capitol atât de important la șaptesprezece ani, își modificaseră complet profilul. După ani de plictis, în care doar cele italiene puteau fi văzute cu plăcere (cele germane fiind de evitat cu toată strășnicia, și cele franceze, ca întotdeauna mizerabiliste și în plus patronate de Vichy, încă mai deprimante), reapăreau filmele simpluțe, superficiale și tonice, cu ritm alert și happy end, cu care americanii ne încântaseră copilăria. Din octombrie până în decembrie l944 am

văzut sau revăzut comedii cu Linda Darnell şi Ronald Young, cu Mickey Rooney şi Judy Garland, cu Sonia Henje şi Ray Milland, cu Gary Cooper şi Claudette Colbert, cu Carole Lombard şi Fernand Gravey; musicaluri cu Jeanette Mac Donald şi Nelson Eddy, precum şi celebrul *Vrăjitor din Oz*; filme cu cowboys sau cu „cei şase copii ai străzii"; reconstituiri pretins istorice ca *Elisabeth şi Essex*, cu Bette Davis şi Errol Flynn, sau *Elisabeta, regina Angliei*, cu Vivien Leigh şi Laurence Olivier; melodrame ca *Iubirea lor*, cu aceeaşi Bette Davis şi cu Charles Boyer, sau *Till we meet again*, cu Merle Oberon şi George Brent, un film care mă impresionase grozav. Toate erau însă pelicule vechi, dinainte de l940.

În carneţelul pe care notam filmele văzute, scriam şi numele celor cu care fusesem la cinema: rude, colege de clasă, prietene din copilărie. Astăzi, când le pot reconstitui viaţa în întregime, nu pot să nu observ că toate acele persoane, dar absolut toate, şi-au plătit tributul de sacrificiu şi uneori de sânge către noua societate, un tribut de care n-aveau habar pe atunci, când cu atâta veselie şi încredere aşteptam să treacă cei doi, trei ani de instabilitate – fireşti, cum spuneau părinţii noştri, după orice război; avea să se reinstaureze apoi epoca liniştită şi prosperă în care tinereţii noastre i se vor deschide perspective limpezite.

Sau cel puţin aşa s-a crezut până pe la Crăciun. Şi încă: oricât de intens aş fi aplicat politica struţului, oricât de ferm m-aş fi ţinut de hotărârea de a nu mă lăsa impresionată de ceea ce nu puteam să schimb, aflam mereu câte o ştire care brăzda cerul meu senin ca o pasăre neagră, contrazicând speranţa idilică a unei „normalităţi" iminente: tatăl lui Aramis fusese împuşcat în maxilar, seara, pe stradă, de un soldat rus ispitit de servieta burduşită doar cu acte contabile; o fostă colegă fusese rănită în bombardamentele de la Ploieşti şi rămăsese infirmă; un proprietar de pământ, rudă a unei prietene, murise împuşcat de ruşi în pragul casei; avusesem în clasă, vreme de un an, o fetiţă cu ochi mari şi serioşi, fiica fostului guvernator al Transnistriei, profesorul Alexianu: ce avea să se

întâmple cu tatăl ei? Și nu în toamnă a fost acel miez de zi când pe bulevard, tăindu-mi drumul la întoarcerea de la școală, a trecut o coloană firavă de manifestanți oarecum jenați, purtând pancarte pe care scria „Vrem guvern FND“ și alte lozinci mai crude, de tipul „Moarte sabotorilor“. Trecătorii de pe trotuar nu păreau impresionați. „Îi obligă de la uzină“, am auzit pe cineva comentând. Dar, din nou, un sentiment ciudat de amenințare mi s-a părut că se degaja din acel șir, încă destul de anemic, care dorea cu atâta precizie moartea altora, fie ei și sabotori.

Ce era, de fapt, FND? Era sigla unui organism nou înființat de comuniști, menit a crea confuzie în mintea și așa tulburată a oamenilor. Partidul comunist știa prea bine că n-ar fi avut nici o șansă prezentându-se în nume propriu: înjghebase, așadar, o grupare confuză, intitulată „Frontul Național Democratic“ și prezentată ca o coaliție a mai multor „partide“ noi (tot de ei alcătuite), desemnate de cele mai multe ori prin inițiale care sporeau perplexitatea generală. I se alăturaseră, din motive diferite, și două disidențe puțin numeroase, rupte din partidele istorice. E de prisos să spunem că dirijarea operațiilor aparținea exclusiv, în acea formație, partidului comunist.

Patruzeci și cinci de ani mai târziu, în l989, când într-o atmosferă de uriașă speranță a apărut FSN – *Frontul* Salvării Naționale –, două asocieri mi-au străbătut mintea, însoțite de un fior de neliniște înghețată: prima era acel FND al tinereții noastre păcălite; a doua evoca, venind din amintirile despre Revoluția franceză, sinistrul, robespierreanul „Comité de Salut Public“, Comitetul *Salvării Naționale*, care afirma și el că voia să „salveze“ ceea ce, de fapt, intenționa să distrugă.

*

Îmi aduc aminte de acel ultim an de școală ca de un an „distrat“. Trăit într-o ciudată absență. O nerăbdare anxioasă mă stăpânea tot timpul; eram solicitată de o mulțime de noutăți, dar ele nu se adunau într-un tot coerent și nici eu nu-mi făcusem un plan de acțiune temeinic. Nu mă decisesem de

fapt asupra studiilor viitoare: lucrul pare de neînțeles pentru tinerii de astăzi, care atât de devreme se maturizează, dar era legat, fără îndoială, de confuzia generală a societății în care trăiam. Cel mai des îmi revin în minte imaginile unor apusuri adânci, unor ceruri de după-amiază de o nesfârșită dulceață, sorbite cu ochii în drumul de întoarcere spre casă și care-mi vorbeau nedeslușit despre puterea infinită a vieții și a misterului ei: străzile păreau să se piardă în cenușiul alb și luminos al norilor, soarele se prelingea pe acoperișuri și bucăți uriașe de albastru se adânceau spre niciunde, chemându-mă, inexplicabile, vorbindu-mi despre tot ce era fără margini. Îmi simțeam inima umflându-se de speranță și totul era dor de libertate, avânt nedefinit, conștiință a propriei mele forțe care aștepta doar un cuvânt ferm, o perspectivă clară și precisă asupra căreia să se aplice cu hărnicie și folos. Acel cuvânt însă întârzia să apară; întâmplări neașteptate, ca niște pale de vânt, închideau unele drumuri și deschideau altele fără noimă. Credeam că mi se va lăsa timp să mă dumiresc; niciodată n-am fost atât de bogată, în închipuire, ca atunci și niciodată nu m-am amăgit cu mai multă eficacitate.

*

Până una, alta, un singur țel obligatoriu îmi stătea în față, bacalaureatul; l-am luat foarte în serios.

Trebuie spus că cele cinci ore de curs, dimineața, erau ceasurile cele mai pline de miez ale zilei. N-am priceput niciodată cum un adolescent poate dispreţui ocazia unică oferită lui de a asculta confortabil prelegeri ținute de specialiști despre atâtea lucruri noi și necunoscute. De la o oră la alta se schimba materia, iar excursurile erau aproape de fiecare dată pasionante. Și aici e locul să spun câte ceva despre Școala Centrală – cea în care pătrunsesem cu opt ani în urmă și care-mi modelase ființa ba cu voia, ba fără voia mea. Uneori, în vremea când eram internă, o socotisem o insuportabilă carceră; alteori înțelegeam că e chintesența legăturii mele cu țara, cu oamenii ei vii și cu trecutul ei; acolo îmi era locul și la asta nu mai era

nimic de adăugat. Acum simțeam apropiindu-se momentul despărțirii, un fel de tăiere a cordonului ombilical, totodată eliberare și aruncare în necunoscut; bacalaureatul, mai mult decât un test, în ciuda probelor sale intelectuale de tot felul, mi se prezenta ca un rit de trecere, o solemnitate cu un caracter aproape magic.

*

Cu opt ani în urmă, când intrasem în liceu, era încă directoare bătrâna doamnă Elena Rădulescu-Pogoneanu. „Grădina mare“ își merita pe atunci numele: o parte din ea (interzisă nouă, dar pe aleile căreia ne strecuram totuși de multe ori) era toată o pergolă cu trandafiri. În rest, sub pomii înalți erau bănci cioplite din trunchiuri groase, iar în jurul careului din mijloc buturugi retezate în chip de scaun, care-și aveau încă rădăcinile în pământ. Jocurile noastre trebuiau să fie nezgomotoase, calme, mai mult plimbări în care tăifăsuiam. Exista și un teren de tenis, ba chiar și un vechi joc de crochet, pe care l-am împrumutat odată de la cancelarie; dar nimeni nu-i mai știa bine regulile și l-am înapoiat cu oarecare decepție. Uniformele noastre erau diferențiate, dar cu un aspect sever: între zece și paisprezece ani rochie de ațică în pătrățele roșii și albe, lungă până sub genunchi, cu șorț tot lung de poplin negru, guleraș alb brodat și fundă neagră; într-o parte, de un nasture al șorțului, atârna un lanț cu cheile de la dulapuri și pupitre. Fetele din cursul superior – cincisprezece-optsprezece ani – aveau același model de uniformă, dar în carouri gri cu alb, ceea ce le dădea un caracter mai elegant și mai serios; cele mici erau obligate să li se adreseze cu „domnișoară“. Pe culoare, când ne întâlneam cu profesoarele, trebuia să le salutăm cu un „Knicks“, o mică reverență schițată rapid, care ne amuza grozav. În sufragerie, mesele de zece-douăsprezece locuri erau prezidate de câte o elevă din ultima clasă, la care ne uitam cu mare respect; una dintre ele rostea rugăciunea de dimineață, alta cea de seară.

Câteva din aceste norme s-au modificat odată cu venirea la conducerea şcolii a domnişoarei Elena Malaxa, sora cunoscutului industriaş cu acelaşi nume. Profesoară de matematică (n-am avut-o niciodată la cursuri), subţire, cu buzele strânse, totdeauna sobru îmbrăcată (admiram dunga rectilinie a ciorapilor fini de mătase; nu mi-o amintesc decât în gri, negru şi alb), impunea un respect puţin îngheţat. Modificările pe care le-a adus şcolii au mers însă în sensul unui modernism de tip anglo-saxon. Au dispărut uniformele vechi, făcând loc fustelor bleu-marin cu bluze albe la care s-au adăugat, timp de doi ani, fularele verzi ale „străjeriei". Când ne-am întors din vacanţa mare, am găsit clădirea complet renovată în interior, fără să-i fi dispărut decoraţia originală imaginată de arhitectul Mincu. Vechile pupitre fuseseră înlocuite cu altele noi, cu linoleum incastrat, în culori pastel variind de la o clasă la alta; lemnul catedrelor, aşezate pe un postament înălţat şi destul de încăpător ca să stea acolo, ca pe o scenă, şi fetele scoase la tablă, era de un galben cald şi lucios, completându-l pe cel al parchetului; se instalaseră difuzoare în fiecare clasă. Pereţii sălilor cu lavabouri şi ai sufrageriei luceau, îmbrăcaţi în faianţa lor albă. În reţetarul bucătăriei intraseră feluri substanţiale şi mai moderne, şniţele, budinci cu brânză, parizer, în locul tradiţionalului pilaf cu prune. Nimic, desigur, nu se modificase în extrema simetrie a clădirii; totuşi terenul de tenis dispăruse odată cu vechea sală de festivităţi: se hotărâse construirea pe acel loc a unei săli moderne de spectacol, care să fie închiriată unui cinematograf (cu program controlat) pentru a mări veniturile liceului şi care să servească şi rarelor serbări propriu-zis şcolare. Şantierul, sub conducerea inginerului Emil Prager, şi-a continuat lucrările în timpul războiului şi sala a fost dată în folosinţă în l945; numele cinematografului era „Luxor", dar sala a încetat curând să aparţină şcolii; azi funcţionează acolo Teatrul Lucia Sturdza-Bulandra. Toate aceste înzestrări au fost donaţii ale magnatului industrial despre care am vorbit.

Dispariția vechilor uniforme și a „Knicks-ului“ a lăsat neatinsă ordinea cvasi-monahală a programului. Pentru interne, soneria zbârnâia dimineața la ora șase; urma forfota spălatului, îmbrăcatului, așezării lucrurilor la loc; un dormitor avea cam treizeci de paturi. Coboram în sufragerie pentru ceai – la subsol – în rând, câte două, la șapte fix, iar în urma noastră dormitorul trebuia să rămână impecabil, cu paturile acoperite de cuverturi albe perfect netezite, având în dreptul pernei stema SCF în galben și verde: era emblema tradițională a școlii, desenată de Mincu, și pe care o repetau, pe peretele exterior, ornamente de ceramică evocând decorația bisericilor din Moldova și învecinându-se cu nume de domnițe din istoria țării. Cele cinci ore de curs de dimineața, întrerupte de sonerie pentru scurte recreații de zece minute și una de douăzeci, se încheiau cu un nou mers la masă în rând, la ora unu; după prânz, „recreația mare“ dura până la ora l5, în larga curte-grădină, ori de câte ori o permitea vremea. Iarna, doar stăteam de vorbă pe culoarele care legau între ele clasele și dădeau spre o mică grădină interioară. În clase apoi, ne făceam lecțiile pentru a doua zi până la cinci, când soneria anunța o nouă recreație de o jumătate de ceas; reîncepea atunci pregătirea lecțiilor, numită „meditație“, până la cina de la ora șapte, imediat urmată de urcarea în dormitor unde lumina se stingea cel mai târziu la nouă. O singură excepție: sâmbătă seara, în sala de gimnastică, aveam voie să dansăm, învățând pașii una de la alta, în timp ce una dintre „cele mari“ ne cânta la pian fox-trotturi și tangouri la modă.

Timp de patru ani și jumătate am fost internă și trebuie să spun că acest program, respectat cu strășnicie, mi-a creat impresia unei ordini universale, valabile pentru tot restul existenței. Nu l-am acceptat întotdeauna de bunăvoie; m-am răzvrătit de multe ori, în special când, la începutul războiului, s-a desființat pentru un timp biblioteca unde mă puteam duce pe la cinci, după terminarea temelor pentru a doua zi. Fără lectură, sfârșitul după-amiezii îmi părea (și chiar era) irosit stupid, dar, oricât m-aș fi opus, nu prea aveam ce face. Sâmbăta

și duminica, unele interne erau luate acasă de către cineva din familie; multe dintre noi rămâneam însă pe loc și lungile ceasuri inutile erau dezolante. Nici un străin, nici un părinte nu pătrundea vreodată în școală dincolo de „parloarul“ de la intrare, o sală în care eram chemate când venea cineva să ne vadă. Mersul la slujba de duminică dimineața la biserica Icoanei, la Silivestru sau la Popa Chițu devenise o adevărată bucurie. Scrisorile pe care în acea vreme le trimiteam acasă cuprind lungi lamentații și implorări, inutile și ele; dar în acel program strict era și un sens mai profund, cel al limitelor umane, pe care-l percepeam fără s-o mărturisesc și pe care până la urmă trebuia să-l accept. Pe lungile culoare impecabil de curate (femeile de serviciu, înarmate cu mături lungi și cârpe ude, le spălau în timpul fiecărei ore de curs, așa încât le regăseam intacte în recreații) treceam seara sub casetoanele de lemn pictate ale tavanului, savurând tăcerea și privind nostalgic spre mica grădină interioară cu schimbătoarele ei lumini, după ceasurile zilei, cu schimbătoarele ei culori, după anotimpuri; un indianist ar spune că impresia de calm adânc pe care o răspândea se datora structurii ei de *mandala*, un careu magic în centrul căruia o rotondă încercuia un copac uriaș, armonizând astfel formele desăvârșite ale cercului și ale pătratului întru liniștirea atemporală a patimilor.

Continuitatea programului simboliza însă din multe puncte de vedere și o continuitate a tradiției. Înființată la mijlocul secolului al XIX-lea pentru fete de neam, dar sărace, beneficiind de o arhitectură inspirată din mânăstirile medievale italiene și românești, Școala Centrală purta marca unei mentalități modeste, harnice și corecte. Se prețuia demnitatea, dar nu fumurile; exista un efort constant de a se aprecia echitabil meritele fiecăreia; erau prost văzute intervențiile părinților, de altfel foarte rare și privind doar cazuri speciale, boli sau fragilități fizice, circumstanțe familiare potrivnice și altele asemenea. Componența socială, dat fiind aportul masiv al provinciei, era reprezentativă pentru clasa mijlocie: părinții internelor noastre erau funcționari, agricultori (mari și

mici), preoți, învățători, comercianți, ingineri, militari, avocați și medici de provincie; marea burghezie, câtă era, prefera internatele cu predare în franceză (Notre-Dame) sau germană (Pitar Moș). Taxele la Școala Centrală erau potrivite; reputația ei de seriozitate o plasa pe o poziție de echivalență cu Liceul Sf. Sava pentru băieți. De câte ori, mai târziu, m-am întâlnit cu absolvente ale școlii – farmaciste, doctorițe și altele – am știut că va fi vorba de persoane pentru care hărnicia și corectitudinea erau valori cu care nu era de glumit.

Oare mă laud? Oare laud prea mult, ascultând de tipica nostalgie a vârstei, o mentalitate neverificabilă astăzi, când atâtea decenii s-au scurs de atunci încoace? Vreau să citez aici niște „Sfaturi“ care au figurat an de an pe certificatele noastre de absolvire a fiecărei clase, ce ni se împărțeau cu regularitate; un text care, vrând-nevrând, ni se imprima în minte, cu atât mai mult cu cât el confirma spiritul ce domnise în cursul anului respectiv. Îl reproduc întocmai, fără să omit sau să modific nici un cuvânt: recitit în anii ce au urmat, în care lașitatea, compromisul și delațiunea erau exersate încă din clasele primare, el trezea un ecou prelung, amar și ironic.

Sfaturi

Învățați pentru viață, nu pentru note certificate.

Învățătura ne luminează mintea și ne ajută să înțelegem și să iubim «Frumosul, Binele și Adevărul».

Fii dreaptă. Înainte de a judeca pe altele, judecă-te pe tine.

Munca ne înviorează sufletul și ne mângâie în nenorociri.

Nu lăsa pe mâine ceea ce poți face astăzi.

Respectă-te dacă vrei să fii respectată.

Nu-ți vorbi de rău colegele. Nu le pârî.Nu șopti la ureche și nu primi să-ți șoptească.

Fii bună și generoasă.

Fă alteia ceea ce ai vrea să ți se facă ție. Astfel vei fi fericită și vei face și pe alții fericiți.

Întreabă-te în fiece zi ce faptă bună ai săvârșit, pe cine ai ajutat și dacă ai meritat să fii lăudată și iubită de ai tăi.

Fii sinceră. Cuvântul tău să exprime gândirea ta.

Vorbește puțin. Vorbește ce trebuie.Vorbește când trebuie. Oratoria ta să fie fapta ta.

Alege-ți un ideal moral în viață, spre care să tindă zilnic puterile sufletului tău. Apoi fii stăpână pe tine, nu șovăi.

Unii vor crede poate că era vorba aici de o frazeologie goală, folosită fără aderență interioară; dar nu, sufletele noastre de copii nu erau încă divizate în mai multe straturi de gândire bănuitoare; cinismul şi minciuna erau socotite deformări grave şi în nici un caz, cum au devenit mai târziu, strategii banale pentru simpla supraviețuire.

*

Am avut, în acel ultim an, patru dintre cele mai iubite profesoare ale întregului liceu şi voi încerca aici să le trezesc imaginea din trecut, să le reanimez oarecum, pentru cei care le-au cunoscut, pentru ceilalți sau poate numai pentru mine.

Anina Rădulescu-Pogoneanu era o personalitate ieşită din comun. Prin familia ei aparținea întregii culturi românești: tatăl ei, I.Al. Rădulescu-Pogoneanu, fusese discipolul bine cunoscut al lui Titu Maiorescu, iar mama ei era, în anul în care am intrat noi în liceu, de unsprezece ani directoare a școlii, urmându-i doamnei Maria Delavrancea. Doamna Pogoneanu, care predase franceza, locuia în căsuța mică de la colțul străzii cu acel caracteristic geamlâc albastru pe care unii poate îl mai țin minte. Casa, devenită apoi biblioteca şcolii, era legată de clădirea principală printr-o lungă galerie cu geamuri albe: Anina trebuie să se fi simțit între acele ziduri ca la ea acasă. Fusese căsătorită cu Mircea Vulcănescu; avea cu el o fetiță, Vivi, cu o clasă sau două în urma noastră şi pe care reuşise s-o trimită afară din țară, în Elveția, unde fratele Aninei fusese, sau era încă, ministru plenipotențiar. Anina a murit în anii nouăzeci în exil la Paris, după o lungă ostracizare în țară; Vivi a fost o funcționară de nădejde a unor importante

instituții internaționale între care, timp de douăzeci de ani, UNESCO.

Toți acești membri apropiați ai familiei creionau desigur în jurul Aninei un anume tip de intelectualitate, dar ceea ce frapa la ea era originalitatea propriei sale personalități. Mică, slăbuță, foarte iute în mișcări, cu trăsături destul de neregulate, reușea să se transfigureze într-atâta prin expresie încât devenea absolut delicioasă. Pasiunea ei donquijotească de cunoaștere nu avea margini; totul o interesa, entuziasmul sau revolta apăreau pe rând la cea mai mică ocazie. Îi urmam meandrele gândului cu încântare; uneori izbucneam toate în râs odată cu ea, alteori ne cumințeam brusc și o ascultam cu patimă, nevrând să pierdem nici un cuvânt. Profesoară de filozofie, Anina ne-a predat logica în clasa a șaptea (penultima), iar în clasa finală etica, precum și o materie care n-a figurat totdeauna, cred, în programa liceului: dreptul constituțional. (În paranteză fie zis, el ar trebui să facă parte obligatoriu din învățământul liceal: câte patinări, câte confuzii ar evita astfel tineretul, care folosește noțiunile juridice în chipul cel mai fantezist și uneori fără nici un sens!)

Expunerile Aninei erau de o claritate de cristal, ascuțite și rapide așa cum îi era felul. Făcea asociațiile cele mai stimulante, trecând mult peste granițele temei propriu-zise; referirile la literatură erau constante. O văd și o aud încă zicând: „Nu e permis unei fete din ziua de astăzi să nu știe cum se scrie numele lui Aldous Huxley“, ca și cum ar fi fost vorba, în l945, de o descalificantă eroare, și umplând tabla cu acel nume dintr-un cap într-altul. O interesa în special literatura modernă și în ajunul vacanțelor ne dicta lungi liste de cărți pe care ne recomanda insistent să le căutăm: ele mergeau de la *Regards sur le monde actuel* a lui Valéry la Rilke, Spengler și Jean Rostand. Dispoziția ei era foarte variabilă: putea trece de la un umor contagios la o severitate câteodată nedreaptă.

Îi datorez Aninei o armătură anticomunistă dintre cele mai solide. În afară de program, dar în deplină concordanță cu problemele pe care le ridica vremea, ne-a vorbit câteva ore

la rând despre principiile de bază ale marxismului, însoțindu-le pe fiecare cu contra-argumente valabile și astăzi: cine avea să decidă care sunt „nevoile“ oamenilor, pentru a le satisface? Cum și cu ce preț se va stabili vreodată perfecta egalitate între indivizi? Iar cei care vor veghea la respectarea ei nu vor forma oare o categorie aparte, suprapusă celorlalte? Și de ce să îmbrățișăm teoria materialistă, pe care nimic nu o dovedește? Cum să reducem istoria doar la evoluția mijloacelor de producție? Și multe altele asemenea. Prezentate astfel într-o discuție teoretică și liberă, lucrurile păreau evidente, simple probleme de bun-simț. Am fi putut s-o credem și pe cuvânt: ne dăduse destule dovezi de agilitate intelectuală.

Anina n-a mai avut, după aceea, posibilitatea de a preda la liceu mai mult de un an sau doi. Pe lângă atitudinea ei fățișă, situația ei familială – în afară de cei plecați, un alt frate avea să-și dea duhul în închisoare – o făcea cu totul indezirabilă în învățământ. Pedagogia fusese pentru ea o adevărată patimă: puțină lume cred că a suferit mai mult decât ea de interzicerea comunicării cu tineretul. Am revăzut-o în anii șaizeci și apoi în 1968, la Paris. Îmi povestea cum în plin stalinism se ocupa cu multiplicarea exemplarelor din *Le petit Prince* de Saint-Exupéry, pe care le copia de mână ca să le dăruiască ici și colo. La Paris a predat într-un institut postliceal la Neuilly, apoi s-a dedicat unei acțiuni de sprijinire a tinerelor imigrante, activitate generoasă care-i dădea mari satisfacții. Ținea conferințe despre literatura noastră cu orice ocazie, nădăjduind să le explice occidentalilor cam ce este cu noi: în 1970 îmi scria că vorbise la Royaumont și la Roma despre literatura română populară, în Germania despre Eminescu. Aceeași febră intelectuală și aceeași generozitate o făceau să-mi trimită prin niște prieteni un exemplar din cartea lui Gaétan Picon *Panorama de la nouvelle littérature française*, o mină de aur pentru mințile noastre hămesite de două decenii. N-a încetat să mă încurajeze în proiectul meu obsedant și mereu amânat de traducere a lui Eminescu. Pentru toate fostele ei eleve, cu care de câte ori a fost posibil a păstrat contactul, ea a rămas

„Anina“ sau „doamna Anina“, niciodată „doamna Pogoneanu“: un fel de soră mai mare, a cărei evocare aduce pe figurile celor ce au cunoscut-o o bruscă înseninare și un surâs afectuos.

Cu totul alta era doamna Maria Gabrea.

În prima oră de latină din clasa a șaptea (penultima), ne-am pomenit cu o profesoară nouă, pe care o știam doar din vedere. Latina fusese pentru mine un fel de pasiune secretă, pe care n-o prea mărturiseam pentru că în jurul meu n-o împărtășea nimeni. Doamna Eliad Românul, care ne-o predase, era o savantă stimată, dar o făceau de râs înfățișarea fizică și bizareria îmbrăcămintei: era poreclită „Balena“. Mintea ei iscusită putea fi urmărită cu folos, dar îi lipsea harul pedagogic și orele ei se transformau uneori într-un haos total. Persoana care se așezase acum la catedră era de vreo patruzeci de ani, subțire, îmbrăcată într-un *tailleur* brun-roșcat, exact de culoarea părului. N-am apucat să întârziem asupra impresiei vizuale pentru că a început deodată să recite cu un glas grav, într-o scandare suplă și melodioasă care transforma fiecare vers într-o desfășurare pur muzicală, versuri devenite incantații, pe care le-aș fi ascultat ceasuri la rând:

...Nos patriae fugimur; tu, Tityre, lentus in umbra
Formosam resonare doces Amaryllida silvas...

Nu auzisem niciodată nimic asemănător. Astfel spuși, ce zic, astfel cântați, hexametrii erau poezia însăși, cea care te fură și te duce dincolo de sens, cea care, prin ritm, îți pătrunde ființa biologică, respirația, bătăile inimii, gestul latent.

Timp de doi ani, orele doamnei Gabrea aveau să se succeadă provocându-ne de fiecare dată aceeași încântare. Gramatica, istoria, etimologia, primele noțiuni de semantică, plăcerea pură a asociațiilor poetice de la Horațiu la Vigny, de la Lucrețiu la Mallarmé, toate aveau să creeze în orele ei o lume paralelă celei pe care o regăseam după soneria totdeauna neașteptată. O strofă safică nu era numai atât, ci un microcosm în care sonoritățile, în complicitate cu sensul, atingeau

în adâncime îndoielile sau întrebările noastre. Un spondeu nu era o unitate ritmică, ci un mijloc de a sugera coborârea perdelelor de umbră peste o zi încheiată:

Majoresque cadunt altis de montibus umbrae.

Consolările pe care Cicero încerca să le afle după moartea Tulliei aveau să ne însoțească în timp, cu magia frazelor cadențate ca o arcadă arhitecturală. O subtilă melancolie horațiană era distilată peste zvăpăiala noastră copilărească:

...ab insolenti temperatam
Laetitia, moriture Delli...

și viitorul ni se arăta cu acea încărcătură de mister pe care aveam s-o regăsim în față la fiecare ceas al vieții:

Tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem tibi
Finem Di dederint, Leuconoe...

În primii ani ai noului regim, doamna Gabrea a fost atrasă de curentul ideilor de stânga: nu știu cât a fost de durabilă această atracție. Am revăzut-o doar mult mai târziu, când preda româna la Institutul Pedagogic și a acceptat să-i dea câteva ore de pregătire fiicei mele pentru examenul de treaptă. La una dintre ele am asistat și eu, cu aceeași veche fascinație în fața mersului riguros și rapid al acelei minți.

Doamna Gabrea a crescut trei băieți minunați, care și-au înscris fiecare numele în câte un sector al culturii românești și europene: Radu și Florin Gabrea în cinematografie, Șerban în artele plastice. În l989, niciunul nu mai era în țară. În ciuda voinței ei, a trebuit să-i urmeze, silită de cutremurul din l977. În jurul anului l970, când se putea obține relativ ușor un pașaport, reușise în sfârșit să plece în Italia și să viziteze orașul Pompei: îmi vorbea de acea călătorie ca de împlinirea cea mai emoționantă a pasiunii ei pentru lumea romană. Era pensionară atunci și generații întregi de tineri români nu putuseră afla de la ea decât o mică parte a tot ce ar fi avut să le spună.

A treia persoană din micul meu panteon era doamna Crisanta Șteflea. Ne-a predat franceza în tot cursul superior.

A rămas cea mai dragă inimilor noastre (ale muschetarilor, care am vizitat-o ani și ani după aceea cu oarecare regularitate). Nu prea sunt în stare să apreciez cât din dragostea mea pentru literatura franceză i se datorează, pentru că această dragoste era veche și aveam mai curând impresia că în sfârșit mi s-a dăruit, în afară de mama, un interlocutor nou și bine informat despre autorii și cărțile care făceau parte de mult și pe tăcute din viața mea personală. Ce știu este că farmecul ei greu analizabil îmi va fugi, aici, printre cuvinte.

Nu mai era de mult tânără, nu știu dacă fusese vreodată frumoasă, mergea foarte adusă de spate și miopia ei era atât de accentuată încât o obliga aproape să atingă cu nasul cartea în care citea. Și totuși a rămas în memoria noastră ca un model de feminitate. Cei apropiați o adorau; prietenii îi spuneau „Păpușica“. Poate că cea mai frapantă trăsătură a ei era umorul. Remarcile ei pline de haz puteau fi înțepătoare și totuși erau iertate imediat. Cum era atât de mioapă, renunțase de mult să mai stea la catedră: cerea să i se elibereze prima bancă din mijloc și se așeza pe pupitru, cu fața spre noi și cu cartea pe genunchi. Purta de multe ori un mantou de castor auriu pe care mâinile noastre îl mângâiau pe ascuns: dulceața mătăsoasă a acelei blăni părea expresia însăși a personalității ei. Autorii și operele despre care, aș zice, nu ne vorbea, ci ne povestea, ca și când ar fi fost vorba de prieteni apropiați, erau de multe ori prezentați în contradictoriu: erau văzuți și așa, și așa, se spunea despre ei și una, și alta, apăreau astfel în relief, prinși între puncte de vedere diferite care trebuiau luate în considerație și acceptate cu relativism. Pe o teză a mea despre poezia romantică, în care exprimam o admirație fără rezerve, a notat în margine: *Léon Daudet a écrit „Le stupide dix-neuvième siècle“*. Orice exces o deranja ca un fel de pericol și nimeni nu se pricepea mai bine să înțepe cu acul baloanele de săpun ale imaginației. În orele de teză se plimba între bănci, exagerându-și miopia și făcându-se că nu aude zumzetul continuu de șușoteli, fâșâitul caietelor și cărților unei clase în care aproape toată lumea copia. Părea că notele sunt cu

totul secundare în activitatea ei sau că, oricum, îşi putea face o idee de câtă franceză ştie chiar şi cea care şi-ar fi copiat textul în întregime. Aveam sentimentul că se gândea la noi ca la nişte copii pe care-i aşteaptă multe greutăţi şi cărora ar fi fost absurd să le mai întunece şi ea viaţa cu severităţi inutile. Într-o dimineaţă din ultimul an ne-a spus, aproape imediat după ce intrase în clasă: „Ieri am găsit într-o carte o frază care mi-a plăcut şi mi-am notat-o ca să v-o spun şi vouă: *Obéir simplement, gravement et sans joie à la nécessité, c'est déjà une grandeur suffisante.*“ Privindu-i fularul ei de doliu, nu era greu să înţelegi de ce o alesese.

Doamna Şteflea era soţia generalului Ilie Şteflea, care a fost mult timp şeful Marelui Stat-Major şi braţul drept al mareşalului Antonescu. Nu ne-a spus niciodată, nici de la catedră, nici acasă cea mai mică frază care ar fi semănat a propagandă de vreun fel sau de altul. Mai târziu am aflat că, în timpul alarmelor aeriene, maşina personală a generalului părăsea Bucureştiul punând la adăpost, pentru câteva ore, nu numai pe membrii familiei sale, dar şi pe chiriaşii evrei din aceeaşi curte. Nimic în comportamentul doamnei Şteflea nu era morgă sau sentiment de superioritate; cu o neobosită drăgălăşenie, păstra atitudinea unei soţii definitiv îndrăgostite de soţul ei şi căreia soarta îi hărăzise pe deasupra o fiică, Anca, darul cel mai de preţ pe care i-l putea face.

Mult mai târziu – am spus că noi am revăzut-o adeseori, totdeauna discutând liber orice problemă, totdeauna înconjurând-o cu aceeaşi afecţiune care părea să izvorască din propria ei fiinţă şi să-i fie doar restituită – am întrebat-o despre personalitatea mareşalului Antonescu şi a soţiei sale. A avut cuvinte bune despre doamna Antonescu, în ciuda reputaţiei ei, pe atunci mai degrabă nefavorabile. Despre Ion Antonescu ne-a spus pe un ton rezervat, uşor dubitativ, că el declara a fi ales de la bun început sacrificiul. „Ştiu că mă vor urî toţi românii, ar fi spus el, dar în situaţia actuală cineva trebuie să facă ceea ce fac eu. Şi ştiu că nimeni nu va apăra mai bine faţă de Germania interesele ţării.“ Documentele istoriei, care pro-

beazã cã el a reuşit sã obţinã de la Hitler ca toate livrãrile noastre de petrol sã-i fie achitate în aur, şi nu în îndoielnice mãrci germane, par a-i da dreptate. Cã acea rezervã româneascã de aur a luat apoi calea Uniunii Sovietice, asta e cu totul altã poveste.

Generalul Ilie Şteflea a fost dintre cei care au dat rapoarte exacte despre suferinţele şi pierderile armatei noastre. Viaţa i s-a curmat brusc înainte sã poatã fi tras la rãspundere şi pedepsit, cu banala rea-credinţã a învingãtorului. Am asistat la înmormântare: un sculptor s-ar fi putut inspira din atitudinea celor douã femei în vãluri negre, mamã şi fiicã, aşezate la capãtul catafalcului şi parcã sprijinindu-l cu trupurile lor, într-o durere mutã mai cutremurãtoare decât orice plâns.

Aceastã moarte tragicã i-a permis generalului Şteflea sã disparã cu demnitate şi a uşurat situaţia întregii sale familii. Scoasã curând din învãţãmânt, doamna Şteflea a putut totuşi rãmâne în vechea ei locuinţã, e drept nu foarte ispititoare pentru pretenţiile noilor stãpâni. Anca Şteflea, care cu puţin timp înaintea tatãlui îşi pierduse logodnicul într-un stupid accident de aviaţie, s-a cãsãtorit cu arhitectul Mihai Ricci, fratele arhitectului Tiberiu Ricci cãruia îi datorãm Sala mare a Palatului, precum şi ansamblul arhitectural care o înconjoarã, cu perspectivele sale deschise spre biserica Kretzulescu şi cea luteranã. Incapabil sã colaboreze cu Ceauşescu, Tiberiu Ricci s-a expatriat curând, urmat de întreaga sa familie. Anca şi Mihai Ricci, fiinţe de mare înţelepciune, culturã şi bunãtate, au avut o fiicã şi un fiu: acesta din urmã, al treilea arhitect Ricci, a fost un timp purtãtorul de cuvânt al Casei Regale în exil.

În sfârşit, ar trebui sã alãtur acestor trei personalitãţi feminine pe Elena (Coca) Rarincescu. Profesoarã de istorie, ne-a predat în primul an de liceu istoria anticã, în ultimul istoria României. Aceastã lungã întrerupere, precum şi treptele diferite de vârstã la care am cunoscut-o fac ca imaginea ei sã fie, în memoria mea, mai puţin completã. Înfãţişarea ei producea un şoc; o siluetã perfectã, o eleganţã sobrã, un anume fel de a-şi purta capul, pãrul blond cu ondulaţii regulate, o expresie

mai degrabă serioasă şi un glas inconfundabil, cu armonice grave, îi aduseseră invidiabila poreclă de „Pallas Athena“. O ascultam ca într-o vrajă; îi vorbeam totdeauna cu puţină timiditate; o pomeneam totdeauna cu stimă. Aparţinea acelei familii de dascăli cu energie şi har, pe care de atâtea ori a evocat-o fermecătorul profesor Ion Zamfirescu. Nu ştiam, ascultând-o pe Pallas Athena, că-l voi urmări în curând cu aceeaşi atenţie pe fratele ei Mihai Rarincescu, cel care avea să fie la facultate profesorul nostru de drept civil. Câţiva ani mai târziu, Mihai Rarincescu se stingea în închisoare, unde-l regăsise între alţii pe fostul său student Ion Ioanid, preocupat cu umor de faptul că nu-şi dăduse examenul de anul doi.

*

Observ cu oarecare uimire că în legătură cu fiecare din aceste modele ale adolescenţei noastre am simţit nevoia să evoc şi cadrul lor familial. Desigur, o personalitate de excepţie îşi are totdeauna un ecou între ascendenţi sau în cei cu care se însoţeşte, sau în sfârşit în urmaşi. E în definitiv jocul liber al selecţiei naturale şi în acelaşi timp efectul, ca să spunem aşa, unui fel de radiaţie pozitivă pe care o emit fiinţele înzestrate şi care modifică implicit mediul în care trăiesc. Dar nu e şi altceva de observat aici, şi anume că în ţara noastră se constituise progresiv, de mai multe decenii, o clasă intelectuală dintre cele mai trainice şi mai demne de respect?

Da, Şcoala Centrală se mândrea pe drept cuvânt cu nivelul învăţământului ei. Nu am vorbit aici decât de profesoarele de „umanioare“; colegele mele specializate în activităţi ştiinţifice ar avea la fel de multe de spus. Vai! Noi am fost, pentru multă vreme, una din ultimele serii care au absolvit un învăţământ liceal, să-i spunem aşa, normal: avea să se instaleze un model pedagogic cu totul opus, străin de orice tradiţie vie, bazat pe o informaţie trunchiată şi folosind memorizarea mecanică în locul raţionamentului, conformismul în locul gândirii personale, resentimentul în locul admiraţiei marilor modele. Iar bătrâna Şcoală Centrală, înfiinţată în l852 sub nu-

mele de „Pensionatul domnesc de fete“ avea să capete, înainte de a apuca să-şi serbeze centenarul, numele cu totul firesc – nu-i aşa? – de „Liceul Zoia Kosmodemianskaia“.

*

Am întrebuinţat de vreo două ori sintagma „cei trei muschetari“, care cere nişte explicaţii. Trei din grupul nostru de interne citisem cu entuziasm, între doisprezece şi paisprezece ani, romanul lui Dumas: îl reciteam, de fapt, în fiecare vară. Ne-am hotărât să adoptăm numele eroilor şi n-am avut nici o greutate în a ni le împărţi. M.A., curajoasă, întreprinzătoare şi de un echilibru psihologic fără cusur, părea făcută pentru rolul lui d'Artagnan; atracţia lui N.A. pentru tot ce era mister îi trezise pentru Aramis o admiraţie fără rezerve; idealismul meu extrem îmi prezenta în Athos realizarea virtuţilor preferate. Ne rămânea să găsim un Porthos: am cooptat-o fără dificultate pe Lelia, bună, veselă, rotunjoară şi de o lealitate fără cusur. Deşi nu citise cartea, a acceptat rolul cu încredere şi nu ne-a dezminţit niciodată. Nu ştiu dacă de atunci încoace a putut să cunoască şi să înţeleagă toată frumuseţea personajului, a cărui moarte ne smulgea, la fiecare recitire, lacrimi gemene cu cele pe care Dumas recunoaşte că le-a vărsat scriind-o. În aceste pagini, d'Artagnan şi Aramis de la Şcoala Centrală de fete vor mai apărea sub numele lor de cod, ca orice muschetar care se respectă; destinele lor n-au fost uşoare, dar în chip ciudat sau nu, au rămas fidele idealului lor adolescentin şi la fel de „marginale“ ca eroii pe care-i incarnau.

*

Dar să ne întoarcem la toamna anului l944.

Pe când pluteam astfel în norii sfârşitului de adolescenţă, bucuroasă că ne mutam din nou la Bucureşti, fie şi numai provizoriu, destinele multor zeci de milioane de oameni, inclusiv ale tuturor celor pe care-i cunoşteam, fuseseră întoarse din curgerea lor firească şi orientate într-o direcţie nouă pentru mai multe decenii: în seara de 9 octombrie l944, Churchill

mâzgâlise la Moscova celebrul *naughty document* prin care se stabileau viitoarele zone de influență ale rușilor în Europa. Mai erau patru luni până la consfințirea lor prin tratatul de la Ialta și mai puțin de cinci până la instaurarea în România a dictaturii comuniste pentru o perioadă de aproape patruzeci și cinci de ani. Iar despre asta nimeni nu știa nimic, nici măcar cei doi sau trei „mari" care se înțeleseseră pe spinarea celor mulți.

E aici, pentru mintea omenească, unul dintre cele mai mari mistere ale veacului. Churchill a fost un om excepțional în ce privește luciditatea, viziunea, curajul. Și acest om încheie unul dintre cele mai murdare și mai condamnabile târguri ale istoriei cu un asasin de calibru maxim, despre care nu-și putea face nici o iluzie. Churchill s-a răscumpărat – în parte – mărturisind-o; dacă ar fi tăcut, nimeni n-ar fi aflat mare lucru. Ce poți crede? Doar acele procente nu i s-au năzărit așa, din senin. Fuseseră de mult discutate și precizate: când? unde? cu cine? Churchill nu dezvăluie nimic mai mult, iar lespedea a căzut definitiv peste toți actorii dramei. Nu însă și peste toți cei care aveau să-i sufere consecințele. Și este iar inexplicabil că, deși *Memoriile* lui Churchill apăruseră în primii ani ai deceniului al șaselea, pagina cu celebrele procente n-a fost comentată de presa apuseană decât în l968, odată cu invadarea Cehoslovaciei.

*

Cine face istoria?

Ne aflam pe plajă. Marea era rea, se înălțase micul drapel negru care anunța pericol pentru înotători. Pe digul ce înainta mult spre larg umbla șchiopătând un paznic. Deodată l-am auzit fluierând prelung dintr-un instrument metalic cu un timbru sfredelitor, aproape de nesuportat. Era departe, vântul purta sunetul de colo, colo. Noi stăteam lungiți pe nisip la soare și, de atâta supărătoare insistență, am început să ne ridicăm capetele.

Se înneca un om. (Chiar a murit; curând după aceea asistam cu toții în picioare, tăcuți, ca în doliu în ciuda costumelor

noastre pestrițe și deodată ridicole, la întoarcerea pe plajă a trupului său vânăt.) Paznicul se întrerupea din fluierat doar ca să gesticuleze înspre ceva necunoscut nouă. Într-un târziu au sosit dintr-acolo, alergând, mai mulți efebi bronzați, înarmați cu corzi lungi de care s-au legat, apoi s-au aruncat în apă. Am desluşit atunci în sfârşit, departe, în valurile înalte, un punct negru și din când în când nişte brațe ridicate, care apoi dispăreau.

Eram acum în picioare cu toții pe mal, nemişcați, cu inimile strânse. Unul dintre tinerii semizei a aruncat privitorilor un capăt de frânghie, cerându-le să tragă de ea. Cincizeci de inşi s-au precipitat asupra ei și și-au unit eforturile. Rezultatul a fost că erau să-i sugrume pe salvatori, care au început să urle. Frânghia eliberată i-a eliberat și pe ei, și nu s-a ales până la sfârşit, din fericire, decât o singură victimă.

Dacă ar trebui să scriem „istoria“ acestei mărunte întâmplări, cum ar trebui s-o facem? Câți actori au fost și cum și-au împărțit răspunderile? Ce procent să atribuim imprudenței victimei, întârzierii echipei de salvare, pasivității anxioase a privitorilor, violenței valurilor înalte? Accidentul care era cât pe ce să se petreacă cu cei legați de frânghie nu se datora sugestiei nefericite a unuia dintre ei și apoi zelului necugetat al celor mulți? Arborescența cauzelor și efectelor pare a nu avea sfârşit.

Este evident că în acest veac unele evenimente politice care, prin consecințele lor, au înlănțuit milioane de vieți s-au datorat unor indivizi izolați, uneori chiar puțin cunoscuți. Marele fluviu uman curge între diguri proiectate doar de câțiva, fie că este vorba de conducători autocrați, de politicieni mai mult ori mai puțin abili a căror activitate comportă totdeauna un coeficient de noroc sau de ghinion, sau încă de grupuri oculte (dar orice grup cuprinde câte o personalitate bine înarmată dialectic, în stare să-l convingă pe ezitantul al cărui vot va fi decisiv), forma vieții celor mulți e determinată, prin acțiunea câtorva, de cauze care le rămân necunoscute și pe care deci nu le pot influența.

Cu toate acestea, cele câteva inovații ale ultimelor două sute de ani – votul universal, învățământul general și obligatoriu, libertatea presei – au adus pe scenă și marile mase care, în unele țări, deși nu se bucură de toate privilegiile teoretic acordate, pot determina prin propriul lor „da“ sau „nu“, prin balansul lor într-o direcție sau alta, prin entuziasmele sau bruștele lor supărări, soarta lor și a altora într-o măsură de care încă nu sunt perfect conștiente. Astfel a avut loc, de pildă, îndepărtarea din viața politică a bătrânului Churchill în chiar clipa în care i se deschiseseră în sfârșit ochii asupra pericolului pe care-l reprezenta înaintarea nestingherită a Uniunii Sovietice până la granița Italiei și Germaniei. Astfel a fost ciudatul entuziasm pentru comunism al intelectualilor francezi de stânga care au oferit o cauțiune importantă, timp de multe decenii, unui sistem crud și aberant pe care-l cunoșteau doar din auzite, printr-un lanț de fenomene care țin în bună parte și de cel al modei, încă insuficient studiat.

În zilele noastre însă, regimurile democratice au fost atât de inferioare numeric încât nu de eventuala putere a maselor merită să ne ocupăm, ci de fenomenul straniu care face ca majoritatea supraviețuitorilor să fi luat cunoștință cu un decalaj de mai multe zeci de ani de mecanismele prin care li s-au hotărât destinele. Bătrânii au avut întotdeauna plăcerea să-și reorganizeze amintirile și să-și repovestească viața; cu atât mai mult o fac în zilele noastre, când informațiile căpătate cu întârziere îi silesc să-și restructureze memoria, așa cum femeile își repun neobosit în ordine sertarele. Singura lor apărare este să nu se mai implice afectiv, pentru a nu risca să cadă pradă amărăciunii și regretelor inutile.[2]

[2] Nu pot să reînnod firul povestirii fără să evoc două întâmplări ale zilei de ieri, l8 ianuarie l996, care se leagă în chip surprinzător de aceste câteva gânduri.

Prima a fost citirea unui mic articol în *România liberă*, cotidian al opoziției anticomuniste; el poartă o semnătură necunoscută mie și, deși vorbește de lucruri deosebit de importante, nu-și dezvăluie sursele, ceea ce-l face suspect. După modelul, afirmă el, acelor Frank-Korps

*

La începutul anului l945, mica noastră unitate familială se afla deci în inima Bucureștilor, la etajul cinci și penultim

---

ale lui Röhm, care în timpul Republicii de la Weimar pregăteau căpeteniile politice ale celui de al Treilea Reich, o organizație secretă numită de CIA „Internaționala a V-a“ și de Kremlin „A treia forță“ ar grupa nu numai pe revanșarzii Lebed, Ruțkoi și Gromov, dar și pe Dudaiev, șeful rezistenței cecene. Acest grup ar fi suscitat rebeliunea, precum și recenta afacere a ostaticilor ruși doar pentru a-l obliga pe Elțîn să ia măsuri de forță ce-l vor face nepopular în viitoarele alegeri.

Desigur că noi, telespectatori impresionați de curajul cecenilor ca de al oricărui puști luat la bătaie de o matahală, noi, cetățeni din Est care știm ce înseamnă ura împotriva ocupantului rus, nu putem să nu ne simțim prost, ca niște naivi păcăliți încă o dată, la auzul unor ipoteze atât de necontrolabile. Dar vai! controlabil și fără leac rămâne numărul de morți, rămân satele și orașele distruse, jalea femeilor cu broboade negre, lacrimile, sângele și focul acestui război – unul printre multe altele despre care vom mai afla și pe care le vom uita în curând.

A doua întâmplare este următoarea: tot ieri, 18 ianuarie l996, la Institutul francez din București, Jacques Derrida, filozof de renume cu părul alb și cu o elocință sobru elegantă, a ținut nu o conferință, ci un fel de curs universitar al cărui titlu promitea mai mult decât a fost: *Histoire du mensonge*. Vorbitorul ne-a anunțat că va face abstracție de aspectul juridic, de aspectul moral și de aspectul psihologic al minciunii pentru a se concentra asupra aspectului ei politic; a analizat două articole, unul al lui Alexandre Koyré și altul al Hannei Arendt, ca să ajungă la faptul că de abia acum Jacques Chirac a recunoscut culpabilitatea Franței în afacerea „Vél d'Hiv“ (predarea către nemți a unui mare număr de evrei), după ce șase președinți succesivi n-au socotit oportun s-o facă. Nimeni nu era mai pregătit decât auditoriul nostru să-l urmeze pe această cale, mai toți așteptându-ne la o enumerare lungă, nu, desigur, a tuturor cazurilor de „minciună politică“ revoltătoare și îndelungată, ceea ce ar fi fost imposibil, dar măcar a câtorva. Exemplele însă s-au oprit aici. Frustrantă a fost și avansarea ideii că nimeni nu poate fi dovedit de minciună, de vreme ce poți proba doar că s-a spus un neadevăr, dar nu că s-a mințit propriu-zis, minciuna fiind *un acte intentionnel*. Din punct de vedere juridic, este o absurditate: de multă vreme se aplică distincția între, de pildă, „omorul cu premeditare“ și „omorul prin imprudență“ sau se sancționează, în

dintr-un bloc situat în Piața Amzei. Gustam trepidația marelui oraș cu încântare, dar de la distanță și de sus, ceea ce o făcea într-un fel și mai fascinantă, fiind mai ușor de abstractizat. Forfota pieței – zarzavagii, căruțe și camioane zi și noapte, un du-te-vino neîncetat – n-avea doar un aspect economic: în centrul ei era sala de teatru numită pe atunci „Studio" a Teatrului Național, o construcție relativ modernă și unde mergeam destul de des; peste drum funcționa Conservatorul; jur-împrejur și pe străzile vecine se aflau multe magazine care te puteau face să visezi, mai ales pe Calea Victoriei și pe Bulevard; e destul să amintesc de „Ca' d'Oro", anticariat de artă al cărui nume evoca, el singur, toate splendorile venețiene. De pe balconul spre care dădea camera mea vedeam o parte a Pieței Palatului, ceea ce mi-a permis să observ unele întâmplări; mai vedeam și terasa unei case în stil florentin, rechiziționată de curând pentru armata sovietică

---

dreptul civil, intenția dolozivă. În sfârșit, am devenit melancolici când am auzit subliniindu-se, în acea minunată franceză care e o încântare în sine și cu o atât de fermecătoare eleganță în expunere, că minciuna, *creatoare* de eveniment, este întoarsă spre *viitor* (conotație pozitivă), în vreme ce căutătorii de adevăr, care se mărginesc a *cerceta* evenimente deja petrecute, ar fi întorși spre *trecut* (conotație negativă).

Lui Walt Disney, care pledează cu umor în favoarea reginei din Albă-ca-Zăpada și își exprimă prețuirea pentru dramatismul introdus de personajul negativ, i s-ar fi părut un truism să explice că prezența răului declanșează evenimente palpitante tocmai pentru că este socialmente intolerabil. Derrida însă vorbea serios și nu se ocupa de basme; de ce oare o fi evitat să ne aducă aminte că minciuna „creează" eveniment numai și numai pentru că adevărul („veracitatea", spunea el) constituie mediul necesar al oricărei activități sociale normale? Că turnul Babel s-a dărâmat doar pentru că s-a *întrerupt* comunicarea între oameni, dar că pentru trăitorii acestui secol urmările comunicării *intenționat deformate* sunt infinit mai grave, probleme de viață și de moarte pentru mai multe generații?

Am spus „sunt", și nu doar „au fost". Cât despre statutul minciunii în general, al minciunii politice în special, el este încă, într-adevăr și din nefericire, o problemă de viitor.

(mi se pare că de la proprietarul marii fabrici de pâine „Herdan“) și urmăream cu perplexitate uscarea unor obiecte de lenjerie feminină, pe care femei cu cizme și epoleți, o ciudățenie în acel timp, le înșirau pe sfoară. Păstrez acelui apartament în care n-am locuit decât trei ani și ceva, acelor străzi pe care le-am cutreierat în anii proaspetei tinereți o amintire înduioșată. Deși am trecut de sute de ori, de atunci încoace, prin acel cartier, se trezesc mereu în apropierea lui imagini, inflexiuni de voci, unde ale memoriei afective care-mi absorb atenția fără să-mi dau seama: în zona aceea ar trebui să fiu foarte atentă la traversări.

Filozofica detașare cu care familia noastră privea evenimentele din acea vreme se explica prin chiar firile noastre. Mama, occidentală și protestantă, a fost ființa cea mai fatalistă pe care am cunoscut-o: pentru ea totul era scris dinainte, era inutil să te opui, oricum lucrurile se vor rândui după o înțelepciune inaccesibilă nouă; îți rămânea doar să înfrunți încercările cu demnitate și curaj. Cât despre tata, atitudinea lui în viață a fost de multe ori aceea, neexplicită, a unui jucător: te poți avânta când ești „în carte“, dar când s-a instalat ghinionul trebuie să fii cumpătat, așteptând să treacă „passa proastă“.

La cei 56 de ani ai săi din vremea aceea, tata era un bărbat înalt, subțire, cu o eleganță naturală care nu l-a părăsit niciodată, dar pe atunci era încă susținută de o vestimentație pe măsură. Costumele îi erau bine croite, cămășile și cravatele – pariziene. Nu-i lipsea paltonul cu misadă și guler de blană, un fel de uniformă a notabililor timpului. Fuma „Lucky Strike“ cu țigaret de chihlimbar; îi plăceau mesele fine, dar niciodată chiolhanurile; în societate a cultivat toată viața o afabilitate de modă veche, o politețe surâzătoare, ușor galantă în prezența doamnelor, care era și a altor bărbați din generația lui. Cu vreo zece ani înainte părăsise practica medicinei, din care câștiga bine dar care-l plictisea, pentru a se afunda mai întâi în politică, apoi într-o activitate de „om de afaceri“ care l-a pasionat ca un joc, însă din care nu s-a ales decât cu pagube.

Temperament flegmatic şi nu lipsit de umor, situaţia actuală nu i se părea alarmantă, cel puţin în ce-l privea personal. Nu fusese compromis cu regimul antonescian, nici cu legionarii pe care-i detesta; ar fi fost chiar dispus să reia o oarecare activitate politică (în calitate de ţărănist fusese deputat, senator, prefect de Ilfov şi secretar general în Ministerul Sănătăţii, toate acestea până în 1934), dar aştepta ca situaţia să se mai limpezească. După orice război, ne explica el, urmează doi, trei ani de neaşezare firească; avea să se producă din nou, ca în l9l8, o alunecare spre stânga şi în orice caz o nouă expropriere a pământurilor, căci trebuiau răsplătiţi ţăranii care-şi riscaseră viaţa pe front. Această alunecare el o vedea însă în cadrul unui regim parlamentar de tipul celor pe care ţara le cunoscuse de când se ştia el, cu instituţii garantate de restabilirea, încă din septembrie, a constituţiei din l923, precum şi de celebra declaraţie a lui Molotov, tipărită pe prima pagină a tuturor ziarelor îndată după întoarcerea armelor: „Uniunea Sovietică nu are de gând să dobândească vreo parte din teritoriul român sau să schimbe ordinea socială ce există în România sau, în felul acesta, să aducă vreo atingere independenţei României.“ Asemenea declaraţii erau periodic reînnoite. Sub ochii noştri, renăscuseră partidele desfiinţate în 1938 şi se reorganiza activitatea politică; urmau să fie în curând „alegeri libere“. În tot timpul războiului, activitatea economică funcţionase cu respectul legilor şi se dovedise în multe privinţe chiar mai productivă şi mai eficientă decât înainte. Revenirea iminentă a păcii (nemţii, era vizibil, nu mai puteau rezista decât câteva luni) avea să completeze tabloul cu o sumă de perspective îmbucurătoare. Pe eşichierul politic avea să apară, desigur, un partid socialist tot mai puternic, care va ajunge chiar la guvern (dar cât durează un guvern!) şi va lua măsuri în favoarea celor mai puţin avuţi: pentru aceste măsuri tata avea toată simpatia, căci o anume sensibilitate la problemele sociale fusese prezentă în toată activitatea lui, fie în medicina pe care o dorea preventivă, fie în administrarea judeţului, fie în probleme de igienă la nivel naţional.

Era deci bine dispus şi mai degrabă mulţumit de viaţă; perspectiva câtorva luni de jenă financiară nu merita prea multă atenţie. În septembrie făcuse o investiţie în care-şi punea mari speranţe: cumpărase 62,5% dintr-un imobil compus din câteva clădiri vechi şi un teren de 1105 mp în inima Capitalei: astăzi, pe acel teren se ridică hotelul „Dorobanţi“. (E de prisos să spun că de investiţia tatei s-a ales praful.) Efortul financiar făcut atunci îl lăsase fără nici o rezervă, dar foarte curând, gândea el, aveau să reînceapă construcţiile de care Bucureştiul avea atâta nevoie; discutase deja cu un arhitect (chiar cel care construise teatrul „Studio“) eventualitatea de a începe o parte din construcţie şi ştia că din blocul cu multe etaje care avea să se ridice, până una, alta, doar pe o fâşie din teren urma să ne revină nouă un apartament, o garsonieră şi unul dintre magazinele de la parter, a cărui închiriere ne va aduce un venit imediat; avea toate motivele să fie liniştit.

Cel mai sigur temei al bunei sale dispoziţii era însă vecinătatea iubitului său club, cel al „Tinerimii“.

Străduţa pe care se afla clădirea nu mai există: a fost desfiinţată prin anii cincizeci-şaizeci, la una dintre primele dărâmări anticulturale din Bucureşti. Pornind din actuala stradă Nicolae Golescu, cam din dreptul sediului Asociaţiei Scriitorilor, ea dădea în bulevardul, pe atunci, Brătianu, exact în dreptul cinematografului ARO („Asigurarea Românească“ – azi, cinematograful „Patria“). A fost distrusă pentru a se ridica cele două blocuri mari unde se află magazinul „Eva“ şi Agenţia de turism, dar alegerea locului şi planul n-au fost, cum spunea o expresie stalinistă, *întâmplătoare*. Proiectul a acoperit intenţia de a şterge două mărturii importante ale tradiţiei culturale: casa lui Titu Maiorescu, în care s-au ţinut la Bucureşti şedinţele Junimii, şi pe partea opusă Muzeul Simu, adăpostind o importantă colecţie de artă a Capitalei şi una dintre cele mai vechi. Tablourile şi statuile s-au împărţit diferitelor muzee de Stat din Capitală şi din provincie, iar casa, numele şi existenţa fondatorului au fost şterse din memoria colectivă.

Pe aceeaşi parte cu muzeul, înspre strada Golescu, se ridica o veche casă boierească având o faţadă îngustă, dar o mare adâncime, sediul bătrânului club al Societăţii „Tinerimea“, fondat în l867. Interiorul era de un foarte bun gust cu boazeriile sale îngrijite, cu fotoliile sale adânci, cu izolarea cvasi-ermetică a încăperilor faţă de zgomotele de afară. Am fost acolo într-o singură dimineaţă cu tata, ca să împrumut nişte cărţi de la bibliotecă: femeile, în principiu, n-aveau drept de intrare în acea citadelă şi fără explicaţiile şi prezenţa lui n-aş fi avut nici o şansă. Biblioteca era la etaj, dincolo de o balustradă de lemn; cărţile, legate în piele, cu marginea de sus a foilor aurită şi adăpostite în dulapuri cu geam, vorbeau de o civilizaţie desuetă şi deja pe cale să moară. Am luat un Plaut complet franco-latin (căutam *Aulularia*) şi ţin minte că acasă am visat îndelung la donatorul necunoscut de la începutul veacului care-şi lăsase, probabil, prin testament biblioteca bunilor săi colegi de club, pentru înfrumuseţarea ceasurilor lor de singurătate: vreun burlac, desigur, în orice caz un om fără copii; cărţile acelea îmi păreau a închide în ele ceva patetic. Pe lângă bibliotecă, clubul avea locurile sale rezervate într-una din avanscenele Ateneului, un bufet, săli pentru jocuri de cărţi, o sală de lectură unde se puteau citi zilnic nu numai ziarele româneşti, ci şi cele engleze şi franceze, pe acele suporturi uşoare de lemn împletit care făceau parte din stilul timpului (pe ultimele le-am revăzut, cu nostalgie, în anii şaptezeci, într-o veche cafenea din Viena). Clubul „Tinerimii“ era un loc de reuniuni şi relaţii decente, unde nu se ridica niciodată glasul, unde unii membri veneau rar sau deloc, iar alţii îşi petreceau seară de seară, aşa cum făcea în acea perioadă tata în compania careului său de bridgeuri împătimiţi, de care-l lega o trainică prietenie.

Candidatura la un asemenea club era o întreagă aventură, căci un baraj exista, fără îndoială, aşa cum nici mai târziu, în aparent egalitarul socialism, nu putea pătrunde oricine în locurile de reuniune ale „elitei“. Dar nu gărzile pretoriene îi apărau pe acei bucureşteni, ci doar un sistem destul de suplu

de relații sociale. „Tinerimea“ era socotit cam al treilea club, în ordinea importanței, din București, însă unul foarte agreabil: Jockey-Clubul era rezervat în principiu aristocrației, Automobil-Clubul grupa averile mari. „Tinerimea“ se adresa profesiilor libere și la ea aveau acces oameni singuratici și civilizați, dornici de relații amicale și de un loc unde să-și petreacă serile într-o ambianță plăcută, pe care să n-o poată tulbura oricine, cum se întâmplă într-un restaurant. În afara recomandărilor scrise necesare, dintre care una, dacă nu mă înșel, trebuia să fie a unui membru din conducerea societății, candidatura era prezentată și apoi votată prin vot secret în adunarea generală a membrilor și în absența celui care postula. În lunile care precedau această adunare, el trebuia (ca la Academia franceză!) să facă vizite personale unui număr cât mai mare din cei aproape 500 de membri, care aveau astfel ocazia să-l vadă la față și, oricum, să-l cântărească într-o conversație neprotocolară. Toate acestea, desigur, în afara activității socio-profesionale, care era de fapt justificarea candidaturii. Datorită firii sale împăciuitoare și acelei afabilități despre care am pomenit, tata fusese ales cu un scor impresionant, de care ani de zile s-a bucurat copilărește.

*

Am petrecut revelionul spre anul nou l945 cu d’Artagnan și amândouă ne-am amuzat grozav.

În micul apartament din Piața Amzei am luat, cu părinții mei, o cină destul de simplă și ne-am culcat devreme, nouă, fetelor, închizându-ni-se ochii încă neînvățați cu serile târzii. Toată seara însă și toată ziua următoare, ca doi muschetari bine dispuși, am cântat pe două voci ultimele șlagăre, am glumit, am râs și am făcut planuri neverosimile de viitor. Eu, încă la școală, trăiam din plin sentimentul „vacanței“ care avea să se prelungească încă două săptămâni; d’Artagnan se înscrisese la Drept, fără mare convingere și de fapt urma să-și ia în curând o slujbă la Societatea de Telefoane, unde talentul ei pentru limbi străine avea s-o califice pentru serviciul

internațional. Perspectiva unei lefi personale o entuziasma, iar eu vedeam în asta o avansare demnă de tot respectul. Blondă, sportivă, cu un mare dar al comunicării spontane și o viziune a vieții mai practică decât a mea, îmi inspira o prietenie în care intra o bună parte de admirație, iar dispoziția ei optimistă mi s-a părut a fi de cel mai bun augur pentru anul care începea.

În agenda în care îmi notam zilnic ceea ce mi se părea demn de reținut se înșiră, în acele prime săptămâni ale anului, fel și fel de activități paralele cu școala și fără nici o legătură cu realitatea socială. În afară de faptul că începusem să iau câteva lecții de engleză, curând întrerupte din lipsă de bani, e vorba doar de filme văzute, de vizite făcute sau primite, mai mult în familie de altfel, precum și de „experiențe“, cum le numeam eu, care erau doar prospectări naive de medii până atunci necunoscute: o vizită, cu un unchi al lui d'Artagnan, la atelierul sculptorului Medrea; o ședință în care vărul ei, Șerban Orăscu, încerca să ne învețe bridge; o după-amiază în care am scos-o de la internat pe buna mea prietenă Ligia, plastografiind pe un bilet iscălitura părinților ei, altminteri încântați că fuseseră scutiți de un drum; și așa mai departe. În 4 februarie, când începea conferința de la Ialta, e notată ultima carte citită: *Cicéron et ses amis* de Gaston Boissier. Impresionant a fost doar, într-o dimineață, parastasul slujit la Bellu pentru prima dintre colegele noastre care trecuse dincolo de viață, o fetiță care promitea să devină o foarte frumoasă femeie și n-a lăsat decât o amintire, dureroasă și acum. Și brusc, în 23 februarie, o parafrază la o replică din Dumas: „*C'est plus qu'une révolte, c'est une révolution...*“ și o însemnare mai lungă: „Rădescu e un om admirabil. Bine că mai există caractere.“

*

Oare ce se întâmplase la 23 februarie?

Din acele zile, pentru noi atât de încărcate de istorie, care se scurg între debutul conferinței de la Ialta și instaurarea gu-

vernului Groza, mi-au rămas în minte doar două circumstanțe precise, legate între ele de o anume atmosferă tensionată, pe care a trebuit s-o elucidez recurgând la ziarele vremii.

Prima amintire se leagă de o dimineață de duminică. La câteva străzi de noi și chiar pe drumul obișnuit către școală, în dreptul cinematografului Aro, o mare mulțime ocupa toată lățimea bulevardului și asculta, retransmisă prin difuzoare, cuvântarea pe care o ținea în sală primul-ministru de atunci, generalul Rădescu. Aflasem de o reuniune care trebuia să aibă loc la cinematograful Scala; nu m-am întrebat prea mult de ce sala fusese schimbată. Am ascultat și eu, în mulțime, discursul acela. Țin minte că totul mi s-a părut simplu și evident; la fel de aprobatori se arătau și ceilalți în jurul meu. Memoria afectivă îmi restituie perfect vibrația de simpatie, foarte perceptibilă într-o adunare, și sentimentul că în sfârșit cineva rostește cu autoritate, răspicat și cu bună-credință, ceea ce gândeau toți de o bună bucată de vreme. N-am rămas acolo chiar până la sfârșit; cred că m-am întors acasă liniștită sau mi-am văzut mai departe de drumuri, care or fi fost.

Textul rostit de generalul Rădescu duminică 11 februarie l945 este reprodus în *Viitorul* de marți 13 februarie și are un accent de sinceritate naivă, destul de impresionant.

Primul-ministru începe prin a mulțumi pentru „primirea caldă“ care i se face. Apoi spune că el nu a dorit în nici un fel să ocupe funcția pe care o deține, dar că, atunci când i s-a propus, a socotit că este de datoria sa de bun român să i se dedice cu tot sufletul. Și continuă:

„Din chiar momentul în care M.S. Regele a binevoit să-mi încredințeze frânele conducerii țării, am declarat în mod hotărât că punctele de temei ale guvernului prezidat de mine sunt:

l. Continuarea războiului, cu toată puterea, alături de aliați, până la totala înfrânare a hitlerismului;

2. Îndeplinirea cu lealitate și fără șovăire a clauzelor armistițiului încheiat cu Puterile Aliate;

3. Păstrarea ordinei publice, ca să putem munci cu toții în liniște și cât mai intens în scopul de a mări producția și a putea face față îndatoririlor contractate prin armistițiul încheiat."

Ținând seama de împrejurări, arată el apoi, și în ciuda unor „eforturi supraomenești", se pot exprima satisfacții, dar și rezerve cu privire la realizarea acestui program. Totdeauna au fost la noi „unii care să cârtească, să încerce necontenit să discrediteze tot ce s-a făcut... ambiții și oameni cărora le convine haosul. Unde mă despart însă cu totul de cei care-și fac un crez din a găsi numai rău în ceea ce se face și care aruncă tot felul de învinuiri absurde este acolo unde, cu bună știință, se insinuează... că toți cei aflați în locuri de răspundere sunt naziști, fasciști, hitleriști și tot felul de alte lighioane, cuvinte ajunse de un banal ridicol, la auzul cărora fiecare zâmbește, când nu se indignează... Se vor fi găsind și câțiva mărunți nemernici care să caute să încurce lucrurile, dar de acolo până la a face din miniștri sabotori reacționari – îndrăzneala depășește măsura".

În ceea ce privește presa, spune primul-ministru, „m-am declarat partizanul hotărât al libertății presei, cu o singură rezervă: să se păstreze în scris o formă demnă și civilizată". Cu părere de rău, e nevoit totuși să constate că „atacurile... îmbracă o formă de violență rară și de o ținută care nu este de natură să sporească prestigiul acestei instituții... S-a întâmplat în cursul săptămânii trecute un fapt cu totul îngrijorător. Câțiva lucrători tipografi au găsit cu cale să-și ia dreptul, cu de la ei putere, să se transforme în cenzori ai scrisului. Nu numai că au refuzat imprimarea unor comunicate cari nu corespundeau părerilor lor politice, dar au decretat, pur și simplu, suspendarea apariției unui ziar. S-ar părea de necrezut și totuși, din nenorocire, este tot ce poate fi mai adevărat. Își poate găsi aprobarea un asemenea fapt în mintea vreunui om în adevăr înțelept?... Muncitorimea se socotește doar democrată; vorbește numai în numele democrației în orice împrejurare. Și tocmai ea să suprime atributul cel mai de seamă al democrației: libertatea? Cum rămâne cu dictatura și cu nazismul?

Care este deosebirea între ce se făcea sub regimul lui Antonescu și ce fac unii muncitori acum?

Rămâne o speranță: fapta lucrătorilor tipografi n-a găsit aprobare nicăieri, nici chiar la majoritatea camarazilor lor, care mi-au declarat că nu e vorba decât de niște răzvrătiți. Nădăjduiesc că gestul nu se va mai repeta și profit de prilej să fac din nou apel la muncitori să rămână pe calea dreaptă a datoriei."

Vorbitorul arată apoi că sindicatele sunt organisme care se declară profesionale, nu politice. Orice agitație trebuie să înceteze, „fiindcă altfel se pune în primejdie însăși *ființa Țării*. Pentru satisfacerea de ambiții politice, este criminal să se împingă Neamul la pierzanie. Nu ne putem apăra împotriva nenorocirilor care ne pândesc decât prin solidaritate, printr-o conlucrare a tuturora. Unirea tuturor într-un mănunchiu, fără considerații de ordin politic, este singurul nostru mijloc de salvare".

Generalul Rădescu a abordat apoi discutarea problemei agrare și mai exact a „alegerii momentului cel mai prielnic" pentru a o realiza. După o îndelungă cântărire a situației, a ajuns la concluzia că „păşindu-se acum la înfăptuire s-ar face o greşală cu urmări din cele mai grave" pentru următoarele considerente: primul obiectiv al guvernării sale este sporirea producției, dar agitația cauzată de împărțirea pământului ar face ca acesta să rămână nelucrat, cum s-a întâmplat după împroprietărirea de la sfârșitul războiului trecut. „Se poate să nu ne gândim la ce ne așteaptă dacă însămânțările nu vor fi făcute în măsura în care trebuie? Pe de o parte nu vom putea da, în contul armistițiului, ceea ce avem de dat, iar pe de alta ne-ar pândi o *foamete cumplită* (s.n.)... Suntem în plin război și vrem să-l ducem alături de aliați până la victorie. Luptătorii de pe front sunt acei cari trebuie să aibe dreptul de întâietate la împărțeală... În ce stare se vor găsi ostaşii când vor şti că, în vremea ce ei își varsă sângele departe de țară, ai lor, cei de acasă, poate că rămân fără pământ?... Reforma agrară nu poate și nu trebuie înfăptuită decât după încetarea războiului."

Astea au fost deci frazele pe care le ascultasem în parte atunci, găsindu-le, cu mintea mea proaspătă de nici optsprezece ani, cum le găsesc şi astăzi, pline de bun-simţ.

*

A doua zi, luni, l2 februarie, generalul Rădescu ţine un nou discurs, de data asta la Radio, în care încearcă să lămurească situaţia.

„Aşa cum v-am spus şi ieri în cuvântarea de la «Aro», am socotit că a mă prezenta în faţa judecăţii poporului era cea mai mare dovadă a spiritului democratic de care sunt pătruns... Dar prin popor eu nu înţeleg numai o fracţiune; înţeleg întregul popor, fără deosebire de culoare politică, de rasă şi de religie... Am avut satisfacţia de a mi se da prilej să înlătur cu desăvârşire orice urmă de guvernare asupritoare din trecut şi să intronez o eră de adevărată democraţie şi libertate, democraţie şi libertate de care să se bucure întreg poporul, nu numai în folosul unora. Cu durere însă trebuie să constat că tocmai acei de la care urma să aştept cel mai mare sprijin nu numai că nu-mi dau acest sprijin, dar întâlnesc la ei ostilitate şi rezistenţă...

Am convocat poporul la o consfătuire pentru Duminică la ora l2 în sala Scala. Dar încă de Sâmbătă seara sala a fost ocupată cu forţa de un grup de cca 1 000 de persoane din gruparea FND care au rămas în sală pe tot timpul nopţii, astfel că nimeni nu putea să intre din publicul ce ar fi vrut să vină la adunare, în afară de cei cărora le-ar fi fost lăsat acces liber de către cei din sală. Ce-mi rămânea atunci de făcut? Gândul meu, când anunţasem consfătuirea, fusese să stau de vorbă cu românii din toate clasele şi din toate partidele – întrucât eu nu sunt al nici unui partid, mă consider al ţării – iar în sala Scala se găseau numai reprezentanţii unui partid, instalaţi cu forţa, tocmai ca să împiedice pe alţii să vină. Nu era decât o singură soluţie: să aleg o altă sală, ceea ce am şi făcut... Tuturor celor care s-au găsit în sala Scala le exprim tot regretul meu.“

Apoi spune cum înțelege el libertatea presei: „Pe când de la sindicat lucrătorii tipografi au primit consemnul să nu lase să se imprime nimic cu privire la consfătuirea de ieri, eu am dat ordin Cenzurii Presei să nu interzică nimic din ceea ce voiesc ziarele...“

*

Pentru cine nu este istoric de meserie, și deci și-a păstrat sensibilitatea proaspătă în contact cu documentele trecutului, din paginile ziarelor vremii se degajă o undă emoțională puternică, o impresie de autenticitate cutremurătoare. Drama acestui ofițer curajos și cinstit, care pare mereu obligat să se scuze, care se indignează sincer și se lasă surprins de tertipuri atât de previzibile astăzi, căutând în propriul său popor un aliat împotriva unor forțe încă fără nume, are pentru noi ceva insuportabil, ținând cont de inegalitatea luptei și de înfrângerea finală.

Când adunarea de la Aro s-a încheiat, se pare că oamenii au pornit pe străzi, înfierbântați, și că în unele locuri au avut loc păruieli. *Timpul*, ziar cu orientare de stânga decentă, spune cu îngrijorare că „în lipsa parlamentului, cuvântările generalului Rădescu la Aro și la Radio au provocat o și mai încordată situație“. Într-un comunicat, sindicatul tipografilor nu se dezvinovățește, ci acuză: „Domnul prim-ministru vrea să apere totala libertate a scrisului doar pentru ca bestiile legionare și fasciste, ocrotite de partidele așa-zis istorice, să-și continue opera lor destructivă.“ Marți 13 februarie, la o mare manifestație organizată de FND în Piața Unirii, Gheorghiu-Dej îl acuză pe Rădescu de demagogie pentru propunerea sa ca reforma agrară să aibă loc abia după încheierea războiului. Nici PNȚ, nici PNL nu obțin autorizații pentru manifestațiile lor, sub cuvânt că sunt politice; în schimb, sub masca sindicatelor nou înființate, FND-ul comunist are posibilitatea să mobilizeze zeci de mii de oameni, aducând și numeroși delegați din provincie, încântați să se plimbe pe gratis prin București. În plină perioadă de „epurări“, înscrierea în sindicate

devenea practic obligatorie, nici un argument nu-i putea fi opus, iar activitatea acestora nu era în nici un fel discutată, de vreme ce ea făcea parte din noile „libertăți".

Miercuri l4 februarie, ziarele publică declarația comună a celor trei guverne – Anglia, Statele Unite, Uniunea Sovietică – la sfârșitul conferinței de la Ialta. Astăzi știm că nu atunci a fost decisă soarta țării noastre, ci cu un an, doi mai devreme; la Ialta a fost doar pecetluită și s-au discutat mai mult granițele Poloniei. Frazele liniștitoare din comunicatul comun au umplut inimile de speranță; popoarele eliberate aveau să-și creeze „instituții democratice, alese de ele". Se vor restaura „drepturile suverane ale autoguvernării". Vor funcționa „autorități guvernamentale interimare reprezentând în sens larg toate elementele democratice ale poporului și care să-și ia angajamentul să stabilească, la data cea mai apropiată posibilă, prin alegeri libere, guvernul care să corespundă voinței poporului". Pe vremea aceea, frazele comunicatelor oficiale mai erau crezute și luate în serios. Atunci s-a născut de fapt, difuz, ideea că în toate încălcările flagrante ale democrației vom avea un recurs pe lângă anglo-americani.

Dar lucrurile încep să se precipite și se acționează pe nenumărate planuri. Unul din ele este libertatea presei. *Dreptatea*, ziarul principalului partid istoric, încetează să apară cam de la 10 februarie. *Viitorul*, ziarul „bătrânilor" liberali, rezistă până la 18 ale aceleiași luni. Cu riscul de a plictisi, spicuiesc aici lungi fragmente dintr-o „ediție specială" de o pagină, apărută în l7 februarie și culeasă, bineînțeles cu o mulțime de greșeli, de către studenți și membri ai partidului (pe care *Scânteia* îi va numi „huligani" și „câini turbați"). Textul se intitulează „Un scurt rezumat al faptelor petrecute la tipografia ziarului *Viitorul*:

„Opinia publică se va fi întrebat pe drept cuvânt multă vreme pentru ce anumite adevăruri cunoscute de toți nu apar în presa cu răspundere din Capitală, pentru ce toate actele de brutalitate și de siluire a libertății lor sunt trecute sub tăcere, pentru ce numai ziarele de violență și scandal au dreptul să-și

tipărească toate calomniile, provocările şi îndemnurile la dezordine."

...„Curând după 28 august l944, în tipografiile «Independenţa», vechea citadelă tipografică a liberalismului român, câţiva lucrători veniţi în acest atelier pe timpul dictaturii antonesciene, conduşi de individul Manea, au început să exercite violenţa morală... şi au izbutit să-şi impună dictatura lor... Au aruncat afară din atelier – nu numai la figurat, ci şi la propriu – pe vechiul şef de atelier Cristescu, muncitor bătrân aflat în slujba întreprinderii de 45 ani, care se împotrivea violenţei lor. L-au aruncat pe scări, rănindu-l grav şi înjurându-l... Au sechestrat în podul clădirii pe funcţionarul nostru Teofil Zaharia... pentru motivul că nu ascultă de ordinele lor. Au «numit» un şef de atelier în locul lui Cristescu şi au ameninţat că dacă bătrânul lucrător se întoarce îi vor «rupe oasele»... Spuneau că luptă pentru mărirea producţiei şi executarea clauzelor armistiţiului şi încetau lucrul în timpul programului pentru a ţine «consfătuiri»... Părăseau lucrul pentru a merge la manifestaţii «patriotice»... Opreau tipărirea ziarelor aproape în fiecare zi pentru a comunica articolele şi tot conţinutul lor unei comisii necunoscute, fără aprobarea căreia nu se putea imprima absolut nimic... Au refuzat să tipărească şi orice critică la adresa FND... Ne-au împiedicat să publicăm în ziarul PNL comunicatele acestui Partid. Au refuzat la început să tipărească discursul primului ministru, punându-ne condiţiuni înjositoare pentru a ne asigura apariţia acestui discurs."

...„Pentru a curma această stare de lucruri am chemat reprezentanţii autorităţii ca să constate la faţa locului faptele.

Comisarul trimis de Prefectura Poliţiei Capitalei pentru anchetare a fost primit de agitatorii din «Comitetul de fabrică» în mod ostil, cu huiduieli, ţipete şi înjurături. În aceeaşi atmosferă a fost primit şi comisarul regal venit să cerceteze."... „Agitatorul Manea, deşi fusese preavizat şi rugat să părăsească localul, a refuzat să iasă din atelier, unde încerca să ataţe pe muncitori, spunând că d. Teohari Georgescu îi îndeamnă să

persiste în refuzul lor de muncă. Terorizați prin aceste mijloace, lucrătorii au părăsit atelierul, agitatorii blocând în acel moment mașinile, rupând siguranțele și luând cu ei becurile etc.

Acestea sunt întâmplările așa cum s-au petrecut și opinia publică va trage singură concluziile care se impun."

*

Cam în același fel se suscită dezordini peste tot, orice incident fiind apoi folosit de *Pravda* sau de Radio Moscova pentru a protesta și a cere „liniște în spatele Armatei Roșii". La Uzinele Malaxa, muncitorii se organizează împotriva încercărilor de destabilizare, dar ceferiștii conduși personal de Gheorghiu-Dej sosesc înarmați în camioane și trag în masă (nimerind între altele, din greșeală, chiar pe tov. Gheorghe Apostol). În jurul acestui incident nu se face vâlvă; dar este ucis și un muncitor pe care *Scânteia* îl transformă în martir până când se află că era... țărănist. Prilejul e folosit de Radio Moscova pentru a-l ataca violent pe... Maniu, „mare admirator al dictaturii lui Hitler și Mussolini". Partidul său s-ar fi folosit de „metode teroriste" și mai ales el este „singurul care a afirmat că condițiile armistițiului ar fi prea grele". Pe 21 februarie, Rădescu suprimă cele trei posturi de subsecretari de la Interne pentru a-l contracara pe Teohari Georgescu, autorul unui violent atac în presă împotriva lui; pe 22, miniștrii FND din guvern, încă minoritari, cer demisia primului-ministru; uluiți, reprezentanții „istoricilor" le arată că, dacă nu sunt de acord cu politica lui, obligația de a demisiona le revine lor personal! Pe 23, o ultimă declarație a generalului Rădescu precizează cu aceeași fermitate că guvernul își va continua activitatea. (Este aici, se vede, justificarea strigătului de admirație din mica mea agendă; se vede că urmărisem totuși cu sufletul la gură lunga luptă inegală, care încă nu se încheiase.)

Toate aceste incidente nu erau însă de ajuns și Moscova hotărăște să urgenteze treburile. Sâmbătă 24 februarie după-amiaza, FND adună în Piața Palatului numeroși manifestanți de la CFR, Adesgo, Herdan și altele, precum și mai

multe grupuri aduse din provincie. Se strigă: „Jos fasciştii“, „Cerem mărirea salariilor“, „Jos scumpetea“ (!). Aici se plasează a doua amintire a mea personală. De la balcon, în acea după-amiază, am putut vedea manifestanţii, pancartele, steagurile roşii, apoi s-au auzit răpăieli şi oamenii s-au împrăştiat în goană, aruncându-şi însemnele pe jos. S-au regrupat cumva, apoi s-a răpăit din nou şi s-au împrăştiat definitiv.

Bilanţul întâmplării: doi morţi şi treisprezece răniţi, dintre care cel puţin unul a decedat în zilele următoare. Parchetul Militar a făcut o anchetă: concluziile au fost că s-au tras şi salve în aer de la Ministerul de Interne, dar şi de către indivizi izolaţi: „În Piaţa Palatului s-au tras numeroase focuri, însă nu s-a putut stabili de către cine.“ Seara, „o maşină cu faruri stinse“ a trecut pe lângă un grup de manifestanţi: cineva a tras dinăuntru şi a omorât două persoane. Un comunicat al mareşalului Curţii Regale arată că „în ciuda celor afirmate în presă“, cercetările dovedesc că din clădirea Palatului nu s-a tras nici un foc, „în schimb s-au tras mai multe focuri asupra Palatului, dintre care două gloanţe au pătruns în biroul Mareşalului Curţii“.

Dar scopul era atins. În *Scânteia* din 26 februarie, rămasă aproape singura sursă de informaţii, Silviu Brucan semnează un articol intitulat „Călăul Rădescu a organizat ieri un sângeros masacru în Piaţa Palatului“. În ziua de 2 martie, ştirea „D. general Nicolae Rădescu, preşedintele Consiliului de miniştri, a prezentat azi Majestăţii Sale Regelui demisia cabinetului, care a fost primită“ apare sub titlul „Criminalul Rădescu nu mai este decât un simplu inculpat“. Fiul generalului publică o scrisoare retorică de desolidarizare de tatăl său, text care a suscitat un dezgust unanim.

La 4 martie, Andrei Ianuarevici Vîşinski, prim-locţiitor al Comisarului pentru Afaceri Externe al URSS, care se află de mai multă vreme în ţară, vorbeşte la ARLUS: „Ştiţi foarte bine, spune el, că deşi Uniunea Sovietică este învingătoare, ea n-a cerut României nici un petec de pământ românesc. Vă

spun mai mult: guvernul sovietic, împreună cu Anglia şi America, s-a obligat a restitui României Transilvania.“

Marți 6 martie se publică în *Scânteia* lista guvernului Groza (care având, în sfârşit, încrederea guvernului sovietic, va putea administra Transilvania de mult eliberată) și, în aceeași zi, o recenzie a conferinței ținute, tot la ARLUS, de „marele nostru scriitor Mihail Sadoveanu“, cu titlul „Lumina vine de la Răsărit“.[3]

*

Aş vrea să mă pot întoarce la câteva amintiri mai senine. Mai am însă de spus unele lucruri despre starea de spirit de atunci, atât de greu de înțeles pentru mințile noastre de azi, care deja aparțin altui secol.

[3] Tocmai terminasem de redactat aceste pagini pe baza presei vremii, câtă putea fi găsită la Biblioteca Academiei, când a apărut lucrarea lui Dinu C. Giurescu *Guvernarea Nicolae Rădescu*. În ea figurează textul ultimului discurs al generalului, rostit la Radio în seara zilei de 24 februarie; despre el îmi vorbiseră mulți, dar memoria lor reproducea versiuni destul de diferite. Simplitatea violentă a afirmațiilor primului-ministru a produs atunci o emoție puternică, pe care cei care au resimțit-o par a o retrăi şi acum, la simpla reamintire. A fost, subliniază Dinu C. Giurescu, „ultima cuvântare rostită liber de un prim-ministru român. Faptul nu se va mai repeta aproape 45 de ani“. Cu o adâncă revoltă, generalul Rădescu îi acuză pe „cei fără neam şi fără Dumnezeu“ (era interpretarea populară a siglei FND) că „au pornit să aprindă focul în țară şi s-o înece în sânge. O mână de inşi, condusă de doi venetici, Ana Pauker şi ungurul Luca, caută prin teroare să supună neamul“... „Vor cădea striviți“, continuă patetic generalul. „Acest neam care a ştiut întotdeauna să-şi apere ființa nu se va lăsa îngenunchеat de câțiva neisprăviți.“ În lumina celor trăite de atunci încoace, lectura acestui text este deosebit de dureroasă. El se încheie astfel: „Eu şi cu armata ne vom face datoria până la capăt. Fiți şi voi cu toții la posturile voastre.“

Iar despre faptul că titlul conferinței lui Sadoveanu, al cărui impact emoțional a fost la fel de puternic, este, după cât se pare, o formulă masonică tradițională, ce să mai spunem?

Instaurarea guvernului Groza n-a fost luată foarte în serios. Ea se petrecuse cu atâta rea-credință și atât de rapid, erau atât de puțini cei care-i cunoșteau dedesubturile, încât grosul populației a rămas doar într-o stare de expectativă mirată. Prezența lui Gheorghe Tătărescu în postul de viceprim-ministru – el, care condusese guvernul liberal în perioada cea mai prosperă dintre cele două războaie – dădea noului guvern o înșelătoare legitimitate. El a acționat probabil în speranța că va putea îndrepta unele rele, zăgăzui altele, dar încerca și să-și salveze, spre deosebire de alții, propria viață. Iar în istorie, erorile și lipsa de fermitate se plătesc mai scump decât în *Portretul lui Dorian Gray*: imaginea postumă nu se mai curăță niciodată. Statele occidentale au refuzat să recunoască noul guvern; toată lumea aştepta să vadă ce avea să se mai întâmple. Era limpede că decisivă va fi situația internațională. Mai în fiecare zi apărea câte o știre neobișnuită. Moartea lui Roosevelt, intrarea ruşilor în Viena și Dresda, spânzurarea lui Mussolini au ocupat toată luna aprilie; în primele zile ale lunii mai se desăvârșește, după moartea lui Hitler, înfrângerea definitivă a Germaniei. Aceste evenimente majore acaparau atenția oamenilor, iar noul guvern apărea multora ca o soluție temporară, impusă de starea de război și de prezența, tot temporară, cum se spera, a Armatei Roșii.

Dar opinia publică, oare cum se situa ea față de marile forțe care se înfruntaseră pe continent și de care, era clar, depindea viitorul fiecăruia?

Era evident că prestigiul Germaniei, atâta cât fusese, dispăruse cu totul. Un curent favorabil ei se desenase în anii dinainte de război mai mult printre cei ce practicau meserii tehnice, care adesea făcuseră acolo studii de specialitate și admirau cu sinceritate realizările germane în acel domeniu. Însă acțiunile agresive și haotice ale lui Hitler înăbușiseră orice simpatie reală; victoriile fulgerătoare din Europa apăreau tot mai precare, pe măsură ce se înmulțeau; cumplita iarnă din l94l-42 a pronunțat un fel de diagnostic fatal. În l945, nu-mi pot aminti nici măcar să fi fost exprimat vreun sentiment de

milă pentru Reichul nu de mult atotputernic. Războiul își urma cursul implacabil și reținea atenția doar japonezii, care aveau să continue lupta încă trei luni de zile.

Toate simpatiile se dirijau acum către anglo-americani. Ei fuseseră aliații noștri în Primul Război Mondial; cu sprijinul lor și al Franței se putuse înfăptui România Mare, o realizare atât de sărbătorească încât inimile multora tresăreau încă de bucurie doar la auzul acestei sintagme. Puținii ofițeri anglo-saxoni din București au fost ținta unui adevărat batalion de forțe feminine: erau înalți, frumoși, îngrijiți; spre deosebire de morga și disciplina bățoasă de stil prusac, practicau un mers nonșalant și un surâs deschis, care păreau legate de ideea de libertate pe care o incarnau. În l941, prăbușirea Franței fusese pentru români o dramă națională; capitalul de dragoste rămas în suspensie se strămutase spre occidentalii rămași în luptă, cărora li se aliaseră de altfel și forțele gaulliste. Apusenii aveau (cum avuseserăm și noi timp de aproape un secol, spre deosebire de toți vecinii noștri geografici) un sistem parlamentar, partide, proprietate particulară garantată, o justiție și o presă libere, cuceriri pentru care bătrâna Europă se luptase încă din Evul Mediu. Șefii lor de stat apărau interesele națiunii lor, așa cum o făcuseră și regii noștri (primii doi, cu o totală dăruire); între familia noastră regală și coroana engleză existau legături de sânge; în cursul războiului nu luptaserăm niciodată direct împotriva lor; dimpotrivă, le „iertaserăm“ bombardamentele din l944, a căror rațiune strategică eram dispuși s-o înțelegem; în sfârșit, și acesta era lucrul cel mai important, după prăbușirea Germaniei ei rămăseseră singurii care ne mai puteau apăra împotriva pericolului rusesc. În ochii noștri, sistemul comunist, așa cum învățam zi de zi să-l cunoaștem, reprezenta și pentru ei o amenințare reală, de care nu puteam pricepe cum de nu devenau conștienți. Încrederea noastră în ei avea să crească pe măsură ce se intensifica opresiunea sovietică și de aceea ea s-a perpetuat ani de-a rândul, după cum am văzut, chiar împotriva evidenței.

Imaginea Rusiei era infinit mai tulbure. Generațiile mai vechi nu-i iertau debandada armatelor sale în 1917, debandadă care cauzase dezastrul nostru din Moldova. După ce regimul sovietic își închisese granițele, răzbătuseră dinăuntrul lor zvonuri atât de cumplite încât păreau neverosimile. Mulți le relativizau, gândind că cei persecutați fuseseră „doar" nobili, ca în Revoluția franceză: în istorie, un fapt care se repetă e pe jumătate iertat. Despre campania împotriva culacilor circulau, printre cei mai informați, destule grozăvii, dar ce erau exact culacii? Nu toți îi echivalau, cu exactitate, cu „chiaburii" noștri. Era bine că ne pomeniserăm aliați: la ce ne-am fi putut aștepta, dacă Armata Roșie ar fi trecut peste țara noastră ca armată învingătoare? A noastră, dincolo de Nistru, nu le lăsase, desigur, amintiri prea plăcute. Ziarele, chiar cele necomuniste, vorbeau despre ruși cu mare respect, ba chiar cu o frică vizibilă de a nu-i supăra; îți vine în minte mersul cuiva căruia i s-a dat să depună într-un loc anume, cu mâinile goale, o mină nedezamorsată. În texte, „marea" Uniune Sovietică era „mare" ostentativ, pentru că această calitate era singura evidentă; alta nu i se putuse găsi. Dintr-acolo începeau să sosească filme care derutau prin lentoarea ritmului și extraordinara linearitate a situațiilor. Deși se spunea că excesele ar fi fost imediat pedepsite de către superiori, cele petrecute odată cu intrarea armatelor în țară erau și ele surprinzătoare: atâta patimă pentru niște biete ceasuri, care se găseau la noi pe toate drumurile! Soldații lor, care la ștrandurile bucureștene se aruncau în apă în izmene, surprindeau așa cum surprinseseră – în alt fel – și nemții, obligați să treacă mai întâi pe la dușuri în șir ordonat și slipuri impecabile. Într-o seară, pe la 11, mă întorceam cu tranvaiul de la un „ceai", însoțită de fratele unei colege. În vagon, un soldat rus trăgea din țigară fără complexe. Prietenul meu nu găsi nimic mai bun de făcut decât să-și aprindă, ostentativ, și el una. Imediat au tăbărât pe el călătorii indignați: „Ăsta nu știe, că nu l-a învățat nimeni, dar dumneata!" În mod evident, solidaritatea în civilizație nu trebuia încălcată.

Din păcate însă, tocmai această noțiune de civilizație se prăbușea în mod lamentabil, odată cu dezvăluirea treptată a coșmarului din lagărele naziste. Dacă unul dintre popoarele cele mai evoluate ale lumii fusese în stare de asemenea orori, ce valoare mai avea ea? Astăzi știm că, în expresie numerică, crimele comuniștilor le depășesc cu mult pe ale hitleriștilor. Dar, fapt important pentru imaginația omenească, sovieticii se mulțumiseră să-și arunce victimele în gropi comune, nu le arseseră sistematic în cuptoare construite anume; inelele și verighetele fuseseră doar confiscate, nu recuperate industrial odată cu dinții de aur; experiențele pe oameni merseseră și la ei foarte departe, dar nu pe plan material, ci în acela, infinit mai greu de controlat, al intelectului și al vieții morale. Diferența de strategie era de natură a le da rușilor, la prima vedere, un avantaj considerabil. În orice caz, se dovedise că a fi „civilizat“ (începeau acum să se pună ghilimele peste tot, după moda sovietică) nu însemna nici a fi mai bun decât alții, nici a putea fi dat de exemplu.

Așadar, în mentalitatea generală subzista (și nu putea fi ștearsă) o senzație de ambiguitate morală: era clar că fuseserăm aliați cu nemții; era clar că aveam și noi o vină față de evrei, în special, socoteam noi, din cauza mișcării legionare. De aceea, de multe ori, în anumite circumstanțe, se instala un fel de tăcere dureroasă, o mutenie, dar și o adevărată suferință interioară când constatam – din ce în ce mai des – că atâția dintre foștii nedreptățiți deveniseră propagatori înverșunați ai noilor doctrine pe care noi le vedeam, cum și erau, destructive pe termen lung. Nu numai ei se comportau astfel: tot atât de activi erau mulți extremiști de dreapta care, dându-se de trei ori peste cap, se schimbaseră în unelte docile și acționau acum cu zel, în nenumărate domenii, potrivit cu propriul lor temperament și cu vina pe care încercau s-o facă uitată. Mentalitatea demnă și echilibrată, ideal scump mai multor generații, dispărea văzând cu ochii din viața zilnică. Iar firea profund realistă a românilor – înțelegând prin „realism“ aprecierea corectă a situațiilor și dorința de a le stăpâni prin lucidă adaptare – își spu-

nea cuvântul: nu ştiam atunci, dar ştim astăzi că numărul membrilor de partid crescuse, de la cei sub 1 000 existenți în august l944, la 35 800 în martie l945, adică de treizeci şi şase de ori.[4]

*

Recitesc ultimele pagini cu un fel de stupoare.

Ce poate fi comun între femeia în vârstă care încearcă azi, amestecând mereu trecutul cu prezentul, să recompună din fărâme o istorie trăită pas cu pas şi adolescenta cu ochii larg deschişi asupra lucrurilor, fremătând uneori de indignare, dar crezând că va putea afla, înțelege, cunoaşte doar bucurându-se şi iubind?

În agenda mea, ziua de 6 martie poartă o singură însemnare: „E baba mea! Şi tare-i primăvară...“

Da, a fost o primăvară lungă şi frumoasă, ca şi în anii următori. Am uitat toate drumurile de dimineață către şcoală, dar nu le pot uita pe cele de la întoarcere, nici plimbările. Bulevardul Lascăr Catargiu era unul din traseele favorite: bordura impunătoare de case Belle Epoque şi blocuri îngrijite, cu cele patru rânduri (pe atunci) de arbori înalți, dădea locului un stil care astăzi pare pierdut, într-atât s-a îngăduit degradarea acelor clădiri; pe atunci gustam în preajma lor farmecul unui trecut care nu sugera paragină şi decădere, ci dimpotrivă, o liniştită demnitate. Îmi pare încă a simți în vârful degetelor prospețimea răcoroasă a lungilor ramuri de sălcii cu muguri, culese ceva mai departe, pe marginea lacurilor. Îmi pare că joc şi acum, cu o încântare mereu reînnoită, dansuri naționale în echipa şcolii şi în costumele vechi, autentice, care făceau parte din colecția doamnei Săuțeanu. Mă văd aşezată pe pervazul ferestrei, în timp ce fetele erau la masă (țineam cură de slăbire); citeam cu nesaț, descoperind autori şi poeți mari, moderni, aşa-zis pentru bacalaureat; navigam între Baudelaire şi antologia Cioculescu-Perpessicius ca între insule ale

[4] Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, Humanitas, Bucureşti, l995, p. 250.

paradisului. Împrumutam de la Institutul italian romane simple, dar şi pe D'Annunzio ori Carducci, de dragul limbii învăţate oarecum în timpul lungului „refugiu" din anul precedent; în vacanţa de Paşti un flirt, cum spuneam noi, cu fratele unei colege, un băiat delicat şi sensibil, n-a reuşit să devină mai mult decât un amuzament jucăuş. Pregătirea pentru bacalaureat rămânea serioasă şi constantă, dar mai ales reluam lunga, eterna ezitare în privinţa facultăţii la care urma să mă înscriu, fără să mă sfătuiesc, din orgoliu adolescentin de premiantă, cu nici un adult.

Literatura îşi exercita vechea şi neîntrerupta fascinaţie, dar nu aveam deplină încredere în puterile mele; vedeam faptul de a scrie ca pe o vocaţie sacră, convinsă fiind că nu se putea trăi din ea decât, poate, cu compromisuri – a scrie mult, a scrie orice – pe care Athos nu era dispus să le facă. Aşadar, trebuia să-mi găsesc o meserie paralelă pentru a-mi câştiga viaţa; în chip normal ar fi trebuit să mă înscriu la Litere, dar a preda într-o clasă, a fi profesoară mă înspăimânta. Eram încă de o extremă timiditate şi când doamna Gabrea mi-a telefonat într-o seară, rugându-mă s-o înlocuiesc a doua zi la nu ştiu ce şcoală, am refuzat-o cu durere în suflet, dar cu hotărâre, ştiindu-mă incapabilă să mă aşez, cu catalogul sub braţ, în faţa a treizeci de copii cărora numai de latină nu le ardea.

Dreptul, socoteam eu, asociat cu stenodactilografia pe care de mult plănuisem s-o învăţ, mi-ar fi dat posibilitatea unei slujbe decente şi mi-ar fi rămas şi timp să scriu; mai târziu, poate, m-aş fi putut prezenta la celebrul concurs pentru intrarea în diplomaţie, ocupaţie care le-a permis cândva atâtor scriitori europeni de prim rang să subziste şi să lucreze – fără să mai vorbim de vechea mea patimă pentru călătorii. (Îmi vine greu să reconstitui, cu experienţa de astăzi a situaţiei reale, această piramidă de naivităţi.) Îmi plăcea şi istoria. La paisprezece ani, prima mea încercare de roman se situase în vremea lui Mircea cel Bătrân; lecturile mele favorite pendulau adesea între poezie şi istorie. Or, latina şi istoria făceau corp comun cu ştiinţele juridice din acea vreme; Facultatea de

Drept era singura care înscrisese latina ca probă obligatorie la examenul de admitere. În sfârșit, în situația generală de atunci, a te devota, de pildă, dreptului constituțional se prezenta oarecum ca o datorie de onoare. Se simțea că va fi acolo un teren de luptă și că lupta avea să fie fierbinte; nimic mai entuziasmant. Oricum, gândeam eu, peste un an, de pildă, puteam să mă înscriu și la Litere, se combinau adesea cele două facultăți; frecvența nu era obligatorie, iar unele cursuri alternau; aveam să-mi stabilesc mai târziu opțiunea definitivă.

Eram de fapt necoaptă, moștenisem de la tata o oarecare nehotărâre și mai ales, după o adolescență excesiv de constrânsă și trăită într-un fel de confortabilă irealitate, ca a multor fete din generația mea, aveam o extremă dorință de a afla, de a cunoaște, de a cuprinde cât mai mult, care mă împiedica să aleg, deci să mă limitez. Îmi trebuiau un an, doi de maturizare – se mai întâmplă și altora – dar timpul lucra împotriva mea și când m-am limpezit la minte, partida era în multe feluri pierdută.

*

Tata a primit anunțul meu, cum că mă hotărâsem să mă înscriu la Drept, cu o surâzătoare indiferență; după el exista o singură activitate valabilă pentru femei, cea de soție și de mamă. Restul, îmi explicase el mai demult, erau ocupații care o distrăgeau de la aceste două îndatoriri; soțul și copiii se vedeau în mod fatal neglijați și până la urmă, se înstrăinau de ea. Dar, desigur, puteam să mă înscriu la orice facultate doream.

Mama, în schimb, a deschis ochii mari. „*Je croyais que tu ferais les lettres...*“

Țin minte și acum strângerea mea de inimă. Aparent, trădam o lungă complicitate cu ea, un întreg trecut. Dar, în momentul acela, chiar de trecut voiam să mă despart: refuzam să mai fiu doar elevă silitoare, voiam să știu și să înțeleg eu însămi cum este lumea concretă, cea de aici din țară, în care aveam să trăiesc *și care nu era a ei.* Influența ei personală se afla la punctul minim.

„N-ai vrea, a mai zis mama, să te trimitem pentru un an la rudele din Elveția, ca să mai afli și tu cum e prin alte țări, înainte să te hotărăști?“

Nu, am răspuns eu, blocată. Nu voiam să-mi pierd rândul și să mă pomenesc apoi, încă mai înstrăinată, între colegi de altă vârstă. Voiam să știu ce e aici și acum.

Mama n-a insistat. Nu insista niciodată. A zis: „Dacă așa vrei tu...“ Și cu asta s-a încheiat.

*

Duminica de Paști, în acel an, a sosit târziu, pe 6 mai, cu o vreme extraordinar de blândă și de însorită. Am petrecut atunci câteva zile la Oltenița, orășelul cu care familia noastră se identificase de mai multe generații și în care copilărisem și eu, o copilărie neobișnuit de calmă și lipsită de griji, despre care aveam să înțeleg mai târziu cât fusese de privilegiată.

Mi-e foarte greu să vorbesc despre Oltenița. Am scris și un roman despre ea, fără să-i spun numele; m-am gândit, așadar, îndelung și cu oarecare obiectivitate la peisajul și oamenii ei; ba chiar cu simț critic și destulă ironie, îndulcită de o nostalgică tandrețe. Pe sub toate acestea rămâne însă un strat adânc de mâhnire, pentru că aproape nimic nu mai există azi din ceea ce-i făcea farmecul. Era un orășel bogat, cu o viață tihnită. Pe străzile mărginite toate cu arbori se înșirau pe atunci case scunde și cu ziduri trainice, cu grădini înecate de vegetație și brăzdate de straturi ordonate de flori; crengile merilor și caișilor înaintau de multe ori peste gard în stradă și trecătorul, uneori nevoit să se aplece, le putea culege fructele coapte ca în paradis. Stilul „vagon“, dominant, nu dădea impresia de înghesuială pentru că locurile de casă erau mari, 500 sau 1 000 de metri pătrați; era spațiu destul pentru umbrare, acareturi și grădinărit. Treptat, unele case abandonaseră stilul vagon sau îi dăduseră o ținută mai boierească, un număr dublu de odăi la stradă, o marchiză înălțată, o verandă sau un peron cu multe trepte și ghirlandă de trandafiri. Ca la țară, gardul de lemn sau grilajul de fier avea o poartă mică, pentru

cei ce soseau pe jos, și una dublă pentru căruțe sau trăsuri, în curând pentru automobile. În unele grădini, de pildă la tante Sophie sau în casa bunicului, se ridica între straturile de flori câte un „chioșc“ în stil oriental, o construcție rotundă și ușoară din lemn, cu acoperiș țuguiat, colonete și balustradă decupate, cu bănci circulare și o masă mare în mijloc unde se luau după-amiaza, pe fețe de masă albe ca laptele, cafele și dulcețuri la umbră, iar seara eventual cina, cu acompaniament de greieri și de brotăcei.

Câteva clădiri erau mai impunătoare: gara, regia de tutun, moara „Dunărea“ (singura unitate industrială), castelul de apă, primăria, cele două școli primare, judecătoria, poșta, liceul „C. Alimăneștianu“, teatrul comunal, vreo două bănci și două biserici, cea din centru și cea din cimitir. În rest, case de locuit, un obor, o hală de carne și, pe vreo două străzi, magazine. În 1931, populația ajunsese la 9 000 de persoane. „Mai fiecare cap de familie este proprietar al locuinței sale“, spune o monografie a timpului. Nu-mi pusesem niciodată întrebări în această privință; bănuiesc că așa era, cum este de fapt și la sate. În comparație cu alte localități din provincie, semnele distinctive ale orașului îmi păreau a fi mai întâi faptul că străzile fuseseră desenate cu rigla și echerul, toate paralele și perpendiculare între ele, și, în al doilea rând, că el era legat de Dunăre printr-o șosea pietruită de doi kilometri, tivită cu arbori destul de bătrâni ca să-și unească deasupra ei coroanele: de o parte și de alta, ceva mai jos, se întindea câmpul, iar prin spațiile regulate dintre trunchiuri soarele își muta dungile de lumină ca în joacă. Șoseaua ducea drept la port: aproape de capăt, pe dreapta, era o unitate de grăniceri, întreținută cu acea ordine fără cusur a clădirilor militare, dar amicală, neîmprejmuită cu garduri opace, ci doar cu un grilaj scund de lemn văruit, delimitând straturi de iarbă și flori; apoi, foarte aproape, portul, căpitănia, apa Dunării, vraja ei și linia blândă a colinelor Turtucaiei, sticlind ușor în capricioasa lumină a zilei.

E greu de închipuit încărcătura de poezie și de mister pe care apropierea unui fluviu atât de mare, de liniștit și de puternic o

poate aduce unui suflet de copil. Mersesem pe malul Dunării de nenumărate ori și în toate anotimpurile; pe la opt ani, cu o nemțoaică de prin părțile Sibiului, făceam zilnic drumul pe șosea pe jos, vara, între șase și opt dimineața. Între cele două războaie, România administrase două județe pe malul opus. Traversarea ne era familiară, două dintre surorile tatei se stabiliseră acolo; mergeam să le vedem cu șalupa sau cu bacul, la ore diferite ale zilei; privind pe suprafața Dunării am învățat infinitatea de nuanțe ale culorilor, lucirile lor fugare și joaca luminii între apă și nori. Cerul era oglinda Dunării și nu invers; aerul de deasupra apei nu semăna în nici un fel cu cel de pe mal, se amestecau în el mirosuri de pește și smoală, fâșii de răcoare îl străbăteau ca niște panglici jucăușe, picături de apă clipoceau în el și-l făceau să pară mai greu. Aerul acela scânteietor nu cunoștea praful și punea la îndoială până și distanțele; malurile păreau când apropiate, să le apuci cu mâna, când învăluite într-o ceață de nepătruns.

La ceasul apusului, văzută de pe apă, Turtucaia devenea, pe dealul ei, un carelaj de geamuri sticlind în roz, bleu și vânăt, ca unele pânze de Mondrian. Când îi urcam străzile înguste și șerpuitoare, ne izbea decorul ei oriental: în tocul ușii, lungi șiraguri de mărgele colorate, ușor de îndepărtat cu mâna, fereau dughenele și cafenelele de muște și permiteau aerisirea; nu era locuință fără narghilele, scrumiere de aramă bătută și taburete incrustate cu sidef. Tot prin anii aceia, pomenindu-mă pentru prima oară la Veneția, am regăsit intrările perdeluite cu mărgele cu o adâncă emoție, ca un mesaj de prietenie venit de acasă în chipul cel mai neașteptat.

Dunărea era o ființă de esență divină: avea frumusețea, capriciile, puterea și misterul zeilor. Învățasem punctele cardinale prin raportare la ea: sudul era Dunărea, iar restul lumii se ordonase în funcție de ea. Îi știam traseul pe hartă; o vedeam ca pe un lung șarpe-balaur ce-și ridica încet capul ca să-l sprijine încrezător pe mare. Îmi repetam numele câtorva orașe mari clădite pe malul ei și de la care ne aducea vești: Linz, Viena, Budapesta, Belgrad. Vapoare grele treceau pe firul

apei adânci fără să se sinchisească de micul nostru port; dar multe șlepuri trăgeau la chei și uneori, pe scânduri și pasarele, puteam ajunge pe punte la cabinele marinarilor, cu pereții interiori acoperiți de haine, unelte și colivii fascinante: papagali și peruși animau, cu țipete și fluturări multicolore de aripi, spațiul strâmt luminat de un ochi rotund, dincolo de care clipocea apa.

Dar lucrul cel mai tulburător era să-mi închipui, noaptea, fluviul care continua să curgă fără oprire în timp ce orașul dormea liniștit. Mersul său molcom îl știam înșelător; mă cufundam cu gândul în înspăimântătoarele sale adâncuri. Masele de apă nu doar înaintau, cu acea uriașă presiune a curentului pe care o măsurasem la traversările în barcă; ele se precipitau unele peste celelalte, se prăbușeau asupra lor însele, și asta de secole la rând, într-o întunecime de neconceput. Cărau cu ele, cu mult mai multă violență decât se putea bănui la suprafață, nu numai miriadele de pești vii, dar și toate vitele moarte, toți înecații, toate sfărâmăturile de piatră și de fier pe care le aduceau răbdător la starea de pietriș, apoi de nisip. Neagră în negrul nopții, lunecarea lichidă a straturilor suprapuse de apă avea loc nu departe de casă, și totuși împrejur domnea o ciudată tăcere. Adormeam cu gândul la toate acestea și dimineața credeam că le-am uitat.

*

Marea mea decepție în chiar după-amiaza zilei de Paști, când fusese proiectată o plimbare cu trăsura, a fost să aflu că nu mai puteam merge spre port: izolarea lui devenise aproape ermetică. E drept că accesul la port fusese oprit de la începutul războiului, dar șoseaua rămăsese liberă și în drumurile noastre cu bicicleta puteam ajunge foarte aproape; uneori grănicerii mai închideau ochii și ne lăsau pe noi, copiii, să ne plimbăm pe mal.

Cele două restaurante vesele dispăruseră. Dunărea era la fel de maiestuoasă, dar retrocedarea previzibilă, către bulgari, a Cadrilaterului și ostilitățile armate, din fericire desfășurate

nu în imediata noastră apropiere, o pustiiseră de ambarcaţiuni. Acum însă, deşi pacea părea iminentă, şoseaua era blocată chiar la ieşirea din oraş; plimbarea pe care totuşi am făcut-o a fost în direcţia opusă, spre nord, şi impresia nerostită a fost a unui fel de claustrare, ca şi când absenţa Dunării ne-ar fi împiedicat să respirăm. Veniserăm totuşi pentru o sărbătoare, şi sărbătoare a fost: asistam la botezul Irinei, una din primele reprezentante, în familie, ale generaţiei noi, fiica Nanei şi a lui Dodel; ceremonia avea loc în casa unchiului Mitică, bunicul ei şi şeful necontestat al familiei.

Aveam, risipiţi prin ţară, douăzeci şi unu de veri primari: câţiva dintre ei locuiau în oraş şi nu demult, în vara „refugiului“ din l944, îi regăsisem şi pe alţii, veniţi din alte părţi. Generaţia părinţilor noştri fusese reprezentată, la vârsta adultă, de opt fraţi şi surori, trei băieţi şi cinci fete, toţi fii ai unui Gheorghe Deculescu, bunicul nostru cu favoriţi şi redingotă neagră, aparţinând şi el unei familii cu opt copii, tot trei băieţi şi cinci fete. Pe vremea aceea familiile arătau altfel decât ale noastre, cum am putea oare compara cu ce este astăzi? Din cei douăzeci şi unu de veri primari ai mei (patruzeci şi doi cu soţii sau soţiile lor), s-au ales în totul paisprezece descendenţi, iar dintre aceştia unii n-au copii deloc, sau doar unul singur, sau nu mai sunt în ţară. Oricum, numele mai este purtat de un singur băiat, şi acela are doar două fete. Perioada de expansiune începută sub paşnica şi înţeleapta domnie a bătrânului rege Carol I, care a văzut naşterea şi dezvoltarea oraşului – a cărui populaţie a crescut în optzeci de ani de la 750 la 9 000 de locuitori –, a coincis cu povestea familiei noastre şi, în general, cu a clasei mijlocii din această ţară. Ceea ce s-a întâmplat apoi aparţine altora, care o vor povesti în alte culori.

Tata, care a trăit aproape un veac, ne-a lăsat un text de vreo sută de pagini pe care l-a intitulat „Scurte memorii“ : „modeste şi scurte relaţii“ , spune el, „destinate nu marelui public, ci numai alor mei, care mi le-au solicitat“. Textul îmi pare fără preţ nu numai din cauza umorului lejer care-l stră-

bate, ci și din cauza detaliilor precise pe care știu cât de mult le verifica, redactându-și amintirile târzii cu aceeași scrupuloasă pasiune de documentare pe care o avusese în medicină sau în scrierea, mai târziu, a articolelor sale de arheologie sau de numismatică. Datorită lui, și mai apoi vărului meu Dodel, am înțeles o sumă de lucruri din devenirea noastră, a tuturora.

Unchiul Mitică era șeful familiei în mai multe privințe: mai întâi ca cel mai mare dintre frați, căruia tata i-a arătat totdeauna o dragoste amestecată cu respect, deși nu-i despărțeau decât doi ani; în plus, acel sentiment de respect părea să-i fie datorat de către oricine și de la prima vedere. Înalt, lat în umeri, cu o ținută totdeauna dreaptă și îmbrăcat cu cea mai mare îngrijire, se purta cu o liniștită demnitate care intimida. Fusese format de cel care era la rândul său, în generația bunicilor, șeful necontestat al familiei, unchiul Nicolae. Prin inteligență, hărnicie și o cinste recunoscută de toți (rar am auzit în jurul cuiva un asemenea concert de elogii, fără nici o notă discordantă), unchiul Nicolae mărise substanțial patrimoniul tatălui său, străbunicul nostru pe nume Decu Postelnicu, fruntaș de sat și proprietar de pământ, cel care se mutase în orașul nou înființat cu averea sa și cu cei opt copii, trei băieți pe care-i școlise și cinci fete pe care reușise să le înzestreze. Unchiul Nicolae lucrase mână în mână cu cei doi frați ai săi: bunicul nostru Gheorghe și un frate mai mic, Mihalache, dispărut în floarea vârstei. Organiza nu numai cultivarea și administrarea pământului său, a cărui suprafață ajunsese în 1913 la 171 de hectare, dar și o activitate intensă de negoț cu grâne și sare: frații Deculescu clădiseră în oraș magazii pentru două mii de tone de cereale și aveau pe Dunăre, înainte de Primul Război Mondial, două șlepuri cu care exportau sarea și grânele în Turcia, Grecia, ba chiar până la Marsilia.[5]

[5] „În 1913, scrie Vlad Georgescu (*op. cit.*), România era al patrulea exportator mondial de grâu, după Rusia, Canada și Statele Unite."

Treptat, activitatea propriu-zis comercială a celor doi fraţi încetase după înfiinţarea căii ferate Bucureşti–Giurgiu, care micşorase practic importanţa portului Oltenița: rămăsese moşia zisă Tăuşanca, la 20 de kilometri depărtare de oraş şi în marginea unei miraculoase păduri, Ciornuleasa, foarte iubită de vânători. Iar unchiul Niculae, care îmbătrânea fără urmaşi, s-a hotărât să-l ia pe lângă el pe cel mai mare dintre nepoţi, pe atunci de abia doisprezece ani, şi să-l iniţieze în tainele administrării acelui pământ... începând cu conducerea trăsurii de la oraş la arman. Aşadar, viaţa tânărului s-a confundat întreagă cu acele lanuri mari, cu soarta sătenilor din împrejurimi care-l vedeau crescând, cu pâlcul de arbori în care se adăpostea casa, mare, dar scundă, cu ograda, livada, staulele de boi şi grajdurile în care aveau să fie îngrijiţi cu patimă cai de rasă admiraţi de toţi şi care uneori, la Bucureşti, câştigau câte o cursă de trap. La rândul său, unchiul Mitică mărise treptat suprafaţa domeniului, care la începutul anului l945 cuprindea 230 de hectare; cunoscuse liniştita perioadă dinainte de Primul Război, pe care n-am auzit-o evocată de nimeni decât cu nostalgie; se însurase, dintr-o mare dragoste împărtăşită, cu fiica unor arendaşi greci, care-i adusese o zestre frumoasă (20 000 de lei-aur în l911), dar care, mai ales, câştigase în scurt timp inimile tuturor; ultimul şlep cumpărat de unchiul Nicolae avea chiar să-i poarte numele, „Sofia D.“. Venise apoi marea criză de la sfârşitul anilor douăzeci, pricinuită de dumpingul rusesc care scăzuse dramatic preţul grânelor până sub limita cheltuielilor de producţie; eforturile cerute de înzestrarea cu noile unelte agricole erau mari, recoltele bune alternau cu cele slabe, perioadele de abundenţă cu cele de restrângere. Reputaţia unchiului Mitică în oraş era de felul celei pe care şi-o câştigase mentorul său din generaţia precedentă: cinstea şi hărnicia nu-i erau contestate de nimeni. Fusese primar al oraşului la treizeci şi doi de ani, preşedinte al Camerei Agricole a judeţului la patruzeci şi doi. Iniţierea sa timpurie în treburile moşiei îl împiedicase, şi o regreta, să-şi termine studiile, dar aşa ceva, în ceea ce-l privea, n-avea chiar

nici o importanță: eleganța prezentării, demnitatea interioară, conștiința valorii profesionale se exprimau în fiecare gest.

Tata și cei doi frați ai lui aveau fiecare o casă în oraș; la fel și una din surori, refugiată în l940 din Cadrilater odată cu mai multe familii de localnici. Trei surori se căsătoriseră în alte localități; soții fetelor au fost doi ofițeri (în oraș), un proprietar agricol (în județul Ialomița), un negustor (la Călărași) și un inginer silvic (la Constanța). N-a fost vorba, după cum se vede, de o familie de intelectuali, ci doar de oameni harnici și foarte legați între ei. Nu pot pomeni, în legătură cu ei, nici un divorț, nici un proces, nici un scandal; doar patima jocului de cărți, reapărând în fiecare generație la câte unul sau doi dintre ei, le-ar putea fi reproșată.

Până la paisprezece ani am locuit și eu, cu părinții mei, în Oltenița, cu scurte intermedii bucureștene atunci când tata îndeplinea vreo funcție oficială. Casa lui tante Sophie era în ochii mei unul dintre locurile magice ale orașului. Ne despărțeau trei străzi; mama o prețuia mai mult decât pe toate cumnatele ei, pe care de altminteri le iubea fără rezerve; găseam mereu acolo pe unul sau altul dintre cei trei băieți, Nicu, Dodel și Mișu, care la rândul lor erau șefii generației noastre, studenți (doi la drept, unul la Academia Comercială) în vremea când eu eram încă în clasele primare. Tante Sophie mai avusese o fetiță cam de o vârstă cu mine, dispărută dramatic într-o criză de crup difteric la trei ani neîmpliniți; simțeam uneori în afecțiunea ei sau a băieților o notă distinctă, greu de definit, care venea din identificarea imaginii mele cu cea a micii absente.

Casa lor era o casă veselă și, trebuie s-o spun, o casă de oameni frumoși, cum nu mi s-a întâmplat să mai văd. Cum am spus, ca înfățișare fizică unchiul Mitică îi domina pe toți: autoritatea lui naturală și lipsită de morgă se impunea în chipul cel mai firesc. Iar tante Sophie era o femeie delicioasă și ca fel de a se purta, și ca înfățișare. De la neamul ei grecesc primise un nas fin, un profil impecabil, trăsături armonioase,

iar soarta îi dăruise o fire veselă, generoasă, expansivă, care o făcea să ne adune pe toți cu orice ocazie și întotdeauna a doua zi de Crăciun, ziua ei de naștere: bucuria ei neascunsă, cadoul pe care și-l făcea sieși era să ne vadă întruniți în jurul ei și să ne ofere toate bunătățile din lume. Cât despre cei trei băieți, foarte apropiați între ei ca vârstă, moșteniseră statura tatălui și finețea de trăsături a mamei; erau deschiși, afectuoși, sportivi, extravertiți. Nu i-a auzit nimeni vreodată certându-se; în studenție puseseră la punct un trio vocal care ne încânta. Aptitudinile muzicale l-au ajutat de altfel pe unul dintre ei să supraviețuiască în perioadele grele pe care abia începeam să le bănuim.

Așadar, în ziua aceea de Paști l945, ne aflam la ei pentru botezul fetiței lui Dodel. Nicu lipsea, fiind încă sub arme, după ce făcuse tot războiul, ca artilerist, pe frontul de Est. Cristelnița era așezată în dormitor; era soare și lumina radia în camera înaltă și încăpătoare, cu mobilă de culoarea mierii – ce lemn să fi fost, frasin, tei, cireș? – , prin perdelele de mătase brodată în alb pe alb; odăjdiile aurii ale preotului se răsfrângeau în oglindă, ca și pietrele străvezii ale Evangheliei. Fetița stătea cuminte în lunga ei rochie curată ca laptele și noi, în picioare și în cerc în jurul ei, urmăream totul cu gânduri de cucernicie și dragoste, cuprinși de acea emoție fragedă a botezurilor; dar bucuria era fragilă ca dantela înfoiată a perdelelor și ascundea o tristețe adâncă, pentru că de trei ani tante Sophie nu mai era; lipsa ei, în chiar acea cameră, durea aproape fizic, iar reforma agrară apărută de curând nu părea deloc să vrea să se limiteze la reducerea domeniului la 50 de hectare, cum prevedea legea, ci să meargă mult mai departe, nimeni nu putea prevedea până unde. Tăcut, unchiul Mitică nu făcuse nici un comentariu; noi, copiii, nu știam că el trebuise de curând să semneze un inventar al tuturor uneltelor sale agricole, cumpărate una câte una cu atât efort, tractor, batoze, secerători, semănătoare, și că puțin după aceea i se ceruse să

semneze și actul de predare. Oricum, ce era în sufletul lui n-am fi putut decât să bănuim.

*

Am mai stat atunci la Oltenița câteva zile și, deși eram mulți tineri, amintirile mele nu sunt de mare veselie, au ceva nehotărât, fără consistență, poate datorat incertitudinii generale a momentului. Dacă încerc să-mi amintesc străzile orașului, imaginile cele mai senine și mai viu colorate sunt cele de dinaintea celui de al Doilea Război, ale copilăriei. Cu o extraordinară precizie îmi apar, la întretăierea de străzi care se chema „centru", siluetele notabililor așezați la mesele cafenelei și îmbrăcați în costume de vară, cu pălărie „canotier", tari și cu panglică lată, după moda americană, sau de paie suplă de orez, „panama", după moda mai recentă venită din Italia. Îi văd sosind cu câte un baston de bambus sau cu mâner de argint în mână, sau așezați în fața ceștilor de cafea și urmărind cu privirea trecătorii, mai ales trecătoarele. Le revăd pe soțiile lor în rochii de voal înflorat și cu pălării largi, albe sau negre, sau în fuste lungi, strâmte, albe, cu nasturi din bachelită, ce se voiau sportive. Își făceau rar, de altfel, cumpărăturile în oraș: Bucureștiul era atât de aproape! Trenurile – cu canapele de catifea roșie la clasa I, gri cu dungi subțiri, cafenii, la clasa a II-a, de piele la clasa a III-a –, erau dese, iar din l938 un automotor confortabil, cu canapele de catifea albastră, făcea curse din oră în oră, aducându-și călătorii până în inima Bucureștiului. Îmi reapar în minte nenumărate figuri cunoscute, negustori, funcționari, învățătoare, croitorese, diferite personaje ale vieții într-un oraș mic în care, observam eu, multe îndeletniciri erau la singular: judecătorul, dirigintele poștei, droghistul, veterinarul și așa mai departe. Revăd cofetăria cu înghețate palide, dar gustoase, cele două librării în care mă fascina mirosul îmbătător de cărți și de cerneală, farmacia cu ficuși verzi, în răcoarea căreia căpătam bomboane tot verzi, cu mentă sau eucalipt, tutungeria de la colț unde tata mă trimitea să-i cumpăr țigări „Mihai" (cutii pătrate, albastre

cu chenar auriu) sau „Bucureşti fără carton“ (cutii lucioase, albe, cu Ateneul desenat în peniță). Țăranii umblau în portul lor, care nu era sărăcăcios; veneau în oraş după cumpărături – unelte, stambă, pantofi – sau cu treburi pe la avocați, la dentist, la spitale. Revăd prăvălia lui Beghian, armeanul, care avea cele mai frumoase fructe pe care le-am văzut vreodată, magazinele de încălțăminte, merceria lui Zeilic, magazinele de fierărie, precum şi unul dintre locurile mele favorite, zis „grădina publică“: un patrulater de alei cu două rânduri de arbori, închizând un spațiu cu ronduri de flori, centrat pe o statuie a Eroilor din Primul Război şi, într-o parte, un bazin rotund cu o arteziană înaltă, totdeauna curgând. Unul din colțuri era retezat de clădirea teatrului, cu o friză oarecum Modern Style, care era folosită mai ales ca cinematograf şi în care intram cu o secretă satisfacție pentru că pe o placă de marmură, la intrare, erau scrise, între altele, şi numele tatei şi al unuia dintre unchi; împreună cu alții determinaseră ridicarea acelei clădiri şi eu eram copilăreşte mândră de isprava lor. Într-o zi, am întâlnit pe stradă două ființe extraordinare, bărbați înalți cu plete lungi, creț, cu haine de mătase pestrițe şi lungi colane de aur pe piept: erau şătrari, aveau un aer princiar şi exotic, păreau să aparțină altei lumi decât cea reală, sau astfel mi se părea mie.

Aceste imagini variate aparțin unei epoci mai vechi, înlocuite apoi cu cea a războiului, în care culorile parcă se reduseseră la cele, puține, ale uniformelor kaki şi ale peticelor de catifea de pe chipiu şi de la petlițele vestoanelor. În oraş funcționau două spitale pentru răniții de pe front în convalescență; unul era condus de un maior, altul de tata, căpitan în rezervă, iar mama, ca preşedintă a Crucii Roşii, era printre infirmiere, multe dintre ele profesoare la Şcoala de menaj. Noi, puştancele – trei verişoare de vârste apropiate –, lucram la bucătărie, la pusul şi strânsul mesei şi altele asemenea. Cred că am tocat atunci ceapă, morcovi, roşii, mărar cât în tot restul zilelor mele din care multe, de altfel, au fost gospodăreşti.

Dar în acea primăvară din l945 totul era amestecat, dacă e să judec după nişte fotografii rămase într-un album. Pe una din ele Dodel şi Nana sunt tineri, frumoşi şi veseli; lângă noi, cele mici, mai e o fetiţă sfioasă, refugiată din Basarabia cu şcoala şi despărţită astfel de părinţii rămaşi peste Prut (tatăl său avea să scape de deportare ca... diabetic); Veronica o invitase să-şi petreacă vacanţele la ea. O uniformă militară îi aparţine lui Dinu, care la cei douăzeci şi unu de ani ai săi urma la Piteşti Şcoala superioară de ofiţeri de artilerie, nebănuind că va fi radiat, ca şi mai târziu Vlad, celălalt văr, tot fiu de ofiţer, din cadrele noii armate. Urmele războiului nu se şterseseră deci, ele se prelungeau în chip ascuns şi straniu, nu prea mai ştia nimeni pe ce lume se afla. Ne-am strâns într-o după-amiază la Tilly, soţia unchiului Ionel, un fel de mătuşă-copil, foarte diferită de tante Sophie, dar care ne era şi ea tare dragă; am ascultat cu mult amuzament discuri vechi de patefon cu Richard Tauber, Caruso şi Amelita Galli-Curci. Toate astea însă nu păreau să mai aibă vreo legătură cu realitatea, şi chiar nu mai aveau nici una.

Întoarsă la Bucureşti, după încetarea ostilităţilor la 9 mai în Europa, am început pregătirea pentru bacalaureat.

*

Pare ciudată importanţa, în acea vreme, a acestui examen care astăzi nu mai reprezintă mare lucru. El însemna cu adevărat recapitularea ultimilor patru ani de învăţământ, elaborarea mentală a unor sinteze – ca o privire din avion asupra celor învăţate (puteai fi interogat din materia tuturor acelor ani) – şi în acelaşi timp un fel de paşaport pentru continuarea drumului; calitatea acelui paşaport (inspirat din învăţământul francez) era un fel de carte de vizită, mai ales pentru fete, dintre care multe nu mergeau mai departe sau îşi întrerupeau studiile universitare ca să se mărite (căsnicia şi studiul fiind încă socotite incompatibile). În special în mediile mai avute, se presupunea că doar în cazuri grave ele aveau „să-şi câştige viaţa“ , ceea ce oricum se putea face, dacă ar fi fost într-adevăr nevoie, şi

cu bacalaureatul. Examenul de intrare la facultăți era sever numai în cazuri precise (medicină, arhitectură); cel pe care l-am dat eu la Drept mi s-a părut o simplă formalitate.

În iunie-iulie am făcut, aşadar, timp de vreo trei săptămâni, recapitulări atente împreună cu una dintre colege, Nasta –, diminutiv de la Anastasia –, care a locuit la mine şi cu care m-am împăcat atunci de minune (a devenit o specialistă în chirurgie oftalmică). Lungile ceasuri de lucru erau întrerupte de plimbări sau de câte un mers la cofetărie – tata ne invita uneori la „Nestor“, care oferea cele mai delicioase înghețate; noi le apreciam şi pe cele de la „Anghelescu“, pe Academiei. Inevitabilul sentiment de emoție se amesteca în chip ciudat cu un regret profund față de acea poartă care se închidea peste adolescența noastră, cu imaginile ei amestecate şi condamnate la o lentă pieire. Era o vreme de vară blândă şi ultima probă – oralul – a avut loc, spre surprinderea noastră, în curtea liceului, sub pomii cu uriaşe coroane, la mese lungi acoperite cu postav verde, pe care se aduceau, spre seară, candelabre cu multe lumânări. Bătrâna şcoală îşi păstra, imperturbabilă, stilul.

Probele au avut loc între 6 şi 11 iulie. Am fost mulțumită de rezultat, vanitatea mea de şcolăriță a fost satisfăcută şi două zile mai târziu plecam, împreună cu părinții mei, la Băile Herculane unde urmau să-şi facă obişnuita cură, ca vechi reumatici ce erau.

*

Fusesem la Herculane şi cu doi ani înainte, în cea mai plăcută şi veselă vacanță cu putință. Frumusețea acelui peisaj se integrase ființei mele mult mai adânc decât îmi dădusem seama: ani de zile mi-au reapărut în minte sau în somn zeci de imagini, cu un relief uimitor. Eram un grup de fete şi băieți care nu ne cunoşteam decât pe numele de botez şi n-aveam să ne mai revedem, dar împreună ne-am bucurat de nevinovate şuete, de lungi plimbări în pădurile vecine şi de pasionate partide de ping-pong, acel joc atât de răspândit în vremea aceea

încât sunetul sec al mingii pe paletele cu plută, care-i exaspera pe cei ce voiau să se odihnească, a rămas pentru cei din generația noastră un fel de emblemă sonoră a vacanței. Oare acum avea să fie la fel? Cine putea ști? Și de ce nu, în definitiv? Doar ne aflam atunci în plin război, acum era pace!...

Arhitectonic, Băile Herculane erau o stațiune care purta încă însemnele trecutului său habsburgic. Singurul hotel modern, „Cerna“ (astăzi, mai mult ca sigur, o vechitură), distona puternic cu restul clădirilor, dar se putea lăuda cu o piscină care avea mare succes. Centrul stațiunii era constituit de o sală de cazino (acea *Kursaal* tipică stațiunilor germane), utilizată în parte ca restaurant și dând pe o terasă cu vedere spre râul Cerna, unde luam masa sub umbrele largi de soare. De o parte și de alta a clădirii, legate de ea prin două „promenade“ în arc de cerc, cu mozaic roșu și acoperiș sprijinit de colonade subțiri de fier forjat, se ridicau două hoteluri absolut gemene, și ele în stil Belle Époque, intitulate istoric „Carol“ și „Ferdinand“. În 1943 camerele lor înalte, logiile largi și perdeluite, culoarele insonorizate prin covoare groase, feroneria scărilor, decorația de oglinzi, posibilitatea de a ajunge la clădirea băilor prin culoare directe, serviciul impecabil, toate acestea te proiectau dintr-odată în alt timp și pe alte meleaguri. Un parc mic, cu ronduri îngrijite, cobora lent spre dublul șir de copaci al străzii principale, care urma îndeaproape cursul Cernei: acolo doar o balustradă ne despărțea de râu, pe care-l puteam privi curgând, în lungi minute de tihnă. La mică distanță se înălța chioșcul rezervat fanfarei militare, care în timpul sezonului cânta zilnic, între zece dimineața și douăsprezece, un program de divertisment din care nu lipseau valsuri de Strauss, uvertura la „Cavaleria ușoară“ de Suppé sau „Pe o piață persană“ de Ketelbey, precum și altele asemenea. Vilele și celelalte clădiri se întindeau de o parte și de alta a acestui mic centru și a platformei sale umbrite, cu pietriș mărunt, unde „contesele“ își aduceau căruciorul cu prăjituri și cofeturi. Erau, se zicea, adevărate contese scăpătate, ceea ce vindeau reprezenta cea mai fină școală de cofetărie vieneză și ele

însele păreau a fi venit la bal mascat ziua în amiaza mare, fardate şi coafate, cu cercei lungi, cu şorţuleţele şi diademele lor albe de dantelă scrobită.

Dar frumuseţea cu adevărat imperială a locului era peisajul. Apa Cernei chiar era neagră, cum o arăta numele; poate din cauza izvoarelor tămăduitoare din vecinătate sau doar pentru că ea, aproape tot timpul, curgea pe sub pădure, printre pomi bătrâni şi se lumina doar în ceasurile puţine în care soarele o putea atinge. Panta ei era lină; stâncile destul de numeroase o animau cu bulboane, spume de zăpadă, şopot pe multe lungimi de undă şi cotituri mereu surprinzătoare. Pădurile care o împrejmuiau, ocrotind-o, aveau caracterul ordonat şi romantic al celor din basmele germane în care copiii se rătăcesc pe *cărări*, ezită la *răscruci*, întâlnesc *căsuţe*. Un întreg păienjeniş de drumuri de picior înguste, netede înconjura staţiunea. Treptele erau întărite cu trunchiuri subţiri, meşteşugite, tufişurile erau curăţate, podeţele – sigure, săgeţile şi plăcuţele indicatoare – citeţe; punctele către care te purtau îţi ofereau adăposturi, bănci umbrite sau privelişti deschise; ele se numeau „Coronini“, „Şapte izvoare“ sau „Crucea Ghizelei“. Ce legende se legau de ele? Eram liberi să le reinventăm. Chiar în grup umblând, frumuseţea locurilor impunea din când în când tăcere; apa, trunchiurile, frunzişul şi soarele ne dăruiau puterea şi absoluta lor nevinovăţie.

În acel iulie 1945, imaginile de atunci îmi jucau în minte în primele ceasuri după sosire şi mi-au permis să măsor marea distanţă dintre ele şi realitatea pe care o descopeream. Războiul, care în l943 se purta undeva, departe, trecuse în l944 chiar pe aici şi schimbase faţa lucrurilor, iar încetarea ostilităţilor nu modificase cu nimic aspectul cazon al întregii staţiuni. Cele două hoteluri cu nume regale erau ocupate de unităţi sovietice, care-şi aveau programul şi cantina lor; aproape că nu vedeam decât uniforme tăcute. Latura din restaurant rezervată civililor, foarte îngustă, oglindea puţinătatea turiştilor şi a bolnavilor veniţi pentru cură, iar degradarea generală a străzilor, a parcului şi chiar a oamenilor suprima ori-

ce sugestie de huzur. Tata alesese pentru noi, ca locuință, o vilă care vorbea imaginației, dar nu mai fusese, cred, folosită de multă vreme: se numea „Vila Elisabeta“, se afla de partea cealaltă a drumului, în diagonală față de cele două hoteluri și fusese cândva reședința împărătesei Austriei, solitara Sissi al cărei nume reînvia ecouri de la începutul veacului. O dată mai mult, locuiam într-un tărâm desprins de realitate și adânc cufundat în himere! Eram singuri în vilă; camerele înalte, cu plafoane și pereți ornați din belșug erau practic goale, afară de câte un pat, un dulap și ici, colo câte un scaun sau o masă de serie, care păreau uitate. Am obținut cu greu un șezlong pentru superba terasă – în vara aceea l-am descoperit pe Rimbaud și a fost ca o explozie solară –, iar serviciul era aproape inexistent.

Mergeam la prânz și seara la restaurant – noi trei și un foarte drăguț prieten de bridge al tatei, Constantin Hențescu, un burlac moldovean cu educație veche și vorbire subtil îndulcită, presărată cu alintări de tip „duducî“ și citate franțuzești –, dar de fapt ne plictiseam cumplit. Poate doar băile să le fi făcut vreun bine celor trei reumatici. N-am zărit decât de departe o fată, două de vârsta mea; n-am schimbat o vorbă cu nimeni. Unde era vesela animație a meselor de prânz pe terasa restaurantului, când grupul nostru de adolescenți își preciza, prin semne, programul de după-amiază? Fanfara din chioșc dispăruse, „contesele“ la fel, de ping-pong nu mai era vorba; fețele oamenilor erau severe ca uniformele militare. Într-o zi, una din uniformele românești s-a animat: era Nicu, vărul meu, venit la tratament la spitalul militar al locului și cu care, în sfârșit, am dansat. Într-o zi, un grup de ostași sovietici a dat un mini-concert cu balalaici; altă dată am făcut cu toții o excursie în trăsură la Ada-Kaleh. Insula din mijlocul Dunării, azi înecată de baraje, alcătuia o mică lume împietrită în trecut: populația de turci părea toată trecută de cincizeci de ani; peisajul cuprindea o moschee îngrijită, siluete cu fesuri și șalvari, niște pomi cu frunza rară, o cafenea, sunetul zarurilor pe table și acel aer straniu pe care-l au ființele și lucrurile

condamnate. Timpul, cândva plin şi uniform, se despărţise în şuviţe care-şi urmau cursul, nepăsătoare, fiecare cu ritmul său. Istoria marxistă, cu I mare, se rostogolea cu furie în mijlocul albiei; nici vila Elisabeta, nici Ada-Kaleh, nici Athos nu păreau să se sinchisească de ea.

*

Ne-am întors la Bucureşti unde am mai petrecut câteva zile, după care am plecat singură la Câmpina, invitată de una dintre verişoarele mele mai mari, doctoriţă şi de curând căsătorită, tot cu un medic.

Mă bucuram la gândul că voi descoperi un oraş cu totul necunoscut; acolo, gândeam eu, n-aveam cum să fiu dezamăgită, de vreme ce nu aduceam cu mine nici o imagine preconcepută.

Am descoperit într-adevăr un orăşel fermecător, care semăna cu o prăjitură în două culori stratificate: exista un oraş vechi, rudă bună cu altele familiare mie, Călăraşi, de pildă, sau Buşteni; dar i se adăuga altul modern, cu vile izolate una de cealaltă prin mari suprafeţe de gazon, vile în care parcă ţi se făcea poftă să te muţi imediat şi să nu le mai părăseşti niciodată; erau locuinţele foştilor reprezentanţi ai concernelor străine care se ocupaseră cu exploatarea petrolului. Locuiseră desigur în ele şi funcţionari superiori români; stilul întregului cartier rămăsese însă occidental, fără nici o amprentă balcanică.

Poate şi pentru că eram în toiul verii, viaţa în Câmpina avea acel ritm lent şi confortabil al întregii provincii româneşti; se lucra numai dimineaţa – bărbaţii la treburile lor, femeile în gospodărie; siesta era sfântă, între două şi patru strada părea amorţită; după-amiaza oamenii se trezeau şi-şi petreceau timpul primid sau făcând vizite prin vecini, cu *rummy* cu pietre (joc nelipsit în orice casă), cu dulceţuri şi cafele luate în grădinile umbroase, cu câte un film (toate vechi, de dinainte de război, proiectate la un aparat hârâitor care se defecta mereu, într-o sală pardosită cu coji de seminţe) şi cu plimbări

pe înserat, cel mai adesea „pe mal“, în cartierul rezidențial care îmi plăcuse.

Totuși se vedea bine că vilele acelea erau închise, aproape abandonate; locuitorii lor păreau absenți, pe plecate, noii beneficiari – încă neprecizați. M-am împrietenit cu o rudă a verișoarei mele, o tânără cu câțiva ani mai mare decât mine; cânta la pian, vorbea englezește și era profund nefericită. Fusese logodită oficial cu un tânăr englez, dar acesta, nevoit să plece, își luase gândul de la căsătoria proiectată și se întorsese singur în țara lui. Prietena mea încerca să-și ascundă tristețea; cu proaspetele mele cunoștințe de engleză cântam împreună, ea acompaniindu-ne la pian, refrenele la modă:

„Heaven, I'm in heaven
And my heart beats so that I can hardly speak
And I seem to find the happiness I seek...“

Eu nu dansasem încă niciodată *cheek to cheek*, dar îmi părea nespus de rău pentru acel vis al ei neîmplinit. În memoria mea, imaginea Câmpinei s-a asociat definitiv cu cea a fostului ștrand al societății „Steaua“ lăsat în paragină, cu piscina secată, pe marginea căreia am stat într-o dimineață amândouă în tăcere, fiecare cu gândurile sau amintirile ei. Impresiilor triste din Herculane li se adăuga acum o altă serie de imagini care vorbeau de schimbare, de sfârșit, de intrarea într-o perspectivă nouă și mult mai severă, odată cu pacea în care ne pusesem, ani întregi, atâtea speranțe.

*

La l0 septembrie m-am întors în București și a început lunga toamnă în care examenele și deschiderea facultăților se tot amânau. Am profitat de acest răstimp ca să-mi îndeplinesc unul din punctele programului: un curs de steno-dactilografie, pe care l-am luat de asemenea foarte în serios.

Dar a venit aici momentul să vorbesc despre mama: oricum l-am amânat prea multă vreme. L-am amânat tocmai pentru că importanța mamei în formarea mea a fost decisivă.

Și mai vreau să precizez un lucru: textul de față nu este, nu poate fi o istorisire a vieții mele. Viața mea, în sine, nu prezintă nici un fel de interes. Ceea ce încerc să realizez aici este povestirea a ceea ce am văzut: nu sunt decât un ochi. Iar acest ochi nu este atotvăzător, nu-și poate depăși condiționarea, nici limitele propriului câmp – și timp – de viziune; interpretarea datelor primite este și ea un proces de prea mare complexitate ca să poată fi integral stăpânit. În toate acestea, urma lăsată de prezența specifică a mamei mele este adâncă și în mare măsură determinantă.

Mama s-a născut în cantonul Vaud, într-una din cele mai frumoase zone geografice ale lumii, așa-zisa „Riviera elvețiana“ care privește, dincolo de Lacul Léman, spre Alpii Savoiei. De nenumărate generații, strămoșii ei au trăit pe acel pământ aspru și luminos, alternativ muncind și contemplându-l. Perfecta organizare a arhivelor elvețiene permite oricui să-și regăsească numele stră-stră-străbunicilor, chiar dacă e vorba de familii fără legătură cu aristocrația. (Nouă, românilor, în special celor din Vechiul Regat, ne e cu deosebire greu să înțelegem cum funcționează instituțiile într-o țară unde nu sunt cutremure și care de patru sute cincizeci de ani nici n-a fost invadată, nici n-a purtat războaie. Mobilității și laxității ideilor și comportărilor noastre, modelate de viclenia istoriei, li se opun acolo o lentoare, o stabilitate și o simplitate calmă a relațiilor umane pe care noi, de multe ori, le socotim exasperante sau de-a dreptul ipocrite.) Urcând pe linia celor patru bunici ai mamei, îi găsim ca locuitori în această regiune vreme de trei sau patru secole, unii chiar, ne spune un dicționar, începând din secolul al XV-lea. Când am încercat să regăsim urma bunicilor noștri de pe malul Dunării, n-am putut urca mai sus de trei generații. Arhivele primăriilor sau bisericilor nu ne pot spune mai nimic: ba au ars, ba au fost turcii sau bulgarii, sau cine mai știe cine.

Căsătoria pe care au încheiat-o părinții mei era, la naștere a lor, cu totul improbabilă. Lumile în care au copilărit erau despărțite prin mii de kilometri și printr-o adevărată falie cul-

turală. Dar dragostea răstoarnă toate obstacolele şi nu se supune nici unui argument raţional. În l920, după căsătorie, mama a venit să se instaleze definitiv în România, unde a trăit până la plecarea ei dintre noi, în l986.

Era, când a sosit aici, o fiinţă veselă, activă şi independentă. Făcuse studii mai serioase decât alte tinere din generaţia ei, nemulţumindu-se cu un simplu pension: absolvise în l908 cursul superior al Liceului din Lausanne, cu un program echivalent cu cel al claselor de băieţi. Cărţile ei solid legate în pânză, manualele de literatură, botanică sau istorie m-au impresionat totdeauna prin cuprinderea şi amănunţimea lor. Dar părinţii ei muriseră tineri şi la şaptesprezece ani mama a rămas orfană, cu doi fraţi mai mici. Cu atât mai mult, dar şi conform unui obicei răspândit în vremea aceea printre fetele care primiseră o educaţie burgheză, ea s-a oferit prin şcoală, la sfârşitul liceului, să plece ca institutoare de limba franceză într-o familie aristocratică germană: baronul von Putkammer era guvernatorul Alsaciei şi Lorenei, dependente pe atunci de coroana imperială prusacă. Mama a rămas acolo doi ani. Experienţele de acest fel erau văzute în mediul ei ca un prilej de a-ţi lărgi formaţia socială, cultura şi, oricum, de a pune şi un ban deoparte. La întoarcerea în Elveţia s-ar fi putut mărita sau ar fi rămas pe lângă o mătuşă bogată şi fără copii, care o adoptase. Dar firea mamei se împăca greu cu acest gen de viaţă monoton; dorinţa de a vedea şi a cunoaşte cât mai multe a făcut-o să pornească iar, spre altă ţară, având de data asta şi o motivaţie mai adâncă şi mai generoasă: bunica ei din partea tatălui, care o adora şi care o botezase, rămăsese lipsită de sprijin material, iar rudele bogate din partea mamei nu se socoteau nicidecum obligate s-o ajute. Poate că n-aş fi aflat şi nici n-aş fi înţeles toate acestea dacă ele n-ar fi fost înscrise, odată cu menţionarea mandatelor trimise de mama, în jurnalul acelei străbunici: un text de familie tulburător, ţinut vreme de treizeci de ani, o mărturie de o delicateţe şi o autenticitate fără preţ. Şi încotro a hotărât din nou să plece viitoarea institutoare a unei fetiţe de doisprezece ani, ea însăşi fiind abia de

douăzeci? La... Bucureşti, unde avea să stea aproape cinci ani. A fost vorba de o familie de evrei creştinaţi, extrem de civilizată şi care s-a purtat cu dânsa cu o afecţiune şi o înţelegere ireproşabile. Cu Magda Lempart, mica ei elevă, mama a lucrat, timp de câţiva ani şi pe manuale franceze, întreg programul liceului (afară de matematică şi fizico-chimice, pentru care exista un profesor anume). Mai târziu, în baza acestei cunoaşteri aprofundate a limbii şi culturii franceze, Magda Lempart şi-a câştigat viaţa ca secretară a Ambasadei belgiene la Bucureşti, apoi, emigrând cu familia în Statele Unite, a ocupat o catedră de literatură comparată la o universitate catolică din California. Exemplarul din lucrarea ei de doctorat intitulată *La transposition esthétique des valeurs chrétiennes dans l'oeuvre de Marcel Proust* (Ed. Desclée de Brouwer, 1968), pe care i l-a trimis mamei, are următoarea dedicaţie: „Fără dumneavoastră, această carte n-ar fi fost posibilă." Tatăl Magdei, doctorul Lempart, a cărui soţie aparţinea aristocraţiei ungare, era dentistul bătrânului rege Carol I şi al Casei regale. În această calitate, el urma Curtea în toate deplasările ei de la Bucureşti la Sinaia şi înapoi. Aşa se face că mama se afla la Sinaia în ianuarie l9l5, când şi-a rupt un picior coborând pe sanie un derdeluş abrupt. Fractura i-a fost îngrijită la spitalul local condus de doctorul Mamulea, unde-şi făcea stagiul un intern cu care tânăra elveţiancă avea să se căsătorească cinci ani mai târziu, după o corespondenţă întreruptă de război şi o neaşteptată reîntâlnire în Parisul de după armistiţiu.

Căsătorindu-se, mama avea să intre însă într-un mediu foarte diferit de cel pe care-l cunoscuse, crezându-l tipic românesc. Dacă, împreună cu iubita ei elevă, îşi petrecuse zilele într-o atmosferă mai degrabă de răsfăţ, cu arii cântate pe care le acompania la pian, cu scenete comice multilingve, cu joc de tenis, plimbări la şosea şi cumpărături pe Calea Victoriei, acum avea să cunoască, tata optând pentru o existenţă de medic de provincie în orăşelul său de baştină, cu totul altă atmosferă. A fost îndrăgită de toate cele şase cumnate – o performanţă! –, dar o plictiseau de moarte prejudecăţile şi cancanurile locale.

Nu i se mai îngăduia nici să facă sport, nici să umble pe bicicletă, nici să călătorească singură, nici măcar, mai târziu, să mă plimbe pe mine cu landoul; iar ei nu-i plăceau nici jocul de cărți, principala distracție a locului, nici bucătăria sau prepararea de prăjituri, îndeletniciri care i-ar fi asigurat deplina integrare în mentalitatea dominantă. Când moartea mătușii ei i-a adus o moștenire substanțială, poate că imaginea ei s-a schimbat în ochii altora, dar ea a rămas absolut egală cu ea însăși, asemenea mărunțișuri triviale – averea sau neaverea – fiind pentru ea lipsite de orice importanță. În răstimpurile dintre călătoriile în țara ei, unde părea că-și regăsește energia și pofta de viață, s-a consacrat unei corespondențe susținute cu prietenele și rudele risipite pe cinci continente (elvețienii se expatriau pe atunci la fel de ușor ca evreii), unei prietenii afectuoase cu soția farmacistului din localitate, singura cu care putea cânta la pian, la patru mâini, reducții din simfoniile beethoveniene, unei societăți de binefacere pe care o înființase și o conducea, în folosul copiilor din localitate – și, mai ales, mie, primul și ultimul ei copil (se apropia de patruzeci de ani), împreună cu care a format o lume închisă și paradiziacă timp de vreo zece ani, în care nu ne-am despărțit niciodată (nici măcar, în ce mă privește, pentru a merge la școala primară).

Acești primi zece ani de existență, desigur neobișnuiți, mi-au dat de fapt, pe lângă câteva dificultăți de adaptare socială de care am devenit destul de curând conștientă, un fel de experiență concretă a paradisului. Poate că importanța pe care o dau astăzi practicării sistematice și deliberate a dragostei și a adevărului vine din această certitudine a culorii edenice pe care o capătă viața trăită în acest spirit. Poate că aspirația neobosită către o armonie socială *aici și acum* îmi vine nu din rememorarea altor vieți sau a vreunor misterioase experiențe, ci pur și simplu a acelor ani ai copilăriei. Poate că o spontană încredere în oameni și în viitor, pe care o drămuiesc doar într-un al doilea timp, sub imboldul experienței câștigate, își are izvorul în acele numeroase ceasuri de dialog liniștit și cald, fără urmă de fraudă. Nu-mi dădeam seama în nici un fel cât

de neobișnuită era personalitatea mamei: pentru un copil, realitatea pare normală așa cum i se prezintă, fie ea bună sau rea. Foarte multă vreme, absența minciunii și prezența bunătății mi s-au părut de la sine înțelese. Greșelile puteau veni din partea mea, care mai aveam de învățat; nu mă așteptam ca ele să vină vreodată de la alții.

Să nu se creadă totuși că aș fi fost un copil răsfățat. Dimpotrivă chiar: viața mea era destul de sobră, iar programul cotidian cuprindea o sumă de restricții și obligații care multora le-ar fi părut de nesuportat. Dar nu mi se întâmpla să fiu pedepsită pe nedrept. Regula jocului n-o impuneam eu, iar la început o puteam contesta; odată stabilită însă, de vreme ce o cunoșteam și ea nu se mai schimba fără s-o știu, eventuala ei încălcare o făceam pe riscul meu. E foarte important, pentru un copil, ca tabloul de valori – ce e voie și ce nu e voie – să fie limpede și permanent; din raportarea la el se naște sentimentul adevăratei libertăți, dar și cel al libertății personale. Un cinic ar susține, desigur, că nu în felul acesta se face o bună pregătire pentru viață; dar încă nu s-a făcut dovada că cinicii sunt în stare să organizeze, pentru alții, cea mai fericită societate din lume.

Un fapt rămâne cert, și anume că această apartenență biculturală mi-a dat mereu, de la bun început, o privire relativistă asupra lucrurilor. Din povestirile mamei, din reacțiile ei spontane, atât de diferite de ale localnicilor, deduceam că nu există o unică interpretare posibilă aproape în nici o circumstanță. Mama nu emitea critici directe, ci doar reflecții mirate sau perplexități. Singurul domeniu în care era intransigentă era cel al moralei: „românii...“ spunea ea și nu adăuga nimic, ci doar făcea cu mâna prin aer un gest șerpuitor, ca și când degetele reunite ar fi vrut să înainteze, dar n-o puteau face decât cu nesfârșite cotituri. Altminteri, perspectiva părea integral favorabilă nouă. Viața aici era mai dulce și mai îndestulată; Elveția era țara sobrietății, a pământului sterp care luneca primăvara pe stâncile muntelui și pe care generații întregi de viticultori îl căraseră înapoi în sus, purtându-l în spi-

nare, pe terasele îndantelate cu parapete de piatră. O țară a efortului, a interzicerii oricărei delăsări, a neîncrederii în bucuriile vieții, afară poate de un *hybris* al vinului, și el privit chiorâș. O țară misterioasă totuși, pentru că amintirile și impresiile mele personale din călătoriile copilăriei – patru la număr până la ultima, când aveam nouă ani – contraziceau toate acestea prin imagini de o mare limpezime, a unui aer de cristal, a unor interioare armonioase și a unor raporturi umane simple și previzibile, cum nu-mi păreau deloc a fi cele de aici.

*

Dar să revenim la toamna lui l945 și la preocupările ei. Am spus că îmi luam cursul de stenodactilografie foarte în serios: e adevărat. O tânără elvețiană cu care se împrietenise mama îmi servea de model. Marinette Apothéloz (al cărei frate, om de teatru, avea să-și facă un nume în Elveția romandă) era căsătorită cu un român care lucra în Ministerul de Externe și pe care-l cunoscuse la Berna. Ea a rămas pentru mine, până spre sfârșitul vieții, o prezență tutelară; pe atunci era doar o tânără femeie cu șapte ani mai mare, care făcuse studii economice în Elveția, își câștiga viața de mai mulți ani și devenise acum secretara unei agenții bulgare, încă necomuniste, de comerț internațional. Fire afectuoasă, găsise în mama o înlocuitoare a propriei sale mame îndepărtate, iar pe mine mă socotea un fel de soră mai mică; era elegantă, independentă și foarte sinceră, cu un fel de lealitate naivă care în Balcani părea neverosimilă, dar pe care Athos o aprecia în cel mai înalt grad. Prietenia cu ea, întâlnirile cu colegele mele, ceasurile de exercițiu pentru stenografie și bătut la mașină (primisem în folosință, de la unchiul Ionel, o excelentă „Ideal", rămasă probabil de pe la birourile germane), dar mai ales filmele americane noi, revăzute de câte două, trei ori cu entuziasm (*Șapte păcate* cu Marlene Dietrich, *Here comes Mister Smith* cu Leslie Howard, extraordinarul *So proudly we hail – Legiunea albă* – cu Claudette Colbert, Paulette Godard și Veronica Lake, dar mai ales neuitata *Serenadă din Valea*

Soarelui) îmi umpleau zilele îndeajuns ca să nu mă mai gândesc cu nici un fel de îngrijorare la viitor.

Știam bine că vor avea loc schimbări care nu vor face viața ușoară decât celor ce fuseseră defavorizați, printre care nu ne număram. Dar tot ce-mi puteam închipui mai rău era un fel de frânare a noastră și o sumă de măsuri discriminatorii în favoarea altora, la care puteam răspunde cu o „strângere a curelii“ și un efort de concentrare activă pe care abia așteptam să-l fac. Știam prea bine că societatea dinainte nu fusese cea mai dreaptă din lume. Problema „Istode Maria“ era una dintre cele care mă preocupaseră multă vreme.

Am spus că nu fusesem la școala primară și că îmi dădusem examenele în particular. Cu trei săptămâni înainte de data la care trebuia să mă prezint la București, după regulament, pentru absolvirea clasei a patra, domnișoara Basula, învățătoarea care venea să-mi dea lecții acasă, realizând lipsa mea totală de experiență, m-a luat în clasa ei ca să asist la ore, să văd cum se face o ascultare la tablă și ce înseamnă în general disciplina școlară. Pentru mine a fost pasionant. Momentul meu de maxim orgoliu a fost o dimineață în care, după nu știu ce poznă colectivă, am primit și eu, ca toate celelalte, două bătăi la palmă cu o linie groasă, care mi-a lăsat urme pe care nu mă săturam să le admir: eram în sfârșit în rând cu lumea. Dar adevărata mea admirație mergea integral către Istode Maria, premianta clasei, o fetiță mică și iute care știa tot și a cărei minte îmi părea că taie ca un brici.

Când mi s-a spus că voi fi înscrisă pentru examenul de admitere la București, am întrebat-o pe învățătoarea mea: „Dar Istode Maria, la ce liceu merge?“ Răspunsul și mai ales tonul lui mi-au rămas înscrise în memorie pentru toată viața: „A, nu, pentru ea nu se pune problema. O să mai facă aici vreo două clase și pe urmă învață o meserie, poate croitoria, cine poate ști.“ Nu pot să descriu exact amestecul de sentimente dureroase și neplăcute cu care am reacționat. Mi se părea că primisem o palmă, că fusesem insultată personal. De ce meritam eu mai multe șanse decât Istode Maria? De ce lipsa ei

de perspectivă părea de la sine înțeleasă? Istode Maria, pe care n-am revăzut-o niciodată, mi-a întovărășit de multe ori drumul ca un fel de dublu negativ. Când am început să suferim din cauza persecuțiilor, de multe ori mi-am zis că ele, în ce mă priveau, erau o compensație pe care eram datoare s-o ofer acelei fetițe cu viața strâmbată. Din cauza ei, probabil, imaginea noilor vremi a fost pentru mine, în acei ani de început, o societate în care Istode Maria și toți copiii care-i semănau ar fi putut să-și continue studiile exact ca orice alt iubitor de carte. Un sistem „de stânga" era în ochii mei unul în care copiii înzestrați puteau să învețe până la maxima specializare, pe gratis dacă părinții lor nu puteau să le cumpere cărți și chiar dacă părinții mai avuți ar fi trebuit să plătească pentru ei. În nici un caz însă nu-mi trecea prin minte că ar exista pe lume un sistem în care ar fi avansați cei proști și dați la o parte cei pricepuți: cine ar fi avut de câștigat de pe urma unei atare absurdități? Știindu-mă în stare și de efort, și de realizări, relative, desigur, știind și că, în urma educației uneori spartane pe care o primisem, nu-mi cădea nasul în fața nici unui fel de munci, n-aveam, în ce mă privea personal, nici o teamă. Iar faptul că micile „Istode Maria" vor avea toate ușile deschise nu putea decât să mă bucure: competiția nu e plăcută decât între egali.

Dacă astea erau, în mintea unei adolescente naive, reprezentările despre viitor, cele ale adulților erau desigur mai complexe. Și totuși, din câte îmi pot aminti, în ceea ce am numit „clasa mijlocie" și printre cei care nu fuseseră prinși în nici o activitate extremistă, ele rămâneau destul de vagi. Căderea lui Churchill la alegerile din Anglia provocase, în mijlocul verii, o decepție mirată, urmată de îngrijorare și revoltă. Cum, după câte făcuse el pentru țara lui, pe care o dusese la victorie, asta era răsplata? (Nimeni n-avea habar ce făcuse el pentru țara *noastră*, nici măcar viitorii beneficiari.) Evenimentele internaționale se succedau pe atunci cu o rapiditate uluitoare. Dintr-un motiv pe care azi nu mi-l pot lămuri, conferința de la Potsdam avusese un efect liniștitor. Aproape

imediat au urmat cele două explozii de la Hiroşima şi Nagasaki; astăzi nu le mai evocăm decât cu oroare, dar atunci ele au apărut în primul rând ca o definitivă statornicire a superiorităţii americane, deci ca o garanţie a libertăţilor şi a democraţiei de tip occidental. Preţul plătit era desigur mare, americanii păreau ei înşişi uimiţi de amploarea distrugerilor provocate, dar se punea astfel capăt războiului pe care japonezii păreau decişi să-l prelungească la nesfârşit. În plus, în ce ne privea direct, occidentalii continuau să nu recunoască guvernul Groza, şi se desfăşura în plin greva regală. În ansamblu, domnea o oarecare îngrijorare, dar nu foarte pronunţată: suveranitatea ţărilor mici nu părea încă în pericol. Situaţiile anormale ce se iveau erau explicate prin prezenţa armatelor ruseşti în Europa; odată cu încheierea tratatelor de pace, ele nu puteau decât să se retragă. Cruzimile care avuseseră loc, de pildă, în Bulgaria înspăimântaseră, dar fuseseră repede puse pe socoteala unui temperament naţional mai brutal şi mai răzbunător decât al nostru. Nimeni nu-şi imagina existenţa vreunui proiect global privind toate aceste ţări, până atunci bine individualizate. Se socotea desigur că, vrând, nevrând, ţările mici vor fi nevoite să intre în orbita câte uneia din cele mari, dar cred că adulţii îşi imaginau cel mult o situaţie de subordonare în politica internaţională, în felul celei pe care azi o numim „finlandizare“, cuvânt şi noţiune inexistente, bineînţeles, la vremea aceea. Poate chiar, în cazul cel mai rău, imaginau o dictatură antonesciană cu semn schimbat şi la fel de trecătoare. Cea adevărată ne lipsise de unele libertăţi, dar structurile economice şi juridice, viaţa cotidiană rămăseseră pentru cetăţenii obişnuiţi (exceptându-i, desigur, pe evrei) în limitele legalităţii şi tradiţiilor locale.

Oricum, gândeau ei, situaţia de subordonare nu putea să dureze la infinit – doi, trei ani, acolo, până plătim datoriile de război. Cât despre alegerile libere mereu invocate de americani, nimeni n-avea nici cea mai mică îndoială cu privire la rezultatul lor, şi faptele au confirmat această certitudine. Ca să ne repunem în mentalitatea vremii, trebuie să înţelegem di-

ferența între ce se văzuse până atunci și ce nu se văzuse niciodată: fraudele electorale mărunte, locale, câte ar fi fost în perioada interbelică, nu merseseră niciodată până la enormitatea celei ce avea să se petreacă doar un an mai târziu: intervertirea cifrelor, pur și simplu, când rezultatul real al votului fusese cam 75% în favoarea uneia dintre părți.

Toamna lui l945 a fost mai degrabă calmă. Poate că strategia comunistă nu era încă definitivată în amănunt pentru toată Europa de Est; poate că semnalul Moscovei întârzia din rațiuni de politică internațională. În sectorul comunist, oricum, lipsa de cadre locale era prea mare ca să se poată porni ceva serios; efortul s-a concentrat deci în această direcție. Satele, o aflam fără să înțelegem prea bine, erau cutreierate de agenți în căutare de viitori activiști. Erau preferați oameni foarte tineri, deci neinformați, și foarte săraci, deci resentimentari; la fel, o familie numeroasă, o mamă văduvă, un tată alcoolic erau puncte de plecare interesante. Dacă la asta se adăuga o eventuală vină politică sau chiar o măruntă condamnare penală putând deveni obiect de șantaj, tânărul se vedea curând înscris într-una din numeroasele școli de cadre ale partidului. Începea atunci pentru el, în paralel cu o hrană mult superioară mediei, o spălare a creierului de mare intensitate, într-o totală izolare și întovărășită de observarea atentă a firii celui care o suferea: caracterizările, mijloc de presiune și intimidare, jucau un rol important, fișa de cadre care i se întocmea celui în cauză avea să-l urmărească toată viața. În l990, într-un proces public, am aflat cu toții că doi dintre miniștrii lui Ceaușescu nu-și satisfăcuseră nici măcar stagiul militar, deși unul din ei avea grad de general; același absolvise în anii cincizeci un „curs politic de doi ani asimilat cu liceul". Odată ieșiți din aceste școli, tinerii își îndeplineau pe teren misiunile politice, de multe ori sub nume false și nu în locurile de baștină, ci în regiuni unde nu erau cunoscuți și unde nici ei nu cunoșteau pe nimeni: astfel victimele lor n-aveau pentru ei față umană, iar de felul cum își duceau sarcinile la bun sfârșit, depindea întregul lor viitor. Tabloul se reproducea la toate

nivelurile „aparatului de partid“ în formare, expresie pe atunci încă necunoscută.

Despre toate acestea, oamenii obișnuiți n-aveau habar. Începuse segregarea populației în categorii etanșe, care nu comunicau între ele. Majoritatea membrilor noului partid se înscriseseră în el din oportunism sau doar pentru a-și păstra serviciul într-o perioadă de „epurări“ tot mai severe; chiar și simpatizanții sinceri nu se așteptau decât la niște reuniuni și la o solidaritate implicită. Abia pe parcurs aflau la ce se angajaseră, ce însemnau învățământul politic, o autocritică, o sarcină de partid. În ședințe, opozanții erau prezentați ca niște monștri; câte ceva din calomniile proferate la adresa lor rămânea difuz în mințile ascultătorilor, acționând ca o otravă fină. Încetul cu încetul, „foștii“ aveau să fie ocoliți și pe stradă, fie și numai din prudență. Aspirantul la o funcție de partid afla și altceva, anume că-și compromitea viitorul la cea mai mică indiscreție; între colegii săi obligația de a denunța, care făcea parte din noua etică, acționa ca un izolant ermetic. La ieșirea din școală activistul tipic era tăcut, bănuitor, plin de ură și „principial“, deci cu sentimente umane parțial atrofiate.

În restul populației, viața socială își păstra înfățișarea normală. Se glumea și se râdea mult. La „Savoy“, în fiecare seară, Constantin Tănase încânta publicul cu foarte subțiri și neiertătoare cuplete. Autoritățile atrăgându-i atenția să nu mai „vorbească“ astfel, la următoarea reprezentație a intrat în scenă cu brațele goale și acoperite cu ceasuri, de la încheietura mâinii până la umeri. A stat așa, în hohotele de râs ale sălii, apoi a ieșit din scenă și s-a întors îmbrăcat normal, întrebând cu o falsă candoare: „Am spus ceva? N-am spus nimic...“ Foarte curând după aceea, a murit în circumstanțe încă neelucidate.

Actorul Ion Iancovescu, și el celebru pentru vorbele sale de duh, crease una care făcuse ocolul Bucureștiului: cuiva care-i trasa nu știu ce obligație pe linie de partid, îi răspunsese: „Mă, eu m-am înscris la voi de lichea, nu de tâmpit!“ Replica asta avea mare succes. Romulus Zăroni, ministrul agricul-

turii, era ținta unei lungi serii de bancuri. Se spunea că-și comandase mănuși speciale, din care dreapta avea un fermoar pe linia degetului mare, ca să poată semna mai ușor. O altă poveste cu mănuși cumpărate de el îi atribuia următoarea întrebare: „Dar unde e a treia, aia care se ține în mână?“ Mergând pe stradă și auzind în spate niște bufnituri, s-a întors să vadă despre ce era vorba: un ins îl pocnea pe el cu parul în cap. Într-un discurs, Gheorghiu-Dej ar fi exclamat: „Tovarăși, vă spun în două cuvinte: ex-clus!“ Comicul se concentra, după cum se vede, asupra presupusei incompetențe a noilor demnitari. „Când voi muri, tovarăși, ar fi spus tot Zăroni, să mă incinerați, iar cenușa să mi-o puneți sub cap.“ Unele bancuri nici nu pot fi reproduse. Circulau pe față, frica încă nu exista.

Marinette și soțul ei m-au invitat într-o seară la restaurantul Athénée Palace, unde avea loc un defileu de modă. Stăteam la mese consumând nu mai știu ce și ne uitam la un șir de femei tinere și frumoase, ce prezentau niște modèle foarte șic. Mi-am notat în minte o sumă de idei și amănunte, dintre care am folosit câteva pentru niște bluze de mătase pe care o croitoreasă cu ziua le recupera pentru mine din cămășile tatei. Am avut și o seară de familie foarte plăcută de sfântul Dumitru, una din ultimele în care a fost sărbătorit unchiul Mitică. Atenția se deplasa acum spre generația tânără, iar cei trei fii ai lui păreau să aibă viitorul în față. Nicu era avocat, Mișu repurtase recent un succes meritoriu ca procuror, descoperind la Oltenița pe autorul unei crime sordide, prima de care se auzise în acel oraș de foarte multă vreme. Gazda petrecerii a fost însă Dodel, acum cap de familie și căruia părea că i se deschide perspectiva unei cariere strălucite.

Dodel absolvise Academia Comercială și își luase în 1939 un doctorat „foarte bine cu laudă“, cu un subiect adaptat realităților locale: „Munca în porturi“. A fost al 106-lea doctor al acelei Academii: se număra deci printre puținii tineri de înaltă specializare ai țării. Concentrat și mobilizat aproape fără încetare în timpul războiului, se căsătorise cu Nana Frigator, dintr-o familie de negustori gălățeni înrudită cu Anghel Saligny.

Nana era cam de o vârstă cu Marinette, la fel de înaltă şi de elegantă; ea şi Dodel formau o pereche care încânta ochii. În august 1945, Dodel fusese numit secretar general al Camerei de Comerţ şi Industrie din Bucureşti, cu grad de director general (postul devenise vacant). Avea să funcţioneze acolo, cu o excepţională foaie calificativă, până în octombrie 1948.

Cum nu aveau locuinţă în Bucureşti, li se închiriase apartamentul aferent funcţiei, la ultimul etaj din clădirea Bursei, unde se află azi unele săli de lectură ale Bibliotecii Naţionale. Mi se întâmplă uneori, citind acolo, să-mi amintesc de acea seară de familie şi să am un surâs pentru vremelnicia întâmplărilor omeneşti. La masa aceea lungă ne-am ospătat cu multe bunătăţi şi conversaţia a fost animată, dar nimic nu a semănat a chiolhan sau a petrecere gălăgioasă. Veselia era generală şi afecţiunea reciprocă, totul în limitele bunei-cuviinţe de un anumit fel, pe care de atunci încoace am avut tot timpul s-o uităm. Reuniunile intelectualilor îngrămădiţi în minuscule încăperi de bloc, sau petrecerile mai fastuoase unde trebuia să-ţi întorci de zece ori limba în gură ne erau încă necunoscute.

La Academia Comercială, Dodel fusese cu un an înaintea lui Gogu Rădulescu, viitorul membru al Comitetului Politic Executiv. Cunoştea convingerile sale, afirmate încă în vremea studenţiei, ştia că fusese bătut de câteva ori de legionari sau de Siguranţă. În anii optzeci, la o cină în casa violonistului Ştefan Gheorghiu, în partea cealaltă a mesei la care se afla Gogu Rădulescu, încercam să urmăresc în minte destinele lor paralele, atât de diferite. După curajosul idealism al tinereţii, Gogu Rădulescu devenise în chip firesc, pe măsură ce înaintase în ierarhie până la Comitetul Politic Executiv, un cinic tot mai lipsit de orice iluzii. Nu-şi pierduse însă simţul umorului şi, în ultimii ani, încerca să facă şi bine, în special artiştilor pentru care avea, atât din cauza unei soţii cu vocaţie literară, cât şi a unei copilării trăite în mediu muzical, o afecţiune autentică. La ultima sa apariţie la televizor alături de Ceauşescu, în ziua, cred, de 20 decembrie 1989, chipul lui sumbru şi cris-

pat era mărturia perfectei sale lucidități. Moartea sa, câteva luni mai târziu, a părut încheierea firească a unei existențe în același timp emblematice și paradoxale.

*

În seara de 8 noiembrie 1945, părinții mei urmau să-și serbeze nunta de argint.

Dimineața am petrecut-o cu Aramis, pe atunci studentă în anul I la Facultatea de Fizico-chimice. Nu știam dacă s-a organizat sau nu vreo manifestație în Piața Palatului, dar situația fusese acolo de mai multe ori explozivă și eram foarte hotărâte să mergem să vedem ce se va întâmpla. De ziua Regelui se deschidea, la poarta dinspre biserica Kretzulescu, un registru în care oricine putea să se iscălească, fapt ce echivala cu o urare personală adresată Suveranului. Totuși, în ziua aceea steagul de la Palat, care se înălța și flutura în vânt când Majestatea Sa era acolo, a rămas cu încăpățânare coborât: Regele și Regina mamă se aflau probabil la Sinaia.

Oricum, se întâmpla că aveam de făcut un drum foarte potrivit cu planurile noastre, și anume în strada Academiei, unde eu trebuia să ridic de la o croitoreasă o fustă neagră plisată, pe care urma s-o port în seara cu pricina. La ducere, pe la nouă, n-am observat nimic prea neobișnuit traversând piața, decât că oamenii începeau încet-încet să se adune. Sporovăiam între noi cu o animație crescândă; era clar că ceva avea să se întâmple. Nu știu cât a durat vizita noastră în apartamentul de pe strada Academiei, dar când ne-am întors în piață ne-am pomenit într-o mare de oameni, printre care ne-am amestecat cu cel mai mare entuziasm.

Ce-am făcut? Probabil că am strigat, ca toată lumea, celebra lozincă „Regele și Patria“. Nu e nevoie să explic cât era de vitală: erau punctele de maximă rezistență ale țării în care ne născuserăm și cele mai pe nedrept atacate. În ciuda asigurărilor repetate în declarațiile oficiale, cum că Uniunea Sovietică nu intenționa să schimbe forma socială și de stat a României, campania de ură declanșată în presa inspirată de ea

și măsurile din ce în ce mai restrictive față de vechile structuri, care ne luau pe toți prin surprindere, creaseră o indignare și o revoltă crescânde. Presa liberă era mereu nevoită să apere situații și drepturi care înainte erau de la sine înțelese. Dacă ideile de stânga puteau părea legitime pe tărâm social, la fel de legitimă era dorința ca ele să se aplice în cadrul formei de stat statornicite de aproape un secol, care-i asigurase țării noastre un prestigiu tot mai mare. Dar nu țin minte cât strigam, nici cum strigam în acea zi. Memoria e o divinitate capricioasă, multe întâmplări se ocultează sub imperiul emoției și nu vreau să scriu aici decât lucruri de care sunt absolut sigură. Știu că mi se părea extraordinar să mă aflu în spațiul acela enorm, între atâtea mii de oameni, și că nu mă săturam să privesc fețele lor, cu expresia lor oscilând între un surâs larg și o încruntare amestecată cu scârbă. Ce țin minte însă cu o precizie incredibilă, probabil pentru că m-am speriat foarte tare, este momentul când m-am pomenit în apropierea unui camion care sosise din direcția străzii Wilson; altul se afla deja pierdut în mulțime, mai aproape de gardul Palatului. În camionul oprit sub ochii mei era un grup de treizeci-patruzeci de inși înarmați cu niște bâte zdravene, cu care se pregăteau să spargă capetele celor de jos. Spre stupoarea mea totală însă, n-au apucat să facă mai nimic; foarte ușor, cei de jos s-au cățărat peste laturile camionului, pe care le-au desfăcut, și a început o încăierare în care grupul relativ mic de bătăuși, pe care adversarii lor îi trăgeau la pământ, n-avea cum să scape prea ieftin. Cred că ne-am îndepărtat destul de repede amândouă, nu foarte mult însă, pentru că am observat curând o agitație și mai mare în jurul camionului dinspre Palat; după câte se spunea, fusese răsturnat cu totul și acum ardea cu fum și flacără înaltă, ridicată peste capetele oamenilor, în strigătele de entuziasm ale celor dimprejur.

Ne retrăseserăm, dar nu voiam să plecăm, priveliștea era prea pasionantă și, când a început să se tragă – foarte clar din strada Wilson, spre care fugiserăm și pe care o vedeam până spre bulevard –, răpăitul de gloanțe a fost doar un prilej de ex-

citație în plus, nici o clipă nu m-am gândit că ar putea să ne atingă vreun glonte și doar prezența de spirit a lui Aramis m-a trezit la o altă realitate: „Ce faci? a strigat ea, hai să fugim mai repede, nu vezi că ăștia chiar trag, au să ne împuște!“

Era însuși glasul rațiunii, am luat-o amândouă la goană și țin minte sentimentul de recunoștință pe care l-am avut pentru clădirea masivă a Fundației, de fațada căreia ne-am lipit cu mare ușurare. Figura lui Aramis era gravă, am stat acolo amândouă în tăcere, printre alții, desigur, dar cu ochii tot ațintiți către piața de unde oamenii veneau alergând, ca să iasă din linia de tragere. Nu știu cu câtă pricepere or fi ochit trăgătorii, au tras poate și în sus, dar fără îndoială aveau intenția să-i salveze pe ai lor și au reușit, căci altfel furia generală nu i-ar fi iertat. Așa, au fugit cu toții care încotro, manifestanți și bătăuși; o sumă de trupuri au rămas pe caldarâm. Mi s-a povestit că a avut loc un al doilea episod, niște motocicliști în plină viteză au încercat să împrăștie lumea care se regrupase, dar au fost placați ca la rugby și doborâți de mulțimea furioasă. Comunicatele de a doua zi au trecut toate victimele de aceeași parte, astfel încât unii tineri veniți să-și strige disperarea și uciși de guvernul Groza au avut parte de funeralii strălucite, în calitate de martiri comuniști.

Prin anii optzeci, când se mai dezlegaseră limbile, o prietenă apropiată mi-a povestit că ea și tot grupul ei de colegi fuseseră arestați în Piață și ținuți trei zile în beciurile Poliției de pe Calea Victoriei, împreună cu alte sute de tineri. N-am știut atunci nimic despre această întâmplare. În l990, când s-a tipărit stenograma ultimelor ședințe ale Comitetului Executiv în care Ceaușescu ordona să se tragă în manifestanți, am văzut că el a spus, ca în treacăt: „Și eu am fost odată la o manifestație, când s-a tras.“ Să se fi aflat într-unul din acele camioane, cu bâta în mână, iar noi să fi fost atât de aproape, fără s-o știm, de viitoarea noastră istorie?

Aramis și cu mine ne-am întors fiecare la casele noastre, probabil povestind acolo câte ceva din cele trăite, dar ai mei nu prea aveau timp și chef de ascultat: se făceau ultimele

pregătiri și grija principală părea să fie aceea că, dacă nu se liniștea lucrurile până seara, musafirii riscau să nu poată veni. Totuși pe la șapte au început să apară, iar ceremonia s-a desfășurat cât se poate de normal. În ce mă privește, știam de mult că lucrurile cele mai importante sunt și cele mai greu de povestit și că de multe ori cei care n-au participat nemijlocit la ele nu le percep deloc semnificația.

*

Ani de zile, despre această mică sărbătoare memoria nu mi-a oferit decât impresia unei atmosfere ciudate, în același timp afectuoase și apăsătoare; doar câteva instantanee și frânturi de fraze, foarte subiectiv selectate, s-au păstrat cu claritate, împreună cu marea mea mirare că lucruri atât de diverse și neobișnuite puteau încăpea în cadrul aceleiași zile. În ultimul timp m-am concentrat asupra acelei seri și imaginile au început una câte una să se anime; amintirile parcă stau adormite într-un ocean înghețat, pe care suflul cald al atenției îl poate, cu încetul, topi.

Ceremonia ortodoxă a nunții de argint e mai degrabă poetică, pentru că unește două teme grave, trecerea timpului și permanența dragostei, într-un fel de repetare mai palidă, ca obosită de vreme, a strălucitoarei slujbe inițiale. Nu mai sunt nași, pentru că de multe ori ei nu mai sunt în viață; nu se mai „dănțuiește“, pentru că poate n-ar fi cuviincios; dar preotul sfințește și pune în degetele celor doi alte inele, de argint acum, așa cum le e și părul. Părinții mei aveau atunci unul cincizeci și șase, alta cincizeci și cinci de ani; la cei optsprezece ai mei, îmi părea extraordinar de bătrâni. Mama, subțire și vioaie, a încărunțit devreme și trecuseră câțiva ani buni de când nu-și mai vopsea părul; avea tenul acela fragil al roșcatelor, cu pielița obrazului ca o mătase creponată, un ten destul de rar prin părțile noastre, dar pe care l-am regăsit la multe dintre concetățenele ei; purta o rochie neagră, cu garnituri fine din lamé argintiu. Eram, după cum spune agenda mea, douăzeci și două de persoane; mă întreb dacă cineva s-a gân-

dit atunci că pentru cei doi „miri“ acea reuniune amicală era ultima pe care o vor mai putea organiza la ei acasă, deși mai aveau de trăit împreună peste patruzeci de ani.

Invitații puteau fi împărțiți în mai multe categorii: unii erau prieteni politici ai tatei, național-țărăniști; alții, prieteni pur și simplu, de pildă Marinette și soțul ei sau profesorul universitar de istorie Emil Vârtosu, a cărui soție, franțuzoaică, se împrietenise cu mama; în sfârșit, membrii familiei: unchiul Mitică împreună cu cei trei băieți și Nana, pe atunci singura lui noră, unchiul Ionel cu Tilly, o verișoară, Amalia Schönwetter cu soțul ei, ofițer deblocat, și Veronica, verișoara de o vârstă cu mine, cu cei doi părinți. În acea vară, pe Veronica o lovise o nenorocire care avea s-o apese toată viața: atrofierea nervului motor al labei piciorului drept. Făcea atunci un tratament de la care așteptam cu toții minuni: ele nu s-au produs. La optsprezece ani, perspectiva de a renunța definitiv la dans, de pildă, era sfâșietoare. Odată mai mult, mă simțeam ocrotită de soartă pe nedrept: de ce ea și nu eu? Dar această categorie de întrebări n-are încă nici un răspuns. Cu o hărnicie și o perseverență admirabile, Veronica a reușit, în timp, să-și depășească handicapul: cu temeinice studii economice, veselă, practică și cu mintea ageră, și-a creat cu încetul, fără compromisuri politice, o situație materială confortabilă prin propriul său efort: a reiterat astfel succesele generațiilor mai vechi ale familiei, datorită aceloraşi calități.

Prietenii politici ai tatei fuseseră pentru mama o sursă constantă de mirare. Îi semănau tatei, într-adevăr, prea puțin. În biblioteca noastră se află o carte probabil rară, un album ilustrat intitulat *Anuarul parlamentar, 15 iunie 1931*, care prezintă totalitatea deputaților și senatorilor de drept și aleși sub guvernarea lui Nicolae Iorga, împreună cu fotografiile lor și câteva date biografice. Este o lecție vie de istorie. În cele trei generații de oameni politici sunt reprezentate toate straturile sociale ce se afirmaseră succesiv în ultimii cincizeci de ani. Unii bătrâni participanți la viața parlamentară de dinaintea Primului Război Mondial, rezultați din votul pe colegii,

impresionează prin finețea trăsăturilor, prin demnitatea și uneori orgoliul ținutei, printr-o privire atentă și precisă care trădează obișnuința activității intelectuale. Lângă ei figurează o sumă de reprezentanți ai noilor clase aduse la lumină, în perioada interbelică, de sistemul burselor gratuite (de care beneficiase și tata) și de votul universal. Sunt acolo bărbați de vârstă mijlocie cu o fizionomie tipică de oameni de afaceri, temperamente energice și războinice, fie că sunt orășeni îmbrăcați nemțește, fie că arborează cu mândrie, ca fruntași de sate, portul național. Nu poți să nu te întrebi care va fi fost dialogul real între toți aceștia oameni. Tata, între ei, ca senator de Ilfov, se înfățișează ca un reprezentant al tinerilor politicieni instruiți și formați în Apus, care aveau menirea să stabilească o legătură mai organică între toate aceste categorii, alăturate printr-o bruscă accelerare a istoriei. Ne e îngăduit să presupunem că în condiții de libertate osmoza socială s-ar fi realizat, o generație mai târziu, în chip firesc și fără sacrificiile pe care le cunoaștem.

Partidul Național-Țărănesc din care făcuse parte tata avea, după cum se știe, o structură bicefală: Partidul Național din Ardeal, strâns în jurul lui Iuliu Maniu, avea cu totul alt trecut decât grupul numeroșilor sprijinitori ai lui Ion Mihalache, un fost învățător din Muntenia, cu o puternică personalitate și foarte admirat pentru realizările sale pe plan social. Ceva esențial aveau totuși în comun cele două categorii, și anume un același ideal patriotic și o mare aplecare pentru problematica socială. Atitudinea de ireductibilă demnitate a celor doi șefi ai partidului în închisorile unde și-au sfârșit viața nu trebuie să ne mire: amândoi cultivau aceleași valori morale și erau cunoscuți pentru aceeași corectitudine. În dinamica vieții politice a vremii, ei reprezentau centrul-stânga, iar liberalii centrul-dreapta. În general, aceste două direcții polarizează mereu aceleași două categorii de oameni: la dreapta se adună persoane active, bine pregătite profesional, cu temperament pragmatic și capabil de realizări; la stânga, inși dotați cu spirit critic și sensibilitate pentru problemele sociale, atrași de

programe largi și generoase, dar nu totdeauna pregătiți să le realizeze. Situația nu e originală; ea tinde să se repete în fiecare țară. Cât despre extreme, oricât de opuse ar părea, ar fi oare o generalizare pripită să spunem că, pe plan psihologic, multe trăsături le sunt comune?

Unul dintre oamenii politici prezenți în seara aceea a fost Virgil Potârcă. Figurase în mai multe guverne, deseori ca subsecretar de stat la Agricultură și Domenii, apoi ca ministru la Justiție și la Lucrări Publice și Comunicații. Era un foarte bun avocat; suferea însă de o obezitate care, din cauza staturii sale înalte și privirii foarte inteligente, nu-l lipsea de o anumită distincție, dar făcuse din el una dintre țintele preferate ale caricaturiștilor. Boala lui era constituțională și tot din ea i s-a tras moartea, câțiva ani mai târziu, în închisoarea de la Sighet. Înaltă ca și el, soția lui, o profesoară de franceză pe care foștii ei elevi nu o uită cu ușurință (o chema doamna Gotcu), era deosebit de frumoasă și foarte elegantă. Pe ei doi, după câte îmi amintesc, îi impresionaseră cel mai mult întâmplările de dimineață, de care nu încetam să mă mir că în seara aceea nu se vorbea mai mult.

Cu D.R. Ioanițescu tata colaborase mai direct. În timpul guvernării național-țărăniste din l932-'33, D.R., cum i se spunea, condusese un minister intitulat al Muncii, Sănătății și Ocrotirilor sociale. Tata, ca secretar general al acelui minister, răspundea de departamentul sănătății. Din cauza crizei economice, Ministerul Sănătății n-a funcționat în acel guvern ca o unitate automomă, și faptul acesta l-a ferit pe tata de cinstea dureroasă de a fi trecut și el pe la Sighet; n-a fost decât la Canal și în alte asemenea lagăre. Împreună cu superiorul său ierarhic, dispus să-i aprobe cât mai multe proiecte, avusese atunci mai multe realizări, între care înființarea, într-un răstimp destul de scurt, a două instituții importante, Spitalul IOVR (pentru Invalizi, Orfani și Văduve de Război, devenit mai târziu Spitalul Cantacuzino) și Spitalul de Urgență care, deși începuse să funcționeze în decembrie l933, a fost

inaugurat oficial de guvernul liberal al anului imediat următor, în luna mai l934.[6]

D.R. Ioanițescu era un *self-made man*. Tata îl admira tocmai pentru performanța de a fi urmat toată filiera învățământului până a devenit profesor la Academia Comercială, deși avusese o origine socială modestă și nu fusese ajutat de nimeni. Nu era, într-adevăr, ceea ce se cheamă un om cult; în Parlament, unele erori de exprimare îl făcuseră celebru, iar opoziția liberală se amuzase copios pe socoteala lor. Indulgența pentru incultură nu funcționa pe atunci; ea avea să fie practicată, pe o scară scandaloasă și profund dăunătoare, doar în a doua jumătate a secolului. Dar D.R. avea o inteligență naturală remarcabilă și o energie contagioasă, iar prietenia lui cu tata îmi pare a fi fost motivată de sincera lor dorință de a ameliora lucrurile într-o țară în care mai erau încă atâtea de făcut. În trecerea lui, atunci pe la departamentul muncii, D.R. a realizat o lege a camerelor de muncă, o alta a asigurărilor sociale, precum și unificarea asociațiilor profesionale. În plus, de multe ori a fost considerat „cel mai bun ministru al sănătății", ceea ce desigur se datorește colaborării lui cu tata.

D.R., care ulterior a deținut la Academia Comercială catedra de Politică socială, a făcut și el mulți ani de închisoare, ca toți foștii demnitari și ca atâta altă lume; când a reintrat în viața civilă, Gogu Rădulescu i-a obținut fostului său profesor, ca și lui Victor Slăvescu, o pensie de merit.

Rezervat din fire și uneori chiar timid, tata era un bun administrator, dar nu un orator. Cred că se simțea atras, ca de o personalitate complementară, de acest tip de om extravertit, chiar gălăgios, căruia îi aparținea și alt prieten al lui, avocatul Nic Georgescu-Ștefănești, celebru în București datorită unei bărbi impunătoare și unei la fel de celebre lavaliere de

[6] Dr. Constantin Deculescu, „Cu privire la înființarea Spitalului de Urgență din București", în *Momente din trecutul medicinei*, studii, note și documente – sub redacția dr. G. Brătescu., Ed. Medicală, București, l983, p. 773.

mătase violetă. La rândul lor, aceşti prieteni îi preţuiau disponibilitatea, distincţia şi un soi de cavalerism păstrat până la adânci bătrâneţi.

În seara aceea, după slujbă şi cuvântul părintelui, D.R. Ioanițescu a ţinut un mic discurs în care a vorbit despre lunga lui colaborare cu tata la minister şi, mai înainte, la administrarea judeţului Ilfov; a lăudat-o şi pe mama, iar eu l-am ascultat cu o cuminţenie programată, aşteptându-mă la cine ştie ce greşeli, cum mi se întâmpla să fac şi la unele ore din şcoală unde, firește, nu tot corpul profesoral era la nivelul personalităţilor pe care le-am evocat. Dar nu, discursul a fost simplu şi amical, aşa cum se cuvenea. După 23 august, spre deosebire de D.R., tata nu a mai avut nici un fel de activitate politică, iar apoi i-au despărţit întâmplările anilor cincizeci. Am găsit totuşi printre hârtiile tatei ciorna unei scurte evocări făcute de el, mult mai târziu, în era Ceauşescu, la mormântul fostului său prieten. Micul dialog oratoric, purtat la răscruci de viaţă şi de moarte, mi-a părut a conţine un sens mai adânc decât s-ar arăta la prima vedere.

La mica ceremonie, îşi aminteşte Dodel, a vorbit şi Virgil Potârcă, evocând un proiect de lege (pentru desfiinţarea unei prestaţii în natură privind întreţinerea drumurilor, apăsătoare pentru ţărani), avansat de tata şi susţinut de el cu toată convingerea; amândoi erau senatori în opoziţie în 1931, legea fusese finalmente promulgată, era deci un succes comun pe care-l pomeneau acum cu satisfacţie.

După discursuri a urmat între adulţi o seară de conversaţie plăcută, în care se formau mici grupuri printre care circulam, străduindu-mă să mă comport ca o mini-gazdă. Îmi amintesc exact gustul batogului şi mai ales al iepurelui cu măsline: încetând războiul, tata îşi reluase sportul favorit şi urma să participe în acea iarnă, în Banat, la o vânătoare care avea să rămână pentru mine cea mai bună imagine a cruzimii inutile: hăitaşi dispuşi în cerc goneau bietele animale spre centru, unde ţintaşilor nu le rămânea decât să tragă. Cruzimea este de multe ori, îmi pare, simplă lipsă de imaginaţie, altfel cum ar

putea să coexiste în câte un om de treabă tendințe atât de opuse? E fascinant de observat cum la vânătoare ținta se abstractizează, încetând să mai fie vie cu mult înainte de a fi fost lovită. În dimineața acelei zile, cei de pe strada Wilson trăseseră la fel, dar în oameni.

Petrecerea s-a încheiat puțin după miezul nopții.

*

Examenul de admitere la Drept a început abia în 26 noiembrie. Proba scrisă a avut ca temă „Justiția ca fundament al societății"; tot scrisă a fost și proba de latină, un text clasic, pare-mi-se din Tacit: *Mihi levis est senectus...*, pe care țin minte că l-am descurcat cu plăcere. Controlând listele cu înscrieri – vreo două mii de inși –, am fost frapată de raritatea mediilor mari la bacalaureat: nu mi-a trecut atunci prin minte că, probabil, elevii buni se orientau spre facultăți cu perspective mai puțin nesigure. Examinatorul nostru la oral a fost Erwin Antonescu, un om tânăr și plin de umor; mi-a pus o sumă de întrebări ținând de ceea ce se chema pe atunci „cultura generală", istoria Franței, mitologia greacă, romanul englez și așa mai departe. A fost ca o conversație agreabilă cu un prieten isteț. Intrarea mea în facultate mi s-a părut, așadar, că se petrecuse sub o zodie bună.

În ultimele zile ale anului și în tot cursul lunii ianuarie l946, a avut loc la Moscova o lungă consfătuire a miniștrilor de externe ale Celor Trei Mari (puteri), cum erau numite atunci Statele Unite, Marea Britanie și Uniunea Sovietică. Neînțelegerile dintre ele se adânciseră, dar nu în ce ne privea pe noi: în schimbul unor concesii minime, acceptate de Stalin fără ezitare, occidentalii aveau să sfârșească prin a recunoaște guvernul Groza. Concesiile au fost: garantarea (cât de iluzorie!) a unor libertăți democratice reale; reprezentarea în guvern a marilor partide istorice prin... câte un ministru fără portofoliu (lipsit, așadar, de orice putere și atribuții concrete) și mai ales organizarea, în cursul anului următor, a unor alegeri libere, sintagmă care exercita asupra minților noastre o

fascinație aproape magică, pentru că oamenii erau încă obișnuiți să dea cuvintelor un conținut real. Uniunea Sovietică adoptase însă și ea frazeologia occidentală și o folosea cu dezinvoltură, dând cuvintelor un conținut diametral opus. Ea își acuza, de pildă, cu strășnicie oponenții – partidele istorice – că ele ar fi fost dușmane ale democrației pe care ea, Uniunea Sovietică, o reprezenta mai bine decât oricine. Orwell nu demontase încă mecanismul *Newspeak*-ului; geniala sa carte, *1984*, mai avea trei ani până să apară. O foarte mare parte din confuziile de atunci n-au nevoie de altă explicație.

Astăzi, după atâtea decenii de experiență, ni se pare greu de înțeles că la București, după conferința de la Moscova partida n-a fost considerată definitiv pierdută și totuși așa a fost: speranța nu numai că n-a dispărut, ci dimpotrivă, a părut a se înteți. Ea se concentrase în special pe marea făgăduială a alegerilor, care urmau să fie organizate înainte de sfârșitul anului 1946. Cele două mari partide au avut autorizația să-și scoată din nou câte un ziar (*Dreptatea* pentru țărăniști, *Liberalul*, în loc de *Viitorul*, pentru liberali), iar activitatea în organizațiile respective a fost reluată de zor. Țărăniștii, care sprijiniseră puternic ideea exproprierii domeniilor agricole mai mari de 50 de hectare, ba chiar propuneau o limită și mai joasă, erau foarte populari la sate, dar își precizaseră la fel de ferm poziția anticomunistă și insistau atât asupra proprietății private, cât și asupra demnității și independenței statale; ei răspundeau astfel sentimentului patriotic firesc, iar șansele lor păreau incontestabile. Mai mult ca niciodată, oamenii se comportau cu spontaneitate, fără ascunzișuri, și așteptau naiv ca lucrurile, cum spuneau ei, „să reintre în normal".

În tipul ireal de existență pe care-l duceam s-a întâmplat atunci un lucru extraordinar: Nasta, prietena care locuise la mine în timpul pregătirii pentru bacalaureat, m-a invitat să petrec sărbătorile de iarnă „la ea, la munte". Rar mi s-a părut mai inconsistentă viața noastră de orășeni ca atunci, în comparație cu ce am descoperit în doar câteva zile: o gospodărie într-un oraș de deal, condusă de mama ei cu o energie

bărbătească și cuprinzând argați, căruțe, cai, vite, o întreagă „curte“ în toate sensurile cuvântului, iar la munte, în Bucegi, cabana Padina, înconjurată cu pășuni cât vedeai cu ochii, care aparțineau pe atunci familiei lor. Am ajuns sus la vreme de noapte, dar tabloul de a doua zi dimineața, în fața ferestrei deschise, rămâne unul dintre cele mai exaltante din câte mi-a fost dat să contemplu.

Oricine știe cât de binefăcătoare pentru suflet sunt priveliștile în care un cer de un albastru intens se desfășoară deasupra unei întinderi de zăpadă proaspătă, scânteind sub soare. Aici însă impresia a fost de început de lume, de puritate neverosimilă: ea venea din imensitatea perspectivei și mai ales din absența totală a omului. Cabana în care ne aflam, o clădire veche, se învecina cu o singură vilă, a industriașului Rizescu, ceva mai retrasă; până la orizont nu se zărea nimic construit. Vreo două sute de metri mai jos curgea firul Ialomiței, indicat prin câteva stânci înzăpezite și mărunte ochiuri de apă înghețată, iar de cealaltă parte a lui, dincolo de o câmpie albă, se ridicau în pantă lină primele cline ale muntelui Cocora, împădurit și nins în întregime ca într-o viziune de basm. În locul acela, Valea Ialomiței, scăpată din strânsoarea Bucegilor, se deschide larg, liniștită, și apa curge ca în joacă, mai mult odihnindu-se, spre lacul și îndepărtatele Chei ale Zănoagei. Pe albul intact al zăpezii nu se vedea nici o urmă, și cine ar fi lăsat-o afară de noi? Turismul era pe atunci la începuturi; ciobanii iernau cu turmele în văi mai joase; singurele vietăți vizibile erau câteva păsări care zburau din timp în timp alene, ca și când s-ar fi bucurat și ele de liniștea de necrezut a acelei nemărginiri alb-albastre. Peste toate domnea o tăcere misterioasă, încărcată cu ecouri latente; spațiul era prea pur ca să îndrăznești să-l cutreieri, înainte de a-ți fi spălat sufletul în contemplarea lui; natura ne trimitea un mesaj magic, care mai întâi părea să ne spună: „Niciodată arta voastră nu Mă va putea ajunge“ – și apoi, ca în șoaptă: „Lăsați-mă neatinsă, căci și Eu pot muri.“

*

Am ajuns astfel în pragul anului l946, dar înainte de a-i învia amintirile mi se pare necesar să revin la două teme de ordin general, care au determinat în bună măsură atmosfera și reacțiile tuturor în primele șaisprezece luni de după armistițiu. Am auzit mulți tineri mirându-se: „Dar cum a fost posibil? De ce nu v-ați opus?“ Cei de vârsta mea, sau și mai bătrâni, dau din cap: „Așa au fost vremurile... Nu puteți să înțelegeți...“

(Poate că textul de față încearcă să răspundă doar acestei întrebări – „cum a fost posibil?“ – pentru mine și câțiva prieteni. Înțelegem atât de greu prezentul, uităm trecutul atât de ușor! Cu acest sentiment de dezarmare și confuzie memoria noastră încearcă să lupte, dar vai, atât de fragmentar încât asemenea încercări răbdătoare, minuțioase de reconstituire a întregului mai păstrează poate, undeva și pentru unii, un sens.)

Cele două teme „de ordin general“ sunt deosebit de dureroase. Este vorba despre resentimentul social și de problema evreiască, împreună cu mișcarea legionară care e, la noi, corolarul ei simetric.

După câte am povestit până acum despre copilăria mea protejată și relativa necunoaștere în care am fost ținută pe atunci, unii mi-ar putea nega competența în ce privește resentimentul celor mai puțin avuți. Totuși, în timp, soarta m-a așezat în destule medii diferite; eu însămi am cunoscut alternativ, nu o dată, perioade îndestulate și altele de sărăcie lucie; am lucrat câțiva ani într-o fabrică „de gradul III“, o experiență pe care n-am s-o regret niciodată; am petrecut multe zile în satele de lângă Dunăre, unde părinții mei au fost siliți să locuiască vreo cincisprezece ani; experienței vieții în provincie i-am adăugat-o pe cea a Capitalei, locuind mai întâi „în centru“, apoi într-un cartier muncitoresc; am cunoscut mediul intelectual-artistic din perioada comunistă și din anii care i-au urmat. Nu, nu-mi găsesc deloc vreo incompetență în materie și, dacă punctul meu personal de vedere este clar – de pildă în descrierea ascensiunii sociale a clasei mijlocii despre care am

tot vorbit –, nu înseamnă că nu înțeleg viziunea cu totul diferită a altora și că subiectivitatea lor nu mi se pare la fel de justificată ca a mea.

Cum ar fi putut, de pildă, un tânăr din aceeași generație cu mine, dar care ar fi trăit o adolescență plină de lipsuri și ar fi depus imense eforturi pentru a ajunge la un nivel de informație egal, atât de ușor de atins pentru copilul care am fost prin simpla folosire a unui *Petit Larousse* sau printr-o întrebare adresată părinților – cum ar fi putut un asemenea tânăr să nu acumuleze un strat obscur de necaz, de nedreptățire care să-i deformeze felul de a vedea? În fața discursului comunist – a promisiunilor de dreptate socială, de încurajare personală și direcționată a celor care suferiseră ca și el – cum să nu fie el fericit că soarta l-a așezat în sfârșit într-o zodie mai bună, că va răscumpăra eforturile părinților, că va putea folosi toate perspectivele dintr-odată deschise? Cum să nu rămână mult timp recunoscător, și personal, și în mod abstract, celor care i le deschideau? Ar fi fost inuman să nu fie așa. Nu pot decât să-mi imaginez sentimentul de intensă fericire pe care unii desigur că l-au trăit atunci, la douăzeci de ani; în sens invers, noi auzeam mereu, cu o strângere de inimă agasată, celebra frază „voi sunteți generația de sacrificiu", pronunțată cu un suspin și o clătinare întristată de cap de către cei mai în vârstă; încercam să dăm din umeri și atâta tot.

Am putea totuși să-i reproșăm acelui tânăr simbolic că în fericita lui ascensiune socială – dacă a fost să fie – nu s-a întrebat niciodată despre soarta celor care, o știa prea bine, erau departe de a o împărtăși pe a lui. E drept că nu era el personal vinovat de noua stare de lucruri și că nici nu prea avea cum s-o îndrepte; s-ar fi cuvenit totuși să aibă mai puțin zel distructiv. Oricum, roata istoriei, cum se spune, se învârtește; uneori te pomenești deasupra, alteori dedesubt; venise acum rândul lui să-i fie bine (acest argument mi-l dădeam și eu, în sens invers). În sfârșit, mulți au mers până la a spune cu năduf „da' mai dă-i dracului de burghezi, că au pus deoparte cât să trăiască o viață" și, așa cum scriau ziarele de partid, „des-

tul au huzurit şi s-au înfruptat“, ca şi când prânzul de luna trecută îţi mai poate ţine de foame şi mâine.

Ştiam cu toţii prea bine că în ţara noastră „eminamente agricolă“ populaţia rurală reprezenta cam 80% din populaţia totală. Era un precedent enorm pentru vremurile moderne şi el părea să justifice resentimentul social. Schimbările erau însă departe de a se produce în favoarea celor de la ţară; dimpotrivă. Dispariţia moşierilor lăsa descoperită o societate rurală extrem de stratificată, sate cu nenumărate nuanţe de stimă sau de dispreţ între diferitele „neamuri“; acestea, dăinuind în acelaşi loc timp de mai multe generaţii, dobândiseră o fizionomie proprie, erau cunoscute, fiecare, pentru hărnicia sau lenea lor, pentru energia lor mai mare sau mai mică, pentru isteţimea, credinţa şi demnitatea lor – sau dimpotrivă, pentru cine ştie ce cusururi. Expresiile „neam bun“ şi „neam prost“, atât de răspândite pe atunci, n-au nevoie de altă explicaţie. O etică subtilă preciza valoarea şi felul comportamentelor; satele noastre erau comunităţi deschise în care gardurile nu erau înalte şi mai fiecare ştia totul despre ceilalţi, iar ceilalţi despre el. Cât despre avere, era şi ea variabilă, dar totdeauna legitimă. Unii erau ţărani liberi, moşneni, de mai multe generaţii; alţii fuseseră împroprietăriţi încă de pe vremea lui Cuza, sau după Războiul de Independenţă de la l877, sau după Primul Război Mondial, sau în fine urmau să fie, credeau ei, acum. Suprafeţele desigur nu erau egale, pe unii îi sărăciseră bolile sau alcoolismul, pe alţii îi îmbogăţise prezenţa câte unui flăcău zdravăn şi harnic şi aşa mai departe.

Or, resentimentul există în toate societăţile lumii, aşa cum trupul nostru găzduieşte agenţi patogeni care nu devin agresivi decât în anumite condiţii. Constatăm în viaţa societăţilor umane perioade de calm natural, când stratificarea (inevitabilă) nu e exagerată, nici constrângătoare; ea e atunci acceptată ca un fenomen firesc, legat de condiţia umană. În perioadele foarte dinamice însă, se produce o ridicare rapidă a câtorva reprezentanţi ai claselor mai puţin avute, o bruscă sărăcire a altora, iar delicata armonie tinde să se tulbure. Aşa s-a întâmplat,

de pildă, în Anglia şi Franţa secolelor XVII-XVIII; apariţia cuvântului „snob“ trebuie să fi fost mai mult sau mai puţin contemporană cu Monsieur Jourdain. Apare atunci un dublu fenomen: cei care „urcă“ îşi dau toată osteneala să imite cu mai mult sau mai puţin succes stilul de viaţă al celor avuţi, iar aceştia îşi înmulţesc, ca stavilă, ritualurile de recunoaştere şi excludere, care produc în amorul propriu al celor vizaţi răni fără leac. La necazul împotriva celui care e mai bogat se adaugă astfel o ranchiună adâncă, întunecată, care-l poate împinge pe cel defavorizat la aproape orice.

Societatea românească avusese de vreo sută de ani o evoluţie dintre cele mai dinamice. Puncte nevralgice se aflau deci peste tot; fiecare, la orice nivel social s-ar fi aflat, la ţară sau la oraş, acumulase răni încă necicatrizate, pe care acum propaganda comunistă le zgândărea şi le făcea din nou să sângereze. Ceea ce producea satisfacţie foştilor „umiliţi şi obidiţi“ din toate categoriile nu era atât speranţa într-o situaţie materială mai bună (posibilităţile scăzuseră atunci brutal pentru toate clasele), cât faptul că li se repeta că ei vor fi stăpânii, că ei vor decide, că pentru ei se va face totul. Vedeau că noii conducători erau ei înşişi neinstruiţi şi stângaci, ceea ce permitea oricui să se exprime fără teama de a fi ridiculizat; cu încetul, aveau să fie riguros eliminaţi din întrebuinţarea zilnică anumiţi termeni care înainte, în vremea ascensiunilor sociale haotice şi precipitate, usturau dureros: „nespălat“, „nesimţit“, „necioplit“ , „mitocan“, „semidoct“ şi aşa mai departe. A fost aici o sursă secretă de satisfacţie ce avea să sporească în timp, pe măsură ce se statornicea noua ordine socială.

Ca să revenim la amintirile mele de copil, trebuie să spun că fusesem de multe ori mirată să constat tonul de superioritate cu care orăşenii se adresau ţăranilor, chiar celor mai în vârstă. Acelaşi ton era folosit de gospodine faţă de persoanele care le ajutau la menaj. Explicabil când gospodina era o mamă de familie cu experienţă şi ajutoarea ei o fetiţă de la ţară, tonul nu se mai justifica, socoteam eu, când copilul stăpânilor îşi îngăduia să admonesteze grosolan pe orice angajat

mai în vârstă al părinților, de la „ordonanță“ la fata din casă. Aici interveneau probabil, în ceea ce mă privește, educația mamei și raporturile de afecțiune pe care le aveam personal cu Maria Sileș, ardeleancă din Valea Groșilor, intrată în casa noastră în ziua când am împlinit șapte ani și rămasă cu noi, chiar fără plată, câtă vreme am mai avut o locuință în care o puteam găzdui, adică până după căsătoria mea. „Domnișoara Nini, mă învățase ea cândva, să nu spui niciodată cuvântul «servitoare», care pe noi ne jignește foarte mult. Spune «femeia din casă» sau «bucătăreasa», cum vrei...“

O scenă bizară se petrecuse în vara anului l932, când trecusem binișor de cinci ani și mă împrietenisem cu un băiețel cu vreo trei ani mai mare, dintr-o familie prietenă care locuia peste drum. Față de izolarea aproape ermetică în care trăiam, reușisem în vara aceea să am ceva mai multă autonomie (Andrée, draga mea guvernantă de limbă franceză, se întorsese în Elveția) și țin minte ca pe o adevărată încântare o lungă după-amiază petrecută în grădina vecină, în care Puiu îmi acordase neașteptat de multă atenție și inventase pentru mine două lucruri minunate: lipise pe capul chel al păpușii mele favorite niște plete blonde din mătase de porumb, iar mie îmi decupase pentru unghii bucățele din petale roșii de Cana Indica, imitând oja care fascinează pe orice fetiță din lume. Tot atunci însă, sau poate altădată, îl auzisem certându-și fata din casă și întrebuințând un cuvânt nou: „tâmpito!“ Am fost atât de impresionată încât a doua zi, acasă, i-am căutat nod în papură celei de la noi până ce am izbutit să-i arunc și eu, cu mare satisfacție, ocara de curând învățată.

Da, dar mama nu era departe și am fost pusă să cer iertare în genunchi pentru această necuviință. Știam bine că femeia n-avusese nici o vină și eram dispusă să mă scuz, dar nu în genunchi; cu atât mai mult cu cât vedeam că insultata se ruga, roșie în obraji și simțindu-se vizibil foarte prost, să fiu iertată. Mama n-a cedat totuși, eu a trebuit să mă supun, iar mai apoi am stat mult pe gânduri. Oare femeia îmi luase apărarea din

bunătate sau pentru că socotea că este firesc să fie insultată de copilul stăpânei? O vedeam mereu în fața ochilor, fâstâcită și răsucindu-și șorțul între degete. Erau mai multe tâlcuri suprapuse în acea întâmplare: nu le-am putut desluși pe toate nici mai târziu. Oare nu cumva exagerase chiar mama, printr-o neadecvare la legea locului, atât de diferită de cea din țara ei? Și totuși: n-ar fi bine ca toți copiii să învețe astfel, pe pielea lor, obligația de a-l respecta pe fiecare?

O comportare deosebit de atentă a celor favorizați de soartă este o condiție necesară a păcii sociale, căci ea se constituie într-un model. Soarta va favoriza întotdeauna pe câte cineva, fie și doar sub forma înzestrării naturale; întotdeauna și în funcție de orice criterii, fiecare dintre noi se va regăsi așezat între un superior și un inferior. Doar religia creștină, pentru care pizma e unul din păcatele majore, a putut instaura un oarecare calm social ori de câte ori a fost cu adevărat *trăită*. Într-adevăr, dacă orice ființă este lucrarea mâinilor lui Dumnezeu sau simpla Lui manifestare, nu este ea demnă de respect prin simplul fapt că există, așa cum se prezintă ea (adică superioară sau inferioară nouă)? Iar inegalitățile dintre noi nu apar ele ridicol de relative, ori de câte ori facem efortul să le privim ceva mai de sus?

Un alt fenomen avea să mă izbească în cursul anilor ce au urmat, și anume frecvența statistică a handicapurilor fizice în rândurile multor propagandiști zeloși ai ideilor comuniste. O dizarmonie marcată a trăsăturilor, o statură prea mică, o infirmitate înnăscută sau dobândită în copilărie păreau să pregătească terenul pentru aderarea entuziastă la un program care avea să instaureze, în sfârșit, o egalitate inconștient strămutată din planul fiziologic în cel social. Din nou ne aflăm în fața profundei exigențe de justiție, consubstanțială ființei noastre. Este evident „nedrept“ să participi la competiția naturală încărcat cu o povară arbitrară, deși ești cu totul inocent.

N-aș fi insistat asupra acestui detaliu dacă nu l-aș fi găsit confirmat în Chateaubriand: „*Les infirmités de l'âme et du*

corps ont joué un rôle, spune el, *dans nos troubles: l'amour-propre en souffrance a fait de grands révolutionnaires*."[7] Fenomenul psihologic al *transferului* a funcționat și în alte cazuri: de pildă, un copil chiar avut, dar umilit de părinți sau de un frate mai înzestrat va putea și el, mai târziu, să se creadă „răscumpărat" prin venirea la putere a unei societăți ideale în care, în virtutea principiului egalității, nimeni, după cum i se făgăduiește, nu va mai suferi pe nedrept.

*

Trebuie totuși să spun că în linii generale resentimentul social, atât cât l-am putut eu constata, n-a avut nici pe departe în viața reală locul important pe care-l deține în ideologia și mentalitatea comunistă. Încă mai puțin aveau trecere, pe atunci, ideile preconizate de comunism cu privire la dreptul de proprietate.

Dacă în țară exista o falie, aceea se afla între oraș și sat. Atât la oraș însă, cât și la sat, dreptul de proprietate nu intra nicidecum în discuție. Nimeni n-auzise vreodată că „*la propriété c'est le vol*". În ultima sută de ani avuseseră loc o sumă de împroprietăriri ale țăranilor, care transformaseră o bună parte dintre ei (cam o treime, se pare), în „chiaburi", adică în posesori de ferme de dimensiuni mijlocii și buni administratori ai avutului lor. Visul celor mai puțin înstăriți nu era nici pe departe să devină colhoznici, ci *să ajungă și ei proprietari* ai unui lot de pământ, sau al unuia mai mare ori mai bine situat decât al lor. O gospodărie înfloritoare era un fel de titlu de noblețe sătească: ea certifica buna purtare a celor ce o administrau și care, bărbați și femei, nu căzuseră în darul beției, nu jucau cărți, nu sporovăiau și nu se țineau de fleacuri, aveau mintea ageră și mâinile neobosite. Proprietatea unei case și/sau a unui lot de pământ asigura libertatea de acțiune și

[7] „Infirmitățile sufletului și trupului au jucat un rol în tulburările noastre; orgoliul rănit a dat naștere unor mari revoluționari" (*Mémoires d'outre-tombe*, I, Livre IX, 3).

demnitatea titularului, împreună cu un bun renume (dacă era cazul). Ideea învăluită în resentimentul celor mai puțin norocoși era mai curând „să avem și noi“ decât „să le luăm ăstora ce au“. Înzestrați cu pământ sub Cuza, apoi după războiul din 1877 și cel de la 1916-'18, țăranii cât de cât mai cuprinși socoteau pe bună dreptate că pământul fusese plătit cu sângele lor, iar ceilalți așteptau acum, cu o nerăbdare patetică, după patru ani de război, noua împroprietărire făgăduită.

În oraș lucrurile stăteau cam la fel. Industria era relativ nouă și puțin dezvoltată: ar fi fost nevoie de două, trei generații ca să ia naștere o mentalitate cu adevărat social-democrată printre muncitori. Aceștia erau de fapt țărani veniți la oraș în căutare de mai bine; ei învățau meseria lucrând sub comanda unor meșteri (de multe ori străini) și doreau să ajungă, la rândul lor, în stare să crească ucenici. Ca și ei, micul negustor și micul funcționar n-aveau alt vis decât să devină proprietari ai locuinței lor, scutiți de grija chiriei și de ifosele celor de la care închiriaseră, dar mai ales înconjurați de stima și respectul vecinilor de stradă. Nae Ipingescu și Jupân Dumitrache, după ce-și clădiseră sau cumpăraseră casele, își trimiteau odraslele la carte, iar generația următoare adopta alt fason, mai cu pretenții (Rică Venturiano îi impresionează prin cultură, nu prin avere). Toate acestea se petrecuseră cu încetul vreme de o sută de ani, în modul cel mai firesc și într-un fel de fluidă bună înțelegere. Pentru majoritatea românilor, ideea de revoluție apărea ca o periculoasă bazaconie.

Și totuși, spre surprinderea tuturor, resentimentul latent, exacerbat în cursul ședințelor obligatorii, avea să se accentueze sensibil în cursul anilor următori. Vina au purtat-o în primul rând nu lipsurile crescânde, care ne atingeau pe toți, ci limbajul de o brutalitate nemaiîntâlnită pe care propaganda guvernamentală îl folosea la radio și în presă. La început el suscita doar râsul sau scârba; cu încetul, înmulțindu-se măsurile de pedepsire concrete, nimeni n-a mai îndrăznit să surâdă sau să lase să apară vreo expresie pe față, oricare ar fi fost ea. Acest limbaj acționa în două sensuri: pe de-o parte, stârnea

sau ațâța un resentiment mai degrabă vag, până la a-l transforma în „ura de clasă“ atât de necesară noilor stăpânitori și care devenise un atu esențial pentru promovare; pe de alta, în toți cei ce avuseseră nu cine știe ce răspunderi, ci pur și simplu o viață îndestulată, el crea o stare de angoasă și culpabilitate care le amuțea vorbele pe buze. Aflau acum că simpla lor existență cauzase suferința celorlalți; ei nu fuseseră răsplătiți legitim pentru munca lor sau favorizați de șansa, de pildă, a vreunei moșteniri, ci „furaseră“, „exploataseră“, „împilaseră“; nu doar se bucuraseră de condiții de viață normale, ci „huzuriseră“, „se lăfăiseră“ în casele lor; copilăria lor inocentă, dacă fusese cumva răsfățată, era vinovată din principiu, iar părinții, cândva respectați și acum „demascați“, nu erau de fapt decât hoți, bandiți sau criminali. Cuvintele acestea s-au tocit acum, dar pe vremea aceea ele fuseseră rar întrebuințate și numai când se aplicau unor realități indiscutabile; aveau, ca atare, o greutate însemnată și, aruncate cuiva în față, loveau dureros. Pe toate planurile, tot ce fusese prețuit și demn de admirație începea să fie fără valoare, din capul locului „nesănătos“, pervers, rău intenționat, obținut prin fraudă: trebuia așadar să fie coborât, șfichiuit, eliminat.

Da, războiul civil al „obsedantului deceniu“ n-a izbucnit nicidecum spontan. Măsuri înțelepte ar fi corectat faliile sociale, dar acestea erau adâncite cu bună știință; totul a fost organizat sistematic, la rece, întrebuințându-se orice mijloace pentru scopuri de pe atunci evidente. Lucrul cel mai tragic rămâne poate faptul că însuși acel tânăr simbolic și nevinovat despre care am vorbit, care-și răscumpăra o copilărie nefericită și care a existat în nenumărate exemplare, a fost la rândul lui *utilizat*, cu amintirile sale dureroase și energia sa curată. După primul pas făcut, nu i-a mai fost cu putință să dea înapoi; i s-au încredințat roluri de multe ori înjositoare și malefice, pe care nu le-a putut desluși și încă mai puțin respinge. În același fel aveau să fie folosite nu numai ranchiuna socială, dar și entuziasmele livrești și utopice, dar și pofta de putere, dar și simpla dragoste de familie și de copii, dar și frica pură,

biologică, a fiecăruia. Atunci, la început, întreaga societate și fiecare membru al ei se vedeau mereu nevoiți să se apere de *vini* neașteptate, care nu trecuseră încă prin mintea nimănui; cuvintele, ca și ideile pe care le vehiculau, păreau dintr-odată silite să umble cu picioarele în sus. În haosul general în care toate situațiile erau noi, nemaiîntâlnite, singurul lucru clar era dorința Marii noastre Vecine de la Răsărit de a distruge structurile țării în care voia vizibil să se înstăpânească. Așa s-a născut acel slogan naiv și obsedant, „Regele și Patria", a cărui simplitate și unicitate arată tocmai cât era de autentic. Într-adevăr, nu exista nimeni, de această parte neorganizată a baricadei, care să-și bată capul cu inventarea de lozinci și cu împărțirea lor la agitatori.

Cam așa au stat lucrurile în ceea ce privește societatea românească în majoritatea ei. Ele se prezentau însă altfel în două secțiuni distincte ale populației, violent ostile una alteia și totuși unite printr-o subterană, tragică legătură: e vorba de evrei și de legionari. Cu ei intrăm într-o zonă de excesie, bântuită de patimi, de ură și de neînchipuite suferințe. Din toate punctele de vedere deci, va trebui să mă apropii de ea cu o grijă extremă, ca de un teren minat.

*

N-am înțeles cu adevărat psihologia evreilor până ce nu m-am pomenit și eu persecutată nu pentru ceea ce făcusem, ci *pentru că mă născusem* în categoria celor care trebuiau „aruncați în lada de gunoi a istoriei".

Când citeam în adolescență istoria Franței, care nu e blândă, episoadele cele mai cumplite mi s-au părut a fi, întotdeauna, cele ale Terorii. Mă identificam cu tinerele fete care se duceau cuminți, cu părul ridicat de pe ceafă, să li se taie capul *pentru că se născuseră* acolo unde nu trebuia. Nu mă puteam identifica în nici un chip cu cei care priveau de pe margine acel spectacol, râzând, aplaudând și insultând în continuare leșurile fără cap.

Cred și acum că deruta morală din ultimul secol a intelectualității franceze, deriva acestui popor iscusit, împărțit de atâta vreme între o „dreaptă“ și o „stângă“ care nu-și vorbesc, care învață în alte școli și citesc alte ziare, provine din faptul că „stânga“ nu și-a cerut încă iertare pentru crimele Terorii, ba mai mult, a continuat să le justifice și să-și batjocorească victimele încă două sute de ani. Dar asta e o altă poveste.

Când asiști la o luptă inegală, pare firesc să iei apărarea victimei. Ura nu este un sentiment spontan; ea apare în urma unei nedreptăți suferite, căci înnăscută nu e ura, înnăscut este sentimentul justiției, care zace într-un strat psihic mai afund și cu un caracter mai constant, independent de împrejurări. Un suflet stăpânit de ură nu este fericit, ci dimpotrivă, morocănos și amar; tendința naturală este de a părăsi această stare și de a căuta, într-o liniște regăsită, soluții de mai bine. Dar așa ceva este cu neputință când ura este teoretizată, recompensată și devine baza unui întreg sistem de gândire.

În ultimele două secole, toate uciderile în masă au fost precedate de o lungă campanie ideologică, menită să trezească ura împotriva viitoarelor victime. Și comunismul, și nazismul și-au construit teorii sistematice, generale, menite să-i convingă pe viitorii criminali că au nu doar dreptul, ci chiar *datoria de a ucide sau de a pedepsi preventiv, în vreme de pace*, viitoarele victime fiindu-le prezentate în culorile cele mai odioase, ca niște ființe răufăcătoare. A fost nevoie de asta tocmai pentru a se satisface sentimentul înnăscut și ireductibil de justiție. Iar de argumentat ceva este totdeauna posibil. E de ajuns să pornești de la o mică, foarte mică denivelare a planului realității, cel pe care construiești, și dacă urmezi scrupulos legile logicii obții raționamente fără cusur, convingătoare, imbatabile, deși ele sunt înclinate ca turnul din Pisa.

Ziarele apărute în primii ani ai Revoluției franceze și care, împreună cu discursurile publice, au dus la episodul Terorii sunt astăzi aproape de necitit în grosolănia lor, în murdăria și absurdul relei lor credințe. La fel sunt publicațiile antisemite, începând cu cele din secolul al XIX-lea și terminând cu cele

naziste, după care toate relele de care suferă la un moment dat un popor sau o țară sunt datorate evreilor care locuiesc în ea. Și la fel aveau să fie textele comuniste care cultivă ura de clasă, străduindu-se să justifice dinainte crime imposibil de justificat. Așa cum aristocratul nu e o ființă umană, ci doar o fantoșă izmenită, evreul nu este decât un sub-om, iar burghezul sau chiaburul trebuie șterși de pe suprafața pământului, ca întruchipări ale răului social.

Când am început să iau cunoștință de argumentele teoretice ale comunismului – în ultimul an de Drept și în anii fabricii – contradicția care-mi sărea cel mai des în ochi era una simplă și de bun-simț: dacă era adevărat că situația socio-economică determină conștiința, de ce mai era nevoie de atâta muncă de lămurire *după* instaurarea noului regim? Mi-a trebuit mult timp ca să ajung la explicația de mai sus – *satisfacerea sentimentului înnăscut de justiție* – și să-i extind aplicarea la amândouă extremismele care ne-au bântuit.

*

Antisemitismul nu e o invenție românească, nu datează de ieri, de azi și n-am să mă apuc acum să vorbesc despre el în general: nu fac decât să încerc să reconstitui, pe cât pot, rațiunile profunde ale întâmplărilor generației mele. Cărțile care apar acum la noi și care – în sfârșit – abordează subiecte interzise atât amar de ani, cu informații verificabile și cu un real efort de obiectivitate, încep să permită omului obișnuit sinteze mai corecte. Sinteze efectua el oricum, dar cât de departe era, de cele mai multe ori, de realitate! Foarte pe scurt, țara noastră a îndeplinit mereu, datorită așezării sale geografice, rolul de teritoriu de azil (pe timp nedeterminat) pentru marea concentrare de evrei din zona țaristă. În urma numeroaselor pogromuri din Rusia secolului al XIX-lea, primirea lor în număr tot mai mare a fost o condiție impusă de Marile Puteri în schimbul existenței noastre ca stat autonom sau al întregirii noastre teritoriale după Primul Război Mondial. Nimeni nu s-a întrebat în ce fel fragedele noastre structuri sociale vor su-

porta acel aflux: problemele de acest gen nu fuseseră conștientizate încă la nivelul politicii internaționale. Ideea sionistă abia prindea contur și nu obținuse nici ea sprijinul ferm al țărilor occidentale, interesate să rămână în bune relații cu țările arabe furnizoare de petrol.

În linii generale, integrarea evreilor orientali în România s-a petrecut, până la Primul Război Mondial, cu destul succes. Șocul produs la sosire asupra localnicilor de exotismul lor este redat, de pildă, într-o nuvelă de Gane, dar pare a fi fost iute depășit. Evreii înșiși nu puteau discerne cu limpezime viitorul lor destin, iar în afară de cei care se aflau integrați în târgurile moldovene, mulți dintre nou-veniții din timpul domniei lui Carol I au devenit adepți, de voie, de nevoie, ai curentului asimilaționist, care preconiza o cât mai profundă integrare în mentalitatea popoarelor în mijlocul cărora trăiau. În toată Europa Centrală, exemplare evreiești de elită și-au înscris numele în literatura și arta diferitelor țări, iar România nu face excepție de la această regulă: cu cât bagajul cultural al unor grupuri este mai ridicat, cu atât mai numeroase sunt șansele unui dialog autentic între ele. La simplul nivel al contactelor umane, fiecare dintre noi a cunoscut mai mulți reprezentanți ai acestei categorii, ai cărei membri au îndeplinit de multe ori, în societatea românească aflată în plină evoluție, un rol de ferment intelectual sau de exemplu de hărnicie.

Dar ideea de asimilare nu putea fi împărtășită de toți evreii; pentru unii ea implica o prea mare îndepărtare de la tradiția religioasă care le menținuse unitatea, ba chiar identitatea; alții erau tentați, din simplă curiozitate intelectuală, să emigreze mai departe, spre strălucitorul Occident sau spre cele două Americi: dacă tot erau desțărați, de ce să zăbovească aici, în zone fără glorie și având ele însele destule probleme? Adesea localnicii, așezați de multe veacuri pe un anumit teritoriu, nu manifestau nici ei o disponibilitate fără margini în a-l împărți, dintr-odată, cu un număr atât de mare de nou-veniți.

Ca să luăm un singur exemplu, Viena a fost un mediu dintre cele mai primitoare și totuși ideile partidului nazist s-au

răspândit destul de uşor printre austrieci. Poate că există un prag statistic, dincolo de care acceptarea imigranţilor de orice fel devine dificilă? Probleme de acest tip există în toate ţările zilelor noastre. Ca să revenim la Austria, viaţa unui Stefan Zweig este emblematică pentru problema asimilării. Celebra sa vilă de deasupra Salzburgului, centru de întâlnire pentru atâţia prieteni artişti din lumea întreagă, era prin extraordinarele ei colecţii – pianul şi vioara lui Beethoven, tablouri, biblioteca, autografele celebre – o dovadă a celei mai sincere dorinţi de împământenire. Iar plecarea lui silită în l935, peregrinările sale la Londra, la New York, în Argentina şi în sfârşit sinuciderea în Brazilia, împreună cu tânăra lui soţie, stau mărturie pentru tragedia finală a dezrădăcinatului ce devenise. În secolul nostru, Holocaustul a dat ideilor asimilaţioniste cea mai grea lovitură. E sigur că viitorul îndepărtat nu va fi, nu va putea fi al naţionalismelor, dar cât de adevărat este aşa ceva în prezent, când televizorul revarsă asupra noastră imaginile războiului din Kosovo şi ale luptei kurzilor, ca să luăm numai două exemple din emisiunile de ştiri?

Faţă de ţăranul român, tipul uman pe care-l reprezentau nou-veniţii era complementar. Primul se simte legat de pământ printr-o dragoste atavică. El preţuieşte statornicia, datinile, obiceiurile, ierarhiile stabile şi socoteşte că singura îndeletnicire nobilă este plugăria. În general, el lasă în seama altora, cu un imperceptibil dispreţ, celelalte ocupaţii: nu poate fi chiar lipsit de sens faptul că în atâtea regiuni ale ţării fierarii au fost ţigani, olarii unguri, meseriaşii nemţi, negustorii greci, evrei sau armeni. Oricât ar fi de sărac, săteanul român care stă în ogradă şi vede trecând pe uliţă nişte inşi ce-şi cară marfa în căruţe, sau pur şi simplu pe umăr, trăieşte un sentiment de superioritate: el nu cere nimic, lui i se oferă, iar el alege (dacă vrea) ca un domn, adică un împărat (din basme). Sobrietatea lui proverbială e atât de mare încât se poate lipsi de aproape orice: în cursul tocmelii, trăsătura asta este (sau pare a fi) un avantaj. Săteanului, viaţa sa îi pare împlinită şi integrată firesc în rostul etern al lumii. Seara, pe prispă, în

singurătatea ogrăzii, el își poate răsuci o țigară și poate visa, stăpân – într-un spațiu destul de întins – asupra tuturor: nevastă, vite, copii. Cel mult, se poate duce la cârciumă, singura slăbiciune pentru care-i trebuie bani. Dacă nu-și găsește sfârșitul în vreun război, el se naște, se cunună și moare în același loc, iar clipele în care se află pe tarlaua lui, singur sub cer sau sub soare, îi provoacă o fericire, un extaz metafizic greu de comparat cu alte satisfacții (vorbesc aici, bineînțeles, de țăranii dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial, care reprezentau pe atunci cam 80 % din totalul populației).

Dimpotrivă, prin forța istoriei și a temperamentului său (înnăscut sau dobândit), evreul este neastâmpărat, curios, inventiv, atras de orizonturi și experiențe noi sau împins spre ele de soartă; familia și prietenii îi trimit vești din toate țările lumii; nevrând și nefiind lăsat să se fixeze, își orientează energia spre sectorul de servicii, adică spre activitățile care pun în legătură oamenii între ei și în care informația lui, relativ mai bogată, se află pusă în valoare (o negustorie superioară este, de pildă, efortul lingviștilor evrei din lumea întreagă). Sosind în țara noastră, evreii au ocupat în chipul cel mai firesc, în economie, locul lăsat liber de băștinași. Era atâta nevoie de ceea ce se pricepeau ei să facă, încât integrarea lor a fost dintre cele mai simple și raporturile cu restul populației, multă vreme cordiale. Doar la generațiile ulterioare au început să se iște conflicte, românii începând și ei să se intereseze de sectorul terțiar și găsind locul în parte ocupat.

Există o simetrie inversă și în felul în care aceste două popoare – românii și evreii – au răspuns la agresiunea istoriei, pe care au resimțit-o din plin și unii, și alții. În risipirea lor, evreii s-au legat de o Carte cu o forță care nu se prea regăsește în celelalte culturi: o carte se memorează, se copiază, se ascunde, se transportă ușor. Românii, înghesuiți pe versantele arcului carpatic de înaintarea teritorială a celor trei imperii vecine, s-au legat cu strășnicie de bucata de pământ pe care stăteau. Perseverarea lor în mentalitatea tradițională a întârziat, desigur, formarea clasei mijlocii, dar a fost un mijloc

necesar de supraviețuire: să nu uităm că cele trei imperii – Turcia, Austro-Ungaria și Rusia/URSS – au acționat agresiv, pe plan teritorial, până în secolul nostru. Oricum însă, și evreii, și românii – care cultivă între ei sentimente alternative de simpatie și dispreț – au manifestat în efortul de a supraviețui o încăpățânare egală și o vitalitate comparabilă. Atâta doar că în ultimii cincizeci de ani românii și-au văzut tăiată cu brutalitate legătura cvasi-mistică pe care o aveau cu pământul și cu satele lor, ceea ce le-a dereglat reperele interioare; iar până la urmă emigrarea ca rezultat al persecuțiilor, necunoscută lor înainte de începutul acestui veac, a devenit și la ei, lucru neașteptat, un fenomen de masă.

*

Nu cred să fi fost grave fricțiunile între evrei și români în prima decadă interbelică. Țara avea multe alte minorități; atenția era acaparată de problemele ridicate de integrarea administrativă a noilor provincii, de vindecarea rănilor războiului și, în curând, de criza economică. Evreii din București, ca și cei din orașul meu natal, erau o parte firească a societății locale; unii erau avuți, alții mai puțin. În Oltenița, unde în secolul trecut comerțul nu fusese în mâna lor, ci a grecilor, se aflau doi-trei medici, un dentist, un farmacist, câțiva negustori evrei; în a doua decadă însă, cei mai avuți au părăsit orașul unul câte unul și li s-a pierdut de cele mai multe ori urma, fie că s-au mutat la București, fie că au plecat din țară.

Dacă ne mutăm gândul la ceea ce se petrecea în Capitală, vom fi nevoiți să constatăm că în perioada interbelică evreii prosperau în negoț și afaceri, dețineau două dintre ziarele cele mai citite, erau excelenți profesioniști în toate ramurile, mai ales în medicină și în stomatologie; mulți dintre actorii de revistă cei mai iubiți, dintre autorii și cântăreții de muzică ușoară, dintre bunii gazetari proveneau din rândurile lor. Criza din l929-l932 i-a atins la fel ca pe localnici; falimentul băncii Marmorosch-Blank a fost doar unul între multe altele. Marii industriași se chemau: Auschnitt (un evreu), dar și Malaxa

(un grec), dar și Scherg (un neamț), dar și Mociorniță (un român), dar și Szekely & Rethy (doi unguri). Agitațiile legionare păreau limitate la un grup de extremiști; propaganda antisemită, declanșată în Germania și în Franța pe la mijlocul secolului trecut, rămăsese în Europa la stadiul pur teoretic; afacerea Dreyfus avea aerul unui abces localizat. Românii, în marea lor majoritate, erau ocupați cu statornicirea unei bunăstări crescânde, lucru ce avea să se accentueze mai ales în perioada guvernării liberale din l934-'37; puțini dintre ei se angajau pe tărâmul ideilor, tărâm care e departe de a exercita asupra firii lor atracția pe care o are pentru alte popoare.

Să fi fost totuși atât de senină convietuirea? Un prieten evreu mi-a povestit că atunci când a intrat în clasa întâi la școala primară (scena pare să fi avut loc prin l926-'27, deci într-o perioadă nu prea tensionată), tatăl său l-a condus în prima zi la școală și, pe drum, i-a explicat: „Ține minte un lucru: dacă vrei să iei aceeași notă ca un coleg român, trebuie să știi de două ori mai bine." Nu uitase lecția asta, de vreme ce mi-o povestea. Între copii trebuie să fi avut loc multe scene grăitoare, unele vexatorii, altele doar amuzante. Până la urmă, tensiunea crescând, s-au produs multe răni pe care nici unii, nici alții nu și le-au putut șterge din minte.

Într-adevăr, Europa se înfierbânta din ce în ce mai mult și se divizase în două. Regimurile „de mână forte" aveau reputația (o mai au și acum, în mintea unora!) că știu să gereze problemele sociale mai bine decât democrațiile „putrede". Autostrăzile și reducerea criminalității în Italia îi creaseră lui Mussolini o reputație pozitivă, iar în Germania apăruseră în l935 primele legi antisemite. La noi Mișcarea Legionară, formație extremistă de dreapta de două ori scoasă în afara legii și reapărând mereu sub alte nume, se simțea încurajată de asemenea exemple. Un număr crescând de evrei părăsesc Europa; cei din Germania, desigur, dar și mulți din țările Europei de Est. N-o fac însă decât cei bogați sau cei foarte capabili profesional; majoritatea rămâne pe loc și putem să ne zugrăvim mentalitatea în care trăiesc: tot mai multă frică, văzând

că atmosfera de înțelegere, camaraderie și umor care domnise între ei și localnici tinde din ce în ce să se risipească. Carol al II-lea se opune fățiș legionarilor, dar tocmai aici este un punct deosebit de sensibil: toată lumea cunoaște iubirea lui pătimașă pentru „Duduia“, o Esteră pentru care și-a călcat cuvântul, îndepărtând-o pe regină; ea atrage asupra ei antipatia generală a populației și creează conaționalilor săi o atmosferă ostilă. Cârmuitorii României încearcă să navigheze cu greu printre recifuri; structurile democratice par dezarmate în fața furtunii și timp de doi ani și jumătate, din 1938 până în 1940, Carol al II-lea încearcă o formulă de regim autocratic. Intervine însă, între cele două dictaturi care strâng Europa de Est ca într-o menghină, pactul secret Ribbentrop-Molotov din august 1939; atacul german asupra Poloniei declanșează războiul între Germania și Europa de Vest; are loc neașteptata prăbușire a Franței, iar autorii pactului secret, Hitler și Stalin, impun României grave amputări teritoriale. În disperare de cauză, regele cheamă la guvernare un militar care trece drept anglo- și francofil, generalul Antonescu. Acesta însă, decis acum să se alieze cu Germania ca să salveze ce se mai poate din țară, nu se mulțumește să-i impună regelui, de a doua zi, abdicarea, ci își asociază la guvernare Mișcarea Legionară, patronată de nemți și în care pare a vedea și el, cu o stranie orbire, rezerva de energie și puritate a tinerelor generații.

Trebuie spus aici, fie și în trecere, că abdicarea regelui Carol al II-lea în favoarea fiului său n-a produs o mare surpriză: el era de multă vreme nepopular din cauza vieții sale private, iar cedările teritoriale din vara anului 1940 – Basarabia, o parte din Ardeal și cele două județe din sudul Dunării – i-au fost atribuite în mod direct. În fapt, a fost și el una dintre nenumăratele victime ale istoriei acelor ani; din înalta sa poziție nu schițase însă nici un gest de împotrivire, nu făcuse nici o declarație gravă sau demnă, nici măcar nu leșinase ca bietul Mihai Manoilescu la Viena. Tăcuse prudent, iar cupletele populare nu numai că nu-l cruțau, dar erau foarte dure. Memoria mea îmi restituie doar parțial unul dintre ele:

Dai din țară câte un pic,
Nu-i nimic!
Dai și inima măicuții din Balcic,
Nu-i nimic!
Dai la ruși, dai la bulgari,
Tot ce vor;
Dai Ardealul la maghiari,
Că-i al lor;
.....
și semnezi,
După Carol Fondatorul,
Ferdinand Întregitorul,
Carol Rex Lichidatorul.

Ca să revenim la evrei, pentru ei și pentru toată țara asocierea la guvernare a Mișcării Legionare avea să se dovedească absolut catastrofală. Ea nu a durat mai mult de patru luni și ceva, dar în timpul ei s-au depășit niște praguri care nu mai fuseseră atinse la noi, pe de o parte în practica ritualurilor colective, pe de alta în violență. Să ne punem în locul evreilor, încercând să ne închipuim ce am fi gândit dacă am fi văzut spânzurați la Abator rude sau prieteni de-ai noștri! Poate să fi fost, într-adevăr, fapta unui singur descreierat, dar ea a cutremurat de oroare pe cei 85% dintre români care nu erau legionari și, mai ales, i-a umplut pe evrei de spaimă și de revoltă.

Câteva luni mai târziu, intrarea noastră în război împotriva Uniunii Sovietice, pentru recuperarea Basarabiei și Bucovinei de nord, a fost din nou însoțită de masacre, de data asta în Moldova: Iași, capitala provinciei, avea 50% populație evreiască și o parte din ea nu-și ascundea simpatia pentru inamic. Odată cu intrarea armatei pe teritoriul rusesc, au avut loc în primele luni, dincolo de Prut, cu titlul de represalii și în temeiul „psihologiei atacului“[8], execuții și deportări ale căror

[8] V. Alex. Mihai Stoenescu, *Armata, Mareșalul și Evreii*, Ed. Rao, București, 1998.

cifre încep abia acum să fie publicate (ele oscilează – cu totul provizoriu – în jurul cifrei de l20 000 de victime). Dacă întâmplările de la Iași au fost mult comentate și cu adâncă repulsie, evenimentele frontului au rămas aproape necunoscute românilor din țară: șefii militari care le ordonaseră n-aveau cum să se laude cu ele.

Pe teritoriul României însă (unde n-au existat niciodată ghetouri) și pe toată durata războiului, n-au mai avut loc episoade violente. Evreii sunt apărați de chiar voința șefului statului, care-i protejează cu precădere pe cei stabiliți de mai multă vreme, dar îi acceptă și pe cei care, legal și ilegal, se scurg fără încetare din zonele învecinate: Polonia, Ungaria, Basarabia. Românii știu că nici un evreu n-a fost predat naziștilor, oricâte insistențe ar fi depus aceștia. Ei știu și că apar mereu decrete așa-zis „de românizare", care acoperă fapte de pură spoliere, și că există mijloace aplicate de comun acord pentru a le diminua importanța. Spre exemplu, firmele evreiești continuă să funcționeze sub direcția câte unui român care ocupă, cu numele, funcția de șef: situația dă naștere și la frustrări, și la prietenii, fiind o situație umană, care perpetuează dialogul. Retorica oficială legitimează pe români și-i umilește pe evrei, dar cu cât trece timpul și victoria pare să se îndepărteze, cu atât această retorică își pierde credibilitatea. Românii știu că dacă evreii nu mai sunt primiți în școlile de stat, ei au în schimb acces la cele particulare: știu că formele lor tradiționale de cult funcționează liber, că au ziarele lor, teatrul lor (la care unii intelectuali se duc din spirit de frondă, de pildă Mihail Jora) și această situație le creează un fel de mândrie, aceea de a se ști mai puțin duri, mai puțin cruzi decât alții. În cadrul colaborării militare cu Axa, situația asta a fost într-adevăr o performanță. În iarna l94l-'42, evreii au fost „scoși la zăpadă" (cum vor fi și românii sub Ceaușescu), împrejurare nouă și vexatorie, dar trecătorilor români care protestează li se răspunde: „Ei nu sunt trimiși să moară pe front; să facă și ei ceva." Astfel prezentată, situația lor pare într-adevăr suportabilă în comparație cu dramele din familiile ro-

mânești, cu soldați și ofițeri care luptă la mii de kilometri de casă, cu știri din care se află zilnic despre morți, răniți sau prizonieri. Tot mai des se discută despre o dorită încetare a războiului, văzut la început ca o operație de scurtă durată (până la recuperarea provinciei pierdute); dar avansurile făcute occidentalilor pentru o pace separată, avansuri despre care circulă zvonuri în șoaptă, nu par a duce la nici un rezultat.

În comunitatea evreiască, lucrurile se petrec desigur cu totul altfel. Permanent, și fără întârziere, ei sunt informați despre suferințele îndurate de coreligionarii lor din alte țări și trăiesc într-o spaimă continuă. Pe unii dintre refugiați îi pot ajuta, într-un spirit de solidaritate tradițională: organizațiile lor locale și internaționale, de bine, de rău, funcționează încă. Dar, mai ales, dialogul dintre ei și autoritățile române n-a încetat nici o clipă. El este purtat, în primul rând, de o fracțiune a comunității condusă de avocatul W. Filderman, care s-a nimerit a fi fost coleg de școală cu mareșalul Antonescu. Între foștii colegi a existat o corespondență constantă și poate că odată și odată o vom cunoaște integral. De la bun început, W. Filderman exprimă sentimentele (reale) de atașament ale evreilor asimilați și propune chiar ca ei să fie trimiși pe front – idee ciudată pe care Antonescu, evident, o respinge, propunând în schimb o contribuție financiară a comunității la cheltuielile de război. Suma, foarte mare, a fost reunită și vărsată: ce numeroase sunt paradoxurile istoriei! Tratativele au fost duse de Mihai Antonescu, vicepreședinte al guvernului și ministru de externe. Similitudinea de nume nu trebuie să creeze confuzie între cei doi parteneri, condamnați și executați în aceeași zi de iunie l946 (conform sentinței unui tribunal de tip sovietic, pronunțată cu câteva luni înainte de cea de la Nürnberg). Profesor de drept internațional, Mihai Antonescu, ale cărui discursuri interminabile nu erau luate de nimeni în serios, avea totuși o minte mai suplă decât a șefului său și o viziune mai largă asupra forțelor angrenate în conflict. El a reușit să evite unele situații grave, după cum tactul și abilitatea lui Filderman au salvat multe vieți și destine individuale.

La sfârşitul războiului, Şef rabinul Alexandru Şafran va putea constata că „După lichidarea celor din Polonia şi Ungaria, cei 370 000 evrei români supravieţuitori constituiau cea mai mare vatră spirituală şi religioasă din Europa... în România se menţinuse o tradiţie profundă... mult mai importantă decât oriunde în altă parte.“[9]

Gruparea lui W. Filderman n-a reprezentat curentul principal de gândire al comunităţii, ai cărei membri s-au grupat cu precădere în jurul lui A.L. Zissu, reprezentant la Bucureşti al Agenţiei Evreieşti (mondiale) şi preşedinte al Oficiului de Emigrare. Emigrările, legale şi ilegale, n-au încetat nici în vremea războiului, limitate atunci doar de opoziţia Angliei; cele mai numeroase au avut probabil loc în anii l945-’46, când s-a petrecut un adevărat exod. A.L. Zissu, figură foarte interesantă de luptător intransigent, industriaş multimilionar, scriitor, mecena şi expert în filozofie iudaică, reprezenta curentul sionismului. Trăia pentru a traduce în faptă „misiunea“ formulată de Ben Gurion, conform căreia evreii trebuiau să părăsească România până la unul, „chiar şi pe o coajă de nucă“[10]. Totuşi, deşi figura lui W. Filderman a pălit după l944, el fiind văzut aproape ca un colaboraţionist, este clar că rolul său a fost providenţial şi că intransigenţa, nobilă şi sinceră, a lui A.L. Zissu ar fi fost în acei ani de război contraproductivă.

În sfârşit, printre evrei grupul cel mai activ şi mai virulent era cel al tinerilor marxişti. Apropierea de Uniunea Sovietică le apăruse în chip natural ca o alternativă necesară la dezastruoasa ideologie germană. Chiar şi în afară de asta, teoria internaţionalismului proletar întruchipa cu adevărat, pentru aceşti etern proscrişi, „visul de aur al omenirii“, egalitatea

[9] *Resisting the Storm*, Jerusalem, 1987, *apud* Alex Mihai Stoenescu, *op. cit.*

[10] *Sionişti sub anchetă*, A.L. Zissu, declaraţii, confruntări, interogatorii, 10 mai 1951-1 martie 1952, Edart FFP, Bucureşti, 1993.

perfectă între oameni, dreptul de *a te naște* la fel cu ceilalți, protecția față de orice excluziune, răscumpărarea suferințelor trecute. Ca în orice altă grupare socială, comunismul găsea un teren favorabil mai ales la cei stăpâniți de resentimente sociale, financiare sau biologice, dar motivele pentru care atâția evrei l-au îmbrățișat cu un fel de patimă (și asta în lumea întreagă) sunt ceva mai adânci. Lipsiți timp de multe secole de un teritoriu delimitat, ei nu puteau concepe răspunderile, dilemele, sacrificiile legate de nevoia de a apăra acel teritoriu de poftele vecinilor (lecția aceasta, pe care noi o experimentaserăm de atâtea veacuri, o învață abia o parte din generațiile lor actuale). Trecerea unei provincii (Basarabia sau Transilvania) dintr-o parte într-alta a unei granițe nu li se părea importantă în cadrul unui sistem unic. Cât despre colectivizarea care înspăimânta pe țăranii noștri, cum ar fi putut ei percepe adâncimea sentimentului care-i lega pe aceștia de pământ, de vreme ce lor acel pământ le fusese totdeauna refuzat? În sfârșit, acestui complex de sentimente i se adăuga, desigur doar pentru unii, pornirea de răzbunare pentru cele îndurate: răzbunarea este adânc legată de „satisfacerea sentimentului de justiție“ despre care am mai vorbit, deși ea îl deformează grav, într-o spirală ce riscă a nu se mai sfârși niciodată.

Nu toți evreii, desigur, aderă la comunism, mai ales nu toți dintre cei de mult adaptați. Unii o fac, dar nu cu deplină sinceritate; alții reacționează cu autentică revoltă, constatând rinocerizarea (cum am zice noi astăzi) acelora dintre coreligionarii lor care le pretind cu agresivitate să se implice în lupta politică. Prin tradiție, ocupațiile evreilor au fost negustoria și profesiunile liberale; pentru cei ce le practică, perspectiva deschisă de experiența sovietică nu e încărcată de seducție, cu atât mai mult cu cât refugiații din acele părți nu aduc informații liniștitoare. Poate că adepții comunismului nu reprezentau mai mult de 20% din comunitatea iudaică, dar ei formau, la început, majoritatea activiștilor noului sistem. În presă, în organizațiile de partid și, din păcate, în Ministerul de Interne,

acel centru nervos al guvernărilor comuniste, evreii erau cei mai prezenți și cei mai activi. (Circula pe atunci o glumă: „Care e diferența între Palestina și Ministerul de Interne?“ Răspuns: „În Palestina sunt și arabi.“) Înarmați cu o dialectică redutabilă, necunoscută localnicilor, trăind doctrina marxistă cu pasiune, ei au fost *folosiți* de autoritățile sovieto-române cu precădere în anii de instaurare a noului regim. Ca urmare, în ochii populației au părut a fi cei ce l-au răspândit, popularizat și implantat, românii fiind cu totul nesemnificativi numeric între cei o mie de ilegaliști (cifră ridicolă în comparație cu situația din țările vecine) cu care se putea lăuda partidul comunist local înainte de pătrunderea Armatei Roșii pe teritoriul țării. Iar faptul că evreii comuniști s-au întors și împotriva propriilor lor coreligionari, persecutându-i pe cei bogați și accentuând falia care-i desparte pe evreii sefarzi de cei galițieni, a rămas în genere necunoscut românilor și nici nu i-ar fi impresionat din cale-afară. Desigur, partidul comunist, devenit legal și atotputernic, s-a preocupat atunci să recruteze și să educe activiști autohtoni, și avea să reușească peste așteptări; dar până una, alta, îi folosea pe aceşti minoritari, care se simțeau acum mai importanți și mai puternici decât se visaseră vreodată.

Așadar, la sfârșitul anului l944 s-au regăsit față în față evreii și românii, dar nici unii, nici alții nu mai erau aceiași ca în „vremurile bune“ dinainte de război. Se petrecuseră în timpul luptelor din nordul Basarabiei și din Transnistria atrocități despre care românii din țară nu erau suficient de informați. Ei își asumau culpabilitatea într-un mod general-abstract, ca și cum toate acestea ar fi venit peste noi la un loc, evrei și neevrei, ca un bombardament sau o fatalitate cerească. În sensul cel mai adânc, distorsionarea personalității umane sub imperiul ideologiilor, oricare ar fi ele, este într-adevăr o calamitate de ordin universal. Pericolul ei ne va amenința întotdeauna, dar el este doar pe cale de a-și preciza contururile în mințile

noastre: nici acum, la sfârşitul acestui veac, nu s-a încheiat conştientizarea lui.[11]

*

Sper să reiasă din toate aceste pagini (dar e bine, poate, să precizez dintru început) că, în mintea mea, *toate* mişcările totalitare sunt de respins cu toată hotărârea, oricare le-ar fi orientarea politică. Democraţia n-o fi o soluţie perfectă, dar e perfectibilă, ceea ce o distinge de sistemele rigide, inventate de mintea omului fără o îndelungă verificare istorică. Poate că nu suntem încă destul de conştienţi de extraordinara putere a ideilor, chiar şi a celor greşite. Materialismul şi pragmatismul epocii ne-au făcut să uităm că oamenii acţionează colectiv doar reuniţi în jurul unei idei, fie ea şi incorporată în simboluri ce acţionează asupra afectivităţii. Sistemul comunist, de pildă, este un asemenea produs al intelectului uman fascinat de propriul său joc şi de puterea sa de raţionament. În entuziasmul aplicării unei doctrine noi, al cărei punct de pornire poate fi (şi de multe ori este) o generoasă indignare, se poate ajunge la aberaţii dezumanizante şi, din păcate, majoritatea doctrinelor politice născute în acest secol au căpătat această formă. Cât despre oamenii care au aderat la ele, uneori în fragedă tinereţe, din idealism şi dăruire de sine, ei şi-au plătit eroarea – în cazul în care au supravieţuit dezastrelor declanşate – printr-un sentiment penibil de eşec existenţial. Trebuie să sperăm că nu vor încerca să-l compenseze, prelungind existenţa doctrinei iniţiale cu preţul modificării

[11] Timp de mai multe zeci de ani, guvernarea comunistă a împiedicat informarea corectă a cetăţenilor români în foarte multe direcţii, una dintre ele fiind situaţia evreilor şi persecuţiile, uneori cumplite, la care au fost supuşi în timpul guvernării antonesciene (1940-1944). În ultimii ani, au fost traduse în româneşte lucrări importante, care completează cât se poate de eficient informarea de care dispuneam, în special cu privire la lagărele din Transnistria, atunci când redactam această carte, înainte de 2000.

faptelor şi cifrelor sau încercând să ajusteze ceea ce, cu onestitate, nu poate fi ajustat.

Fascismul italian, comunismul, nazismul şi legionarismul – mişcări politice contemporane între ele, dar diferite ca extensie geografică şi ca durată în timp – au un punct de plecare comun, în sine legitim, şi anume dorinţa de a ameliora starea societăţilor în care s-au născut; dar ele refuză mijloacele legale şi parlamentare existente în secolul nostru, pe care istoria universală le-a pus la punct după lungi şi dureroase căutări. Toate aceste formaţiuni sunt *totalitare* (un cuvânt pe care i-l datorăm lui Mussolini şi care a fost lansat de el cu conotaţii pozitive, curând dispărute în contact cu realitatea). Ele subordonează individul colectivităţii, presupusa voinţă a acesteia fiind incarnată de un personaj charismatic, înconjurat de un grup mai mare sau mai mic de adepţi pregătiţi să-i execute ordinele, chiar *cu preţul vieţii lor sau a altora*. Dacă această atitudine există nici nu e nevoie ca grupul să fie foarte numeros. Sub conducerea acestor devotaţi – putem să le spunem, cu un nume generic, membri de partid – restul colectivităţii nu poate decât să se supună.

O altă caracteristică este comună acestor mişcări, şi anume îndoctrinarea începută la vârste foarte fragede. Nu există copii şi sunt rari adolescenţii care să nu fie fericiţi să defileze în marş, să cânte în cor, să fluture drapele şi să fie „avansaţi“ în diferite grade ierarhice, începând, de pildă, cu cravata roşie de pionier. Rari sunt şi tinerii care ar refuza de la început, şi cu hotărâre, să facă parte dintr-o „elită“. Ideile care le sunt inculcate în asemenea ocazii vor continua să acţioneze asupra lor până la sfârşitul vieţii, mai ales dacă le sunt înfăţişate cu o aură de eroism.

Fascismul italian, introducând o oarecare ordine în haosul de după Primul Război, a avut în Europa, la început, o imagine pozitivă. Cuvântul „fascism“ a fost însă, mai târziu, îndelung întrebuinţat de propaganda comunistă cu un sens deformat, aşa încât el a ajuns să „înfiereze“ pe orice simplu opozant al doctrinei comuniste. Această manevră lingvistică

a avut scopul (și efectul) să oculteze faptul că și comunismul era un sistem totalitar, cu nimic mai puțin vinovat decât regimurile de dreapta. Cele patru doctrine pe care le-am enumerat mai sus aparțin aceleiași categorii periculoase care instaurează un regim de forță, cu violarea drepturilor individuale și cu o perspectivă larg deschisă spre exercitarea terorii. Ele s-au atras, s-au respins, s-au influențat reciproc și nu putem dori decât rămânerea lor numai și numai în memoria istoriei.

*

Mișcări extremiste de dreapta au fost multe în Europa de după Primul Război Mondial. Șocul acestuia a fost atât de puternic încât îi suportăm consecințele și azi. „*Moi, mon colon', cell' que j'préfère/ C'est la guerre de quatorze-dix-huit*" („Războiul meu preferat, don'colonel/ Este cel din paisprezece-optsprezece") va cânta Georges Brassens în deceniul al șaptelea, cu amară ironie. Toate structurile tradiționale s-au văzut atunci zdruncinate, concepte care păreau de neatins au trebuit redefinite și, în confuzia care a urmat, s-a răspândit ideea că numai un regim autoritar ar fi în stare să asigure refacerea morală și materială a națiunilor, mai ales având în vedere haosul sângeros ce se instalase în fostul imperiu țarist. Mișcarea Legionară (numele ei cel mai cunoscut fiind „Garda de Fier") este una dintre cele mai vechi, contemporană cu fascismul italian, și ea a răvășit în România o întreagă generație.

La Universitatea din Iași preda un profesor pe atunci celebru, A.C. Cuza, șeful unui mic partid antisemit, pe linia lui Drumont. Tatăl viitorului întemeietor al Mișcării Legionare, Corneliu Codreanu, era unul dintre membrii marcanți ai acestui partid. În perioada studiilor, tânărul Codreanu s-a manifestat în același sens ca un tribun înflăcărat, cu mare putere de convingere, încercând să unifice în mâna sa asociațiile studențești într-o zonă a țării care era poarta de intrare a imigrației orientale (situație în care se află Austria între țările Europei occidentale). Codreanu și prietenii săi practicau un antisemitism care se asocia, firește, cu un naționalism exacerbat, dar și cu exaltarea unui

misticism ortodox implicând discreditarea concomitentă a valorilor occidental-burgheze. Dacă A.C. Cuza își îndeplinea cu umor funcția de parlamentar, fiind doar autorul unor butade celebre ce se răspândeau din gură în gură, „Căpitanul" avea să creeze în jurul său o mentalitate eroic-ascetică, neobișnuită în viața politică românească. Atrași de mesajul său, construit în jurul ideii de dreptate socială, adepții săi de la prima oră au fost tineri cu mijloace financiare puține, cărora li s-au alăturat câțiva descendenți din vechile familii boierești, ce nu-și mai găseau locul și întrebuințarea în noua societate postbelică. Se poate vorbi, în cazul Mișcării Legionare la începuturile ei, de o reacție arhaizantă la ritmul accelerat al istoriei universale.

„Căpitanul", un idealist pătimaș, avea să devină, printre ai săi, obiectul unui adevărat cult. Simplul fapt că se arăta adesea călare pe un cal alb, în costum bucovinean și că adepții săi erau fascinați de frumusețea lui fizică, arată îndeajuns lipsa lor de maturitate politică. Format într-un liceu militar, își impunea o viață dezinteresată, „franciscană", ceea ce nu l-a împiedicat, chiar la începutul carierei, să-și descarce revolverul într-un prefect de poliție, chiar pe treptele tribunalului. Gestul acesta, greu de explicat din partea unui tânăr om politic, i-a marcat emblematic întregul destin.

Una dintre primele acțiuni ale sale și ale prietenilor săi a fost, începând chiar din 1924, înființarea „Frăților de Cruce", organizații de elevi de liceu pregătiți, la vârsta inocenței, pentru a deveni zece ani mai târziu susținători ai concepțiilor grupului respectiv, care avea să-și ia în l927 denumirea de „Legiunea Arhanghelului Mihail" (numele aparținuse unei organizații rusești de extremă dreaptă fondată de deputatul Purișchevici, unul dintre asasinii lui Rasputin, exilat în Basarabia, apoi la Iași în l9l7)[12]. Desființată de autorități din cauza agresivității manifestărilor sale, Legiunea și-a luat în 1930 numele de

[12] Alexandru George, *În istorie, în politică, în literatură,* Ed. Albatros, București, 1997, pp. 144-145.

„Garda de Fier“, având în 1932 trei reprezentanți în Parlament; până la urmă, Legiunea și-a întemeiat în l935 un partid, „Totul pentru țară“, deschis tuturor simpatizanților și care a obținut la alegerile din l937 scorul impresionant de l5,58 %. Distincția între partid și organizație este importantă: primul era accesibil oricui, dar pentru a fi legionar trebuia să aștepți și să te pregătești vreme de câțiva ani. Era vorba deci de o structură ierarhică bine definită, cuprinzând o elită conducătoare, orbește devotată șefului său.

La prima vedere, cine nu-și dorește un tineret care afirmă că prețuiește și practică cinstea, disciplina, munca, devotamentul, care e patriot și profund credincios, care respectă datinile și tradițiile locale? Reuniuni cu un ritual ușor folcloric, coruri, marșuri, tabere de muncă, toate acestea au putut părea, la început, inocente sau chiar binevenite. Cu timpul însă, s-a văzut tot mai clar că ascultarea oarbă cerută adepților și înaintările lor în grad indicau o formație paramilitară, de tipul celor pe care nici un stat democratic nu le poate tolera pe teritoriul său. Ajunși la vârsta matură, legionarii aveau să poarte uniforme și arme la șold, să pronunțe condamnări „teoretice“ la moarte ale diferitelor personalități politice, iar pe unele chiar să le treacă în faptă. Uciderea primului-ministru I.G. Duca, cel care interzisese Mișcarea, apoi omorul, de o extremă sălbăticie, al lui Stelescu, unicul lor disident cunoscut, au fost urmate de practicarea unui cult morbid, cel al „camarazilor“ care asasinaseră și își ispășeau acum pedeapsa în închisoare. Pe scurt, „Căpitanul“ avea să țină în mână destinele unui mare număr de tineri plini de energie și (poate) de bune intenții, dar trăind o viață interioară tot mai îndepărtată de realitate, fără ca nici el, nici ei să poată cuprinde cu destulă înțelepciune complexa problematică a istoriei unei țări și a unei generații, într-o vreme în care se înfruntau în lume forțe infinit mai puternice decât ale lor.

Orice extremism suscită nașterea unui extremism opus. Înfruntarea de pe continent între stânga și dreapta luase în Spania forma războiului: microscopicul partid comunist din

România a avut reprezentanți în tabăra republicană, iar legionarii au trimis o echipă să lupte de partea falangiștilor și au pierdut acolo două dintre principalele lor căpetenii. Ideologia „Gărzii de Fier“ se sprijinea pe mitul „omului nou“ (reluat mai târziu, cu complezență, de Ceaușescu): legionarul trăia, din cauza devotamentului său fanatic, într-o neliniștitoare familiaritate cu moartea, pe care era pregătit în orice moment fie s-o înfrunte, fie s-o aplice altora. Puternica exaltare care luase în stăpânire toate acele ființe tinere n-a făcut decât să arunce întreaga organizație în brațele Germaniei hitleriste. O analiză superficială a situației internaționale îi convinsese pe legionari că lumea întreagă era condusă de o unică organizație secretă, anume masoneria, care de două sute de ani orienta istoria spre stânga și era penetrată majoritar de evrei. Fără să fi promovat vreo „soluție finală“, doctrina lor a fost modelată progresiv de ideile germane, până la a-i aduce în l94l la un program de „deziudaizare, dezfanariotizare și dezțiganizare“ de tip pur nazist, afirmat în chiar răstimpul scurt în care s-au aflat la guvernare; sterilizarea pe criterii etnice era un obiectiv declarat[13].

Cei care mai apără astăzi, fie și pe plan sentimental, activitatea acestei organizații insistă asupra faptului că după asasinarea lui Codreanu, conducerea trecuse în mâinele lui Horia Sima, un șef de atunci încoace tot mai contestat. Dar o formațiune politică de tip totalitar e totdeauna supusă acestui risc. Poate că trecerea mișcării legionare în mâinile lui Horia Sima i-a modificat oarecum traiectoria, dar, dacă e adevărat, nu putem vedea aici decât un efect secundar al esenței ei totalitariste.

Nu e inutil, poate, să ne referim la un document din timpul campaniei din l937: „Declarațiile d-lui Corneliu Z. Codreanu“, într-o Ediție Specială a ziarului legionar *Buna Vestire* din noiembrie l937. Semnatarul declară: „Eu (spre de-

[13] Dinu C. Giurescu, *România în al doilea război mondial*, Ed. All Educațional, București, l999, pp. 48-50.

osebire de dl. Maniu, *n.n.*) sunt contra marilor democrații ale Occidentului, contra Micii Înțelegeri, eu sunt contra înțelegerii Balcanice și n-am nici un atașament pentru Societatea Națiunilor în care nu cred. Eu sunt pentru o politică externă a României alăturea de Roma și Berlin. Alături de statele revoluțiilor naționale. În contra bolșevismului.(...) În 48 de ore după Biruința Mișcării Legionare, România va avea o alianță cu Roma și Berlinul. (...) Eu sunt pentru Justiție, fără toleranță (...) Și mai cu seamă nu există nici o justiție, care să ne oblige a împărți drepturile noastre de stăpânire și conducere a țării, cu jidanii". Înainte deci de Horia Sima, Legiunea era sortită să devină o anexă a Germaniei naziste, într-o țară care se lupta cu disperare pentru independența ei și a instituțiilor sale democratice.

Istoria Mișcării Legionare este, treptat, tot mai însângerată. Dintru început își luase obiceiul – altă trăsătură arhaică – să-și facă dreptate singură, lucru inadmisibil într-o societate modernă. În anii în care Germania hitleristă se apropia de noi, geografic, cu pași tot mai repezi (*Anschluss*-ul, ocuparea Cehoslovaciei, pactul germano-sovietic, invadarea Poloniei), asasinarea de către legionari a primului-ministru în exercițiu, Armand Călinescu – un anglofil convins, cum era de altfel și regele –, a fost un act de trădare națională, comis în mod evident la ordinele unei puteri străine. Reacția autorităților a fost brutală, panicată, de neiertat (o greșeală fusese și asasinarea lui Codreanu cu un an înainte). Pașii grei ai lui Hitler continuau să se apropie de noi și anul 1940 avea să ne-o dovedească, aducând sfârtecarea țării și abdicarea regelui. La începutul anului următor avea să aibă loc, după scurta și sângeroasa guvernare a generalului Antonescu împreună cu legionarii, ieșirea acestora din istoria țării, ei fiind până la urmă abandonați de protectorii lor, cum se întâmplă de atâtea ori cu uneltele, voluntare sau involuntare, ale dictatorilor. Bilanțul final al activității acestei grupări cuprinde câteva sute de crime, multe comise asupra evreilor, uciderea unei serii de oameni politici de renume, între care nu mai puțin de patru prim-miniștri

(dacă la cei pomeniți îi adăugăm pe Nicolae Iorga și pe generalul Argeșanu) și, până la urmă, condamnarea propriilor săi membri la o soartă cumplită. Dușmani ai comunismului pe plan politic, ei și-au folosit energia pentru slăbirea și compromiterea stucturilor dinastice și constituționale ale fragedei noastre democrații, devenind implicit complicii acestuia.

*

Ce poate face o democrație în momentul în care apar înăuntrul ei asemenea fenomene stranii, datorate în mare măsură lipsei de educație politică, dar și influențelor internaționale?

În l934, după primul mare asasinat politic, cel al primului-ministru liberal I.G. Duca, a fost votată în Parlament „Legea pentru apărarea ordinei în Stat", care scotea în afara legii amândouă mișcările extremiste, și de stânga și de dreapta. Extrema stângă, reprezentată de partidul comunist, era cât se poate de slab reprezentată: groaza de regimul de la Răsărit era generală. Legionarii însă, încurajați de ceea ce se petrecea în Germania, se vădeau a fi din ce în ce mai periculoși. Am în față discursul ținut la 5 aprilie l934 în Camera Deputaților de Aurelian Bentoiu, reprezentant al partidului liberal și raportor al legii. Deși cel recent asasinat fusese chiar șeful acelui partid, vorbitorul frapează prin calm și echilibru. El își argumentează poziția totodată antirevoluționară și antidictatorială printr-o referire la Maurice Hauriou, specialist francez în dreptul public, care are în vedere dezvoltarea civilizațiilor „prin echilibre apropiate, mișcări lente și uniforme a ansamblului situațiunilor și relațiunilor sociale". „În virtutea legilor anterioare, spune Bentoiu, nu puteam decât să aplicăm represiuni. (...) În cadrul legii actuale, asemenea grupări rătăcite sunt dizolvate. Există avertisment pentru cei care au făcut parte din asociație să înceteze activitatea pernicioasă pentru ordinea socială; dacă nu încetează și totuși continuă să poarte uniforme, să țină întruniri clandestine, să adune fonduri pentru continuarea activității grupării dizolvate, să găzduiască, cu știință, persoanele urmărite pentru asemenea vină de

participare, atunci numai aplici represiunea. E o lege blândă, domnilor, e o lege rațională de prevedere a cărei necesitate am justificat-o...“

Astăzi, după trecerea atâtor ani și producerea atâtor convulsii istorice ale societăților lumii, ne cuprinde un sentiment straniu în prezența acestui text care, după cum îmi pare, arată limitele, dar și valoarea etică a structurii statale parlamentare. El arată mai ales limitele acțiunii și prevederii umane. În acel moment, panta foarte înclinată pe care se afla deja angajată Mișcarea nu mai putea fi evitată și nici retragerea din ea nu mai era posibilă („Și-avem doar gloanțe pentru trădători“). Doi ani mai târziu, la un congres studențesc ținut la Târgu-Mureș, avea să se prezinte un grup de 5 000 (!) de legionari în cămăși verzi, cu diagonală și centiroane. Îi vedem salutând cu brațul drept întins și ne întrebăm o dată mai mult, fără a ne putea răspunde, „cine face istoria“ și ce putem face ca să-i îmblânzim chipul.

Aurelian Bentoiu a făcut parte dintr-un grup de zece-cincisprezece oameni politici reuniți într-o sală a Primăriei de Verde, în noaptea asasinării profesorilor Iorga și Madgearu. Baricadați, cu legăturile telefonice tăiate și refuzând să deschidă echipei legionare, l-au putut totuși avertiza pe secretarul de stat de la Interne, Alexandru Rioșanu, care i-a despresurat prin intervenția armată a forțelor de ordine.

Decapitată și definitiv interzisă de dictatura generalului Antonescu, cel care și-o asociase inițial la guvernare, Mișcarea Legionară nu s-a manifestat în timpul războiului și s-a autodizolvat imediat după actul de la 23 august l944. O ciudată înțelegere cu autoritățile comuniste și, pare-se, personal cu Ana Pauker (dar se va mai putea reconstitui astăzi adevărul?) ar fi prezentat tuturor aderenților o alternativă neiertătoare: colaborarea docilă cu noul sistem sau pedeapsa cu mulți ani de închisoare. Clivajul s-a făcut, desigur, pe linia de fractură a moralității individuale. Cei mai curajoși s-au alăturat mișcării de rezistență anticomunistă din munți; aceasta s-a prelungit până la mijlocul deceniului următor și a cuprins oameni din

toate partidele sau fără nici un partid, cu precădere foşti ofiţeri. Istoria ei eroică şi deznădăjduită rămâne încă să fie scrisă, deşi rarii ei supravieţuitori sunt din ce în ce mai puţini.

În închisorile comuniste ticsite din întreaga ţară, unde nouveniţii i-au regăsit pe cei ce fuseseră întemniţaţi de Antonescu, pedepsele cumulate date legionarilor au atins de multe ori peste douăzeci de ani prestaţi efectiv. Justiţia comunistă s-a arătat de altfel tot atât de nemiloasă şi cu vechile partide, în special cu reprezentanţii celui naţional-ţărănesc. După mărturiile existente, legionarii s-au purtat în această situaţie cu solidaritate şi simţ al demnităţii. Meritul comportării lor nu se datorează însă doctrinei în sine, ci faptului că în temniţe şi lagăre au ajuns doar idealiştii care refuzaseră să se dezică, în timp ce în societatea „liberă“ foştii lor camarazi, sancţionaţi la rândul lor de ironia şi înţelepciunea populară („Căpitane, nu fi trist,/ Garda merge înainte/ Prin partidul comunist“), au devenit unelte oarbe ale noului sistem, cu atât mai pline de zel cu cât răspunderea (sau laşitatea) lor a fost mai mare.

*

Înainte de a fi reflectat destul ca să pot redacta paginile de mai sus, mi-am reactualizat câteva amintiri personale privind contactul pe care l-am putut avea, în copilărie şi adolescenţă, cu întâmplările legate de această ciudată Mişcare. Le redau în continuare ca o ilustraţie simplă şi nemijlocită a celor de mai sus.

Aveam treisprezece ani când s-a instaurat scurta guvernare legionară şi, desigur, acumulasem o sumă de impresii colectate de ici, de colo în legătură cu reprezentanţii ei. Ele nu erau, nu puteau fi favorabile în mediul în care trăiam, dominat, ca şi „majoritatea silenţioasă“ a ţării, de o mentalitate rezonabilă şi ostilă exceselor (când vorbim de procente electorale, să ne amintim că 85% dintre participanţii la alegeri le refuzaseră votul). Legionarii erau văzuţi, în cel mai bun caz, ca nişte inşi de neînţeles, şi de cele mai multe ori ca nişte descreieraţi. Iar mie personal bunul-simţ (chezaş al atitudi-

nii echilibrate) mi s-a părut de când mă știu o valoare demnă de respect și care trebuie neapărat cultivată, nu doar „ca paradox“, ci pur și simplu. Chiar dacă pentru asta trebuie, vai! de multe ori curaj.

Imnul cu care se deschideau emisiunile radio în toamna anului l940 îmi stârnea de fiecare dată sentimente contradictorii, în care predominau un fel de teamă retractilă și o mare poftă de râs. Primele sale cuvinte erau „sfântă tinerețe legionară“; tinerețea era desigur ceva luminos, dar dacă tot venea vorba despre ea o preferam pe cea italiană, *primavera di bellezza*, celei de aici, „sfântă“ și acompaniată de o melodie cam sumbră. Iar cu tinerețea care nu era legionară cum rămânea? Mai departe „moartea, numai moartea legionară“ (iar!) mi se prezenta ca o recomandare macabră și fără nici un rost; cât despre catapetesmele „tencuite cu sânge dac“, acelea erau de un comic irezistibil. Astăzi încă, după atâta vreme și atâta decantare a situației, nu pot să nu dau dreptate gândului meu de atunci.

Eram la internat pe vremea aceea și aflam prea puține lucruri de afară. În copilărie, auzisem cuvântul „legionar“ doar asociat cu un sentiment de teamă sau repulsie. Asasinarea lui Duca a fost unul dintre primele evenimente istorice pe care le-am înregistrat: trecusem atunci, la cei șase ani ai mei, prin încăperea unde tata și câțiva prieteni stăteau în tăcere, abătuți cum nu-i mai văzusem. Uciderea celor ce se află în fruntea unui stat are infinit mai mult ecou decât o crimă obișnuită.

Puternice impresii mi-au lăsat însă, doi ani mai târziu, știrile despre a doua asasinare de acest fel, cea a lui Armand Călinescu, prim-ministru și el în exercițiu, de care mă lega un fel de milă pentru ochiul pierdut, acoperit cu un monoclu de catifea neagră. Pe mama, ca și pe alții, îi indignase și mai mult reacția autorităților, care lăsaseră cadavrele celor zece făptuitori expuse în stradă (se predaseră imediat), în ochii tuturor. Nu țin minte să fi auzit ceva despre măsurile, revoltătoare și ele, luate în toată țara ca represalii împotriva Mișcării, dar n-am putut uita strângerea de inimă și stupoarea pe care am

resimțit-o în dimineața de noiembrie în care, puțin timp după cutremurul din l940, elevele externe ne-au adus știrea asasinării de către legionari a lui Madgearu și Iorga, doi profesori universitari și foști miniștri, specialiști admirați (ultimul foarte în vârstă), ridicați noaptea de acasă și împușcați, cu lașitate, într-o pădure. Aveam să aflu mai târziu că în aceeași noapte alte 72 de persoane, dintre care 64 își așteptau la Jilava judecarea prin proces pentru excesele represiunii antilegionare, fuseseră ucise pe loc.

La începutul guvernării lor aflasem cu stupefacție, în scurte vizite la Oltenița, că defilaseră pe stradă în cămașă verde și cu diagonală de piele cutare sau cutare din cunoscuții noștri, sau că se efectuase ritualul „stâlpului infamiei", spre revolta scârbită a Mariei, care nu-și revenea din cele văzute. În casa acelei mătuși iubite pe care am evocat-o și căreia-i plăcea să-și întrunească toată familia de sărbători, întâlnisem cândva doi adolescenți bucureșteni despre care știam că nutreau asemenea idei. Destinul lor ilustrează prea bine evoluția Mișcării ca să nu-i evoc aici: cel mai tânăr dintre ei, rămas credincios idealului său din adolescență, și-a petrecut, ca și soția lui, viața în închisori și a murit la scurt timp după eliberare, de pe urma bătăilor primite; celălalt s-a orientat rapid în direcția opusă și a fost, până la pensionare, unul dintre colaboratorii devotați și personali ai Elenei Ceaușescu.

Pe la sfârșitul anilor optzeci, când limbile se mai dezlegaseră, am cunoscut și eu un legionar de la prima oră. Domnul Gheorghiță, un moldovean de prin părțile Botoșanilor, era mic, nervos, de o vioiciune și serviabilitate extreme; făcuse doisprezece ani de închisoare și era întotdeauna dornic să-și depene amintirile, ba chiar să încerce să te convingă. De la el am avut – și am citit – cartea de conferințe a doctorului Paulescu, descoperitorul insulinei, ajuns la doi pași de premiul Nobel, și care numai ignorant nu putea fi numit: textele lui politice mi s-au părut la fel de penibile ca imnul legionar. Doctorul Paulescu fusese convertit la antisemitism la sfârșitul veacului trecut, în timpul studiilor sale în Franța; cartea avea paginile

zdrențuite și pătate; stătuse, pare-se, ani de zile îngropată în pământ.

Domnul Gheorghiță începea să vorbească, de pildă, despre calitatea pâinii și una, două, aducea vorba despre „jâdani“:

— Domnule Gheorghiță, îi spuneam eu, când vorbiți cu mine spuneți „evrei“; am și eu o fixație în această problemă.

Nu se supăra, dar repede revenea la ale lui.

— Nu vedeți, doamnă, că jâdanii vor să stăpânească lumea?

Eu începeam să râd.

— Cum, domnule Gheorghiță, numai ei? Și americanii vor, și rușii vor, și japonezii, poate și chinezii... Cine nu vrea să stăpânească lumea?

Știam de la o cunoștință comună că prima adeptă fusese mama domnului Gheorghiță și că ea își crescuse cei patru băieți în doctrina respectivă. Toți patru făcuseră închisoare pentru convingerile lor. Când domnul Gheorghiță vorbea despre Codreanu, ochii i se umezeau, luminați de o dragoste infinită, aproape jenantă pentru privitor.

— Cum să vă spun cât era de frumos, cu ochii lui albaștri? Ehei, când am pornit noi cu toții pe tren la Craiova, să asistăm la procesul lui...

Încercam să-l readuc la ce mă interesa, la începuturile Mișcării. Nu știu câți supraviețuitori sau câte mărturii ar putea confirma ce mi-a povestit el. Dată fiind totuși vechimea statelor sale de serviciu, mă simt obligată să reproduc cele auzite, cu regretul de a nu-i fi cerut mai multe detalii (nu reușeam să-l iau prea în serios: fiecare cu limitele sale).

Domnul Gheorghiță spunea că totul a început de la Eminescu, și anume de la o poezie atribuită lui, intitulată „La arme“. Mi-a împrumutat și mie, cu infinite recomandări, ediția Cuza în care figurează textul respectiv; să mă ierte Dumnezeu, mi s-a părut că cel puțin o strofă, dacă nu două, din cele cinci-șase care compuneau bucata n-aveau chiar nimic eminescian, dar poate mă înșel. Lucrurile începuseră, după domnul Gheorghiță, în l9l9, la Nicolina, în urma unui incident local pe care-l descria așa: într-o secție a uzinei, un grup de

muncitori ridicaseră un steag roşu şi o pancartă cu lozinci sovietice dintr-o latură într-alta a halei. A doua zi, grupul de tineri din jurul lui Codreanu, pare-mi-se în frunte cu el, făcuseră o descindere la uzină, îi luaseră la bătaie pe acei muncitori şi înfipseseră în secţie un mare steag românesc în locul celui roşu. Această primă victorie i-ar fi împins să se organizeze mai temeinic şi, de aici încolo, toate se desfăşuraseră aşa cum ştim.

„Aşa cum ştim“? Nu cred să fi apărut până acum o cercetare temeinică şi obiectivă a acestei serii de evenimente. Ele sunt încă încărcate de pasionalitate şi mai nimeni nu pare a le privi fără părtinire. Tăcerea impusă timp de atâtea decenii asupra lor, timp în care s-au distrus atâtea dovezi şi s-au stins din viaţă atâţia martori de o parte şi de alta, nu va uşura sarcina istoricilor. În povestirile domnului Gheorghiţă apăreau şi reapăreau nume proprii, mie pe atunci vag sau deloc cunoscute. Era mereu vorba de trădători pedepsiţi. Când îl întrebam, retrăind fiorul acelui asasinat din l940: „Dar ce-aţi avut cu Nicolae Iorga?“, nu-mi răspundea. Eu îmi aminteam de bătrânul Zeilic, care ţinea merceria de pe Strada Mare şi pe care autorităţile cu diagonală de piele îl legaseră de un stâlp în mijlocul oraşului, lăsându-l acolo o zi întreagă în toiul lui noiembrie, aşa cum făcuseră şi cu alţii în multe locuri din ţară, pentru simplul fapt că *se născuse* în categoria unde nu trebuia. Domnul Gheorghiţă, pe care Dumnezeu să-l odihnească în sfârşit în pace, a plătit cu vârf şi îndesat pentru convingerile sale; iar când îmi vorbea despre acel camarad al său de închisoare care, după nu ştiu câţi ani de captivitate, încercase să-şi curme viaţa înghiţind bucăţi rupte din lingura sa de tablă, nu mai găseam în minte nici un cuvânt, ci doar, în suflet, o imensă dezolare.

*

Îmi pare bine că am încheiat aceste considerente prea generale cu evocarea unui om în carne şi oase. Generalizările sunt întotdeauna periculoase, chiar când sunt inevitabile. Din

fericire suntem unici, din fericire nu ne asemănăm unii cu alții, din fericire opțiunile noastre rămân individuale, din fericire ne putem schimba viața în fiecare dimineață, ba chiar în fiecare clipă.

Tocmai încercam să dau o formă finală acestor pagini, când am primit o carte care parcă răspunde unora dintre întrebările apărute pe parcurs. Fiind vorba de monseniorul Vladimir Ghika, nici nu cred că este vorba de vreo coincidență; în preajma lui, întâmplările se supun unei ordini prestabilite pe care noi, ceilalți, nu o putem modifica.

Volumul cuprinde un număr de 850 de gânduri ale acestui sfânt al zilelor noastre, care e și un artist autentic: unele dintre ele sunt cu totul tulburătoare. Textul a fost scris pe niște bilețele care au supraviețuit miraculos perchizițiilor și demolărilor perioadei comuniste și constituie cam o treime – ultima în timp – din ansamblul meditațiilor sale.

Dar nu despre acest mic tezaur literar-filozofic vreau să vorbesc aici, ci despre omul datorită căruia ele au putut să apară. Horia Cosmovici a fost cândva legionar, și nu unul dintre cei mai neînsemnați; în guvernul din toamna l940, el a îndeplinit un timp funcția de „Subsecretar de Stat pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri, pentru Probleme Doctrinare“. Convertit la catolicism în l943 de către monseniorul Ghika, și-a revizuit gândirea, a devenit un adevărat fiu spiritual al acestuia și cei optsprezece ani de închisoare ulterioară nu l-au mai putut abate de la un creștinism lipsit de naționalism sectar, de dorințe agresive și de aberațiile „Problemelor Doctrinare“ pe care le apărase. Cititorii tot mai numeroși ai acestor texte îi vor fi recunoscători, chiar fără s-o știe, păstrătorului lor, care a știut să transforme o viață începută haotic într-un destin luminos. Putem spera că mulți dintre tinerii exaltați de acum șaizeci, șaptezeci de ani vor fi urmat o traiectorie asemănătoare, răscumpărând, în meditație și tăcere, nesăbuita confuzie a începutului de drum.

Cât de sfâșietor și de straniu va rămâne acest veac în istoria omenirii! Zona cea mai evoluată a planetei a fost devastată,

în prima lui jumătate, de două războaie mai sângeroase decât tot ce fusese cunoscut până atunci. Din Spania până în Polonia, din Norvegia până în Grecia şi din Marea Britanie până la (şi mult dincolo de) Urali, toate vieţile celor născuţi în ultima sută de ani au fost mai mult sau mai puţin mutilate. În Vest, după experienţa celui de al Doilea Război Mondial şi a câtorva ani de ocupaţie (ca de pildă în Franţa) sau chiar a doisprezece ani de dictatură (ca în Germania), s-a instaurat o perioadă mai calmă de reconstrucţie materială, dar viaţa intelectuală şi morală a generaţiilor următoare a rămas tensionată şi confuză. Imperiul sovietic şi China şi-au supus populaţiile, timp de mai multe generaţii, unei selecţii inverse, datorită căreia au supravieţuit sistematic activiştii cei mai duri, delatorii cei mai zeloşi, indivizii cei mai cinici. În Europa de Est, anul l945 a fost, pentru ţările care cunoscuseră deja independenţa statală şi libertăţile democratice (România, timp de optzeci de ani; vecinele ei, doar vreo douăzeci), o poartă deschisă prin care mase uriaşe de oameni, ca nişte turme, au fost silite să treacă şi care s-a închis ermetic în urma lor. Pentru aproape cincizeci de ani, cadrul fix al vieţii pe acele teritorii a fost prestabilit de o teorie socială nouă şi neverificată, aşa cum în istorie nu se mai întâmplase niciodată. Iar în alte trei continente – Asia, Africa, America de Sud –, această teorie a continuat să se extindă, aducând peste tot în dâra ei un război civil fără milă, răspunzător de milioane şi milioane de victime.

Omul nu ştie ce e şi cine e, dar s-a încumetat să treacă la aplicarea unor construcţii teoretice bazate pe un număr ridicol de mic de date reale. În secolul trecut, practica vivisecţiei stârnea încă proteste numeroase; în al douăzecilea, popoare numeroase şi puternice au asistat liniştite, poate chiar cu interes, la decapitarea unor societăţi care cunoscuseră o dezvoltare naturală şi la grefarea, pe corpul lor viu, a câte unui cap robotizat, pentru un experiment aşa-zis ştiinţific. Începând cu dreptul roman şi continuând, în Evul Mediu, cu practica şi studiul multor generaţii de jurişti, noţiunile de bază ale structurii sociale şi ale dreptului public fuseseră totuşi decantate,

iar legile concepute în așa fel încât să se restrângă tot mai mult fie patima de putere, (*Magna Charta Libertatum* datează din l2l5), fie tendința spre înșelătorie și violențele de orice fel. Iar la mijlocul acestui secol, practic toate țările europene posedau constituții înțelepte, prin respectarea cărora ar fi putut trăi în pace și ele, și cetățenii, și vecinii lor.

Ar fi putut. N-a fost să fie.

Și totuși, chiar în aceste condiții, unele traiectorii individuale – cu atât mai admirabile cu cât nu sunt foarte numeroase – au reprezentat neașteptate victorii asupra destinului. Nevoiți să înfrângă la tot pasul obstacole neprevăzute, pentru care nici educația primită, nici tradiția istorică nu ofereau nici un fel de exemplu, unii dintre noi au reușit nu numai să-și păstreze demnitatea individuală, dar și să se mențină la nivelul de informație și de luciditate pe care-l socoteau necesar, ba chiar, uneori, să-și transforme întreaga existență într-un drum ascendent, fie că tărâmul maximului efort era etic, intelectual sau artistic. Toți am cunoscut câteva exemplare de acest fel. Am avut și eu fericirea să întâlnesc unele ființe excepționale și sper să-mi fie dat să le evoc cândva, prelungindu-le astfel, cât de puțin, existența.

II

Anul l946 a început tot la Padina, în ninsoarea extraordinar de pură pe care de curând o brăzdaseră schiurile în toate direcțiile. Eu nu aveam mare talent, cădeam mereu cu nasul în zăpadă și totuși nu mă săturam de fericire în aerul limpede, în culorile vrăjite ale peisajului, în serile din cabana caldă, cu pâine, slănină, țuică fiartă și poveşti. Întoarcerea la București n-a fost totuși tristă: anul părea să stea sub semnul avântului, al eliberării de constrângeri, al tuturor posibilităților. În citatele pe care le alegeam pentru prima filă a agendei, îl plasasem sub semne faste: „*Who stays? A fool. Who knocks? A King*.“ (S.). – „*A thing of beauty is a joy for ever*“ (Keats). Și, în sfârșit, o frază din Papini în care, semnificativ, înlocuisem cuvântul „moarte“ prin cuvântul „viață“: „*E non nasceva in me pensiero che non vi fosse dentro scolpita la vita*.“

Din ultima zi a expediției la munte mă alesesem cu solicitudinea unui tânăr care afirma că se îndrăgostise de mine. Avea vreo treizeci de ani, locuia în provincie, situația lui profesională nu mi-era clară, dar era politicos, extrem de rezervat și câteva luni de ședere la Paris, mi se spusese, îi permiteau o oarecare îndemânare în limba care pentru mine rămânea magică. Nu mă reinstalasem bine la București și au început să sosească, poate o dată pe săptămână, coșuri cu garoafe albe fragile, crini roșii înfumurați, trandafiri roz de o dezarmantă delicatețe. Le aducea un comisionar și erau însoțite de o carte de vizită albă, purtând o singură inițială și un cuvânt scris de mână, „Remember“. Ce trebuia să-mi amintesc nu pricepeam, nu făcuserăm decât să stăm de vorbă, iar

situația era totodată nouă, agreabilă și bizară. Coșurile cu flori erau urmate de câte o invitație la una dintre cofetăriile bune din București, ba chiar, într-un sfârșit de după-amiază, la restaurantul „Ambasador“ (aveam obligația să fiu acasă la ora nouă). Tocmai mă întrebam, mirându-mă, dacă „așa trăiesc adulții“ când, într-o dimineață, pe bulevard, m-a întrebat pe neașteptate dacă nu vreau să mă căsătoresc cu el. Am rămas stupefiată: una dintre puținele idei clare la care ajunsesem era că o căsătorie e un lucru sfânt, un angajament încheiat pentru toată viața și deci după o îndelungă chibzuință. I-am răspuns liniștit că de-abia deschisesem ochii spre lume, că nici prin gând nu-mi trecea să mă mărit așa devreme și în nici un caz cu cineva pe care nu-l cunoșteam decât de trei săptămâni. Vexat, mi-a replicat că „de pe piedestalul pe care mă urcase, coborâsem ceva mai jos“. Fraza mi s-a părut absurdă și toată povestea s-a terminat simplu și curând, cu atât mai mult cu cât pe tata începuseră să-l enerveze coșurile cu flori. Nu l-am revăzut niciodată pe acel tânăr, ciudățenia întâmplării am pus-o pe socoteala vreunui amănunt din biografia lui, necunoscută mie, dar am păstrat cartonașele cu „remember“ și iată, dacă semnatarul mai este în viață, îi mulțumesc aici pentru fragilele corole care mi-au înseninat acel ianuarie blând și au rămas pentru mine, ani și ani de zile, simbolul unei lumi devenite cu totul inaccesibile, adulții nemaitrăind deloc „așa“, cum aveam să aflu fără întârziere.[14]

[14] (22 ianuarie l999). – Pare a se fi încheiat astăzi o săptămână de insuportabilă tensiune, provocată de iminența unui marș al minerilor spre București, care se putea transforma într-o nouă „Marcia su Roma“. Panica a fost uriașă, ne-am văzut din nou sub dictatură, dacă nu direct în slujba rușilor (în mod vădit beneficiarii sau poate chiar inițiatorii acelei eventualități). Au acționat aici zeci de forțe contradictorii, unele cu totul răufăcătoare, și astă seară, în ochii mei, împăcarea de la mânăstirea Cozia pare de-a dreptul miraculoasă. Poate că am doar nevoie, vital, de speranță.

Am făcut tot traseul manifestației pașnice de azi, inițiată de Alianța Civică. Era foarte frig. Câteva zeci de mii de oameni, cred. Traseul

*

În după-amiaza de vineri l8 ianuarie l946 a avut loc deschiderea oficială a cursurilor la Drept. Amânat cu vizibilă rea-voință, într-o atmosferă supusă unei continue tensiuni,

---

a fost scurt: între l4 și l6, fix. Figuri de tot felul, din toate clasele, de toate vârstele. Mulți păreau foarte săraci. Tinerii erau în grupuri vorbărețe; bătrânii, cel mai adesea singuri și tăcuți. Am reținut câteva fraze: le notez aici în ordinea în care le-am auzit.

La început toată lumea sporovăiește în același timp: se discută și se comentează evenimentele ultimei săptămâni. E un zumzet continuu din care nu se disting decât cuvinte izolate: *revendicări – abuzuri – minerii din Oltenia – conștiință civică* și așa mai departe.

General! Auzi, general! Ce general? Mâna dreaptă a lui Vadim! (Numele propriu cel mai des auzit.)

La piața Bălcescu ne oprim, trece un alt braț al coloanei prin fața noastră. Un glas gros de femeie tânără în spatele meu, cu multă voioșie: *Fii atent, auzi! Ăștia ne-au adus aici ca să ne împuște!* Râde cu poftă.

În partea din coloană unde m-am inserat nu cunosc pe nimeni și lucrul mi se pare un semn bun. Asta îmi va permite să-i aud vorbind pe alții.

Stimată doamnă, oameni suntem și avem cu toții greșeli...

Ce să facem? Cei mai buni dintre cei mai răi...

Nu zic de muieri, chestii dintr-astea... da' ticăloșii adevărate! Și-asta la străini! Că la noi, la români, ce să mai vorbim...

Câteva voci bărbătești, în spatele meu, sunt foarte animate:

— Din secția noastră am venit doar patru...

— Nu ne-a dat în gând să fi luat și noi o pancartă din astea și să scriem pe ea: „Academia Română"...

— Da, dar ar fi pus ăștia aparatele de filmat pe noi...

Mă întorc să-i privesc. Cei patru manifestanți cu păr alb chicotesc ca niște copii.

Se merge nici repede, nici încet, dar constant. În față, în depărtare, se disting largile banderole de pânză ale AFDPR-ului (Asociația Foștilor Deținuți Politici din România). Începe să se lase frig. Cu trecerea timpului, subiectele se depolitizează. Suntem aproape de Piața Romană.

evenimentul adunase în aulă un număr impresionant de studenți. Am fost acolo cu fosta mea colegă de bancă, Ligia Dumitrescu, sosită împreună cu fratele ei Silviu şi cu prietenul acestuia, Dinu Medianu. Venisem la timp, dar n-am mai găsit

---

— Când am luat prima aia, mi-aduc aminte, pe vremea lui Ceaușescu...

— Viorica, nu știi? Aia de învârtea pe degete toți directorii... Își ștergea pantofii cu ei... (În vocea masculină e o nuanță de sinceră admirație.)

Am dat colțul spre Calea Victoriei. Soarele a dispărut. Intru o clipă în Casa Monteoru să mă încălzesc. Când mă întorc, observ că se tace tot mai mult. Unii se despart de coloană, n-au chef să ajungă iar la punctul de pornire, în Piața Revoluției (sau a Palatului, cum îmi tot vine să-i spun). Lângă mine o bătrână înaintează greu, sprijinindu-se în baston. A ajuns în coada coloanei pentru că merge mai încet decât ceilalți, dar e hotărâtă să facă traseul întreg.

— Numai un puloveraș subțire și o jachetă...

Ne apropiem de piață, se aude zumzetul ei. Unii își iau rămas-bun:
— Domnule, mi-a părut bine, vă mulțumim, din cauza *dumneavoastră am avut un meeting foarte plăcut, să știți...*

În Piață lumea este aglomerată în jurul tribunei. N-am cum să mă apropii. Disting la megafon vocea Anei Blandiana care mulțumește tuturor, cu politețe și afecțiune. Și lumea se împrăștie calm în toate direcțiile, cu sentimentul, probabil, al datoriei împlinite.

(8 februarie l999, dimineața). – M-am întors adineaori din piața, atât de aproape de casă, unde ieşim zilnic, când unul, când celălalt, pentru cel puțin o pâine, un ziar şi o sticlă cu apă minerală. Mai exact, am fost pe străzile din jurul halei mici, de câțiva ani acoperite, în care azi n-am intrat. Spectacolul e de o complexitate asiatică şi nu seamănă cu nimic din ce-am văzut vreodată în Bucureşti până în ultimii ani. Înotăm în zloată (mai toți cu cizme, femei şi bărbați) până la gleznă, pe un sol făcut numai din gropi. Mărfurile alimentare şi gospodăreşti, de o extraordinară abundență, sunt oferite la toate nivelele, de la cele trei, patru supermarketuri de tip occidental la magazinele mici, la tarabe şi cel mai des întinse pe jos, pe foi de plastic sau capace de lăzi. Înghesuiala este

loc decât în picioare şi am stat aşa până la sfârşit, într-o mare înghesuială. Zumzetul prelung al aşteptării a încetat odată cu apariţia celui ce avea să oficieze, o mare personalitate a lumii juridice, avocatul Istrate Micescu. Profesor de drept civil la anul II, jurist erudit, decan al baroului, fost ministru la Justiţie şi Externe, fusese mereu în actualitate şi în jurul lui se cristalizaseră o sumă de legende. Am văzut sosind un bărbat mai degrabă scund, subţire şi nervos, cu un barbişon negru (rar în vremea aceea) care-i dădea un aer uşor diabolic. Impresia mea a fost de fragilitate şi în memorie îmi stăruie imaginea unei lupte impresionante între un om singur ca în faţa destinului şi o masă de ascultători care-l priveau avid, cu sentimente variate şi greu descifrabile, între care domina curiozitatea în

---

ca în tramvaie, cu oameni stând în picioare, dar nu chiar presaţi ca sardelele. Fiecare umblă cu nasul în pământ ca să nu cadă şi se opreşte când vrea să privească ceva (nu le poate face pe amândouă deodată). Pe un fond sonor de muzici de dans populare sau indiene, asigurat de tranzistoare date la maximum, vânzătorii îşi laudă marfa şi-ţi flutură pe sub nas produsele cele mai diverse: funii de usturoi, legături de ciorapi, bucăţele de brânză înfipte în vârful cuţitelor, mături cu sau fără coadă, capoate, pachetele de muşeţel sau izmă, ţevi metalice de duş şi altele asemenea. Pe măsuţe pliante de sport şi în cutii de carton sunt stivuite fructele, mai ales exotice, şi cartoanele cu ouă: vânzătorii acestor mărfuri fragile nu te agresează, aşteaptă să te duci tu la ei; stau de vorbă, toţi tineri, fete cu picioare lungi şi băieţi neraşi. Îmi aduc aminte de tânăra cu pantaloni negri şi cizme cu talpă înaltă, care-i spunea nu demult prietenului ei: „Ştii ce-am făcut aseară? Am fost la mormântul lui Ceauşescu... A fost ziua lui, sărăcuţul...“ Lângă cele două magazine de confecţii sunt cozi de zeci de persoane la pâine. Dar şi magazinul de „Second hand“ şi-a dublat suprafaţa. Câinii vagabonzi se strecoară precauţi şi supuşi printre picioarele noastre, adulmecând sacoşele. Unii sunt simpatici, dar uneori mi se pare că visez.

Am reluat lucrul aici după aproape doi ani de întrerupere şi nu ştiu dacă prezentul mă va lăsa să zăbovesc pe îndelete în trecut. Să notez totuşi că pe 8 ianuarie am sărbătorit, cu câţiva prieteni, nunta noastră de aur. Moment de emoţie adâncă şi de duioşie, care îmi apare aici ca o circumstanţă rară şi, într-un fel, o inexplicabilă favoare a destinului.

fața dificilului exercițiu de acrobație oratorică pe care-l începea. Cred că au fost aplauze puternice, apoi tăcere.

L-am ascultat nemișcată și într-o vrajă crescândă. Desigur, pe noi, începătorii, ne stăpânea excitația noului fel de viață, amestec de nerăbdare, speranță și combativitate reținută ca înainte de elan. Dar și ce făcea acel mic bărbat negricios era cu totul nou. Nu semăna cu expunerile cuminți ale liceului, nici cu discursurile politice uneori demente, din care la radio auzisem destule. Era o înlănțuire de fraze-idei care aveau fiecare o autonomie artistică perceptibilă. Când tradusesem din Cicero, mă lăsasem legănată de construcția armonică a frazei și de periodicitatea accentelor ritmice și emoționale, dar totul rămânea tăcut, fixat în imobilitatea paginii tipărite. Aici asistam la însăși naşterea acelor fraze, la trecerea în act a invenției cerebrale conștiente de sine și ascultând de două exigențe constante, rigoarea raționamentului și valoarea estetică a expunerii. Asta e deci oratoria, îmi ziceam, și atenția mi-a fost atât de încordată asupra acelei arte a discursului încât la ora asta am uitat cu desăvârșire despre ce anume a vorbit. Nu a fost un discurs foarte „militant“, cum poate m-aș fi așteptat și cum aveam să aud atâtea la orele de Constituțional. Au fost idei generale, dar devenite într-un sens palpabile, senzuale, vii.

Tăcerea era absolută. O anume intensitate creștea totuși, electrică, dar la un moment dat timbrul glasului a devenit mai dulce și ritmul vorbirii s-a calmat. „Ai să vezi că are să vorbească despre Grecia“, mi se spusese, „Micescu face ce face și ajunge totdeauna la greci“. Într-adevăr, asta făcea și acum. Printr-o legătură care nu-mi fusese clară, intrase pe acest făgaș și acum ne prezenta un tablou în forme și culori odihnitoare, un fel de paradis intelectual în care luaseră naştere, ne explica el, toate valorile pe care se clădiseră cultura și civilizația noastră. Ascultându-i frazele devenite ușor visătoare, ca un monolog dintr-odată personal la a cărui contemplare eram admiși, ne simțeam într-un fel răscumpărați, liniștiți, dornici doar să ni se vorbească încă și încă, pe nesăturate, despre tot ce puteam noi imagina mai luminos, mai aproape de adevăr

și de forță, despre o lume ideală a generozității și frumosului, care ar putea să existe pe pământ de vreme ce odată, în mințile oamenilor, ea chiar existase.

Și deodată s-a deschis brusc, lovindu-se de perete, una dintre ușile laterale din dreapta catedrei. Un grup dezordonat de tineri – fete și băieți – năvălise și vocifera cu brațul drept ridicat, strigând fraze ininteligibile, dar fără îndoială amenințătoare, insultătoare, ocări pur și simplu. Le adresau profesorului și nouă, iar stupoarea lui și a noastră ne-a ținut nemișcați un timp care mi s-a părut nesfârșit. Lung li s-a părut și lor probabil, pentru că după această intrare intempestivă nu prea au mai știut ce să facă, poate că-i impresionase marea mulțime de ascultători tăcuți pe care n-o bănuiseră. Câțiva băieți din primele rânduri s-au sculat, au mers spre ei și i-au convins fără multă greutate să iasă din sală, apoi au închis ușa și și-au reluat locurile. Profesorul a ezitat o clipă, după care s-a decis să nu comenteze întâmplarea și și-a reluat discursul, deși pe un ton mai obosit; vraja se destrămase, iar noi am ascultat distrați, oarecum dorind să se termine totul cât mai repede, ceea ce s-a și întâmplat. Totuși, la încheiere au fost ovații nesfârșite și un entuziasm reconfortant: în definitiv, eram atât de numeroși față de acel mic grup de țicniți pe care-i pusese știam noi cine! În timp însă, memoria a păstrat mai puțin entuziasmul și mai mult experiența unui gust amar pe care, iată, îl resimt și acum.

Cam pe la începutul anilor optzeci, cred, ne aflam, soțul meu și cu mine, la Rodica și Dodi Sfințescu (Rodica, fiica avocatului Hurmuz Aznavorian, regizoare de teatru, își publicase romanele nu demult). Mai erau Nina Cassian și Al.I. Ștefănescu; poate încă un musafir, dar nu-mi aduc aminte. În chip neașteptat pentru acea vreme, a apărut în conversație numele lui Istrate Micescu.

— Cine a fost ăsta? a întrebat Nina, vioaie și curioasă ca întotdeauna.

— Cum, nu știi? s-au mirat cei doi copii de juriști, o celebritate de pe vremuri, un mare civilist...

— Da? Curios. Mi-am adus aminte că ne-a cerut odată de la partid să facem o acțiune, la un curs de-al lui, să intrăm peste el...

Nina stătea pe canapea la dreapta mea. Mă aud și acum, întoarsă spre ea, cu stupoare:

— Cum, voi erați?

Mi-a explicat că ea habar n-avea despre cine era vorba, că li s-a spus doar că era „o bestie moșierească" și că, pe vremea aceea, lor așa ceva le era de-ajuns. Nina între timp se mai trezise, la ședințele Uniunii Scriitorilor lua cuvântul curajos, vreau să spun cu acea specie de curaj de care era neapărată nevoie pe atunci ca să te opui în public unei hotărâri dictate „de sus". Foarte bine că o făcea, ne mai dădea de respirat un pic de aer proaspăt nouă, celor care ne resemnaserăm definitiv, ostatici fără speranță, cu viața jucată la o partidă de table între mai marii omenirii. Nina se mai trezise, dar Al.I. a rămas, se pare, până la sfârșitul vieții un comunist convins. Era dintre acei copii necăjiți care și-au transpus visele în realitate sub semnul acelui regim: până la un punct îi pot înțelege. Oricum, ne aflam îmbarcați cu toții pe aceeași corabie și navigam spre o destinație necunoscută, într-o croazieră care a durat pentru unii toată viața, pentru alții cea mai mare parte din ea.

Nina Cassian trăiește și publică acum în Statele Unite. Rodica – în România (în l999 i-a apărut o carte de amintiri scrisă cu spontaneitate și haz, *Oile mele*). Cât despre Istrate Micescu, el avea să fie arestat un an și patru luni după acea deschidere de cursuri, judecat într-un proces de tip stalinist și condamnat la muncă silnică pe viață. A mai trăit încă cinci ani la Aiud.[15]

[15] Folosesc aici datele apărute în *Memoria* nr. l2 (l994). Cred totuși că aici e o greșeală și că Istrate Micescu n-a fost condamnat la muncă silnică pe viață, ci la 25 de ani, ceea ce la vârsta lui era exact același lucru. N-am încă dovezi, dar pe vremea aceea se povestea că la auzul sentinței, el ar fi strigat completului de judecată, de pe banca acuzaților: „Din anii ăștia, eu am să fac vreo patru, cinci, dar restul o să-i faceți dumneavoastră!" Fraza exprimă destul de bine mentalitatea vremii.

*

Clădirea Facultății de Drept era pe atunci una dintre cele mai noi din București. Făcea parte, alături de Școala de Război (Academia Militară), de fântâna Mioriței, de Muzeul Satului și de sistematizarea lacurilor, din realizările ultimilor ani de domnie ai regelui Carol al II-lea, care le inspirase. Stilul ei sobru, copacii înalți și terenurile de sport care o înconjurau, statuile marilor oameni de drept, adagiile latine sculptate în frizele de deasupra intrărilor și în aulele de studiu creau în București un spațiu cu totul aparte (îl apropii uneori de fațadele laterale ale Trocadéro-ului, cu inscripția, săpată în piatră, a lui Valéry: „*Il dépend de celui qui passe/ Que je sois tombe ou bien trésor...*"). Spre deosebire de stilul neoclasic al Universității sau al Facultății de Medicină, sugestiile construcției de la Drept mergeau, toate, către o elegantă modernitate, integrându-se totuși perfect în ansamblul orașului prin refuzul înălțimii disproporționate și prin armonia interioară a corpurilor de clădiri. Și aici, ca și la Școala Centrală, lemnăria nouă, lucioasă, galben-aurie și netezimea marmurei de pe culoare creau o senzație de confort; contrastul cu multele privelişti dezolante lăsate de bombardamente era frapant. În oraș, terenurile fuseseră curățate de dărâmături și înconjurate cu panouri publicitare în culori vii sau, de multe ori, cu mici magazine din paiantă ale căror vitrine îți furau gândurile; totuși unele clădiri, ca de pildă Universitatea, grav avariată și în curs de restaurare, nu te lăsau să uiți. Studenții de acolo alergau cu servietele în diferite locuri unde se țineau cursurile, pe când aici, la Drept, domnea o atmosferă luminoasă și veselă. Nu cred că ea se datora doar cadrului modern și intact. Am fost de curând în interiorul clădirii, mult mai obosit acum, și m-a frapat totuși o trăsătură comună a studenților, semănând cu cei din generația noastră, un aer mai decis, mai vesel și mai combativ decât în alte grupuri de tineri.

Aula anului I mi s-a părut acum mai mică decât o țineam minte. Forma ei circulară exercita asupra noastră (am verificat-o

și cu alții) o mare influență: ea crea o impresie puternică de concentrare asupra ideilor care emanau de la catedră, expuse de profesori care nu o dată predau în robă, cu gesturi auguste, în timp ce mânecile largi, negre, eșarfa cu benzi albe și roșii, toate fâlfâiau spectaculos. La examenul de admitere fuseseră înscriși 2 000 de candidați și reușiseră șase sute, dar nu cred să fi asistat regulat la cursuri mai mult de vreo sută cincizeci de persoane: frecvența, pe atunci, nu era obligatorie. În rândul de jos, în față, se înșirau uniformele albăstrii ale câtorva studenți de la Școala de Jandarmi: amintirea asta s-a retrezit odată la un cenaclu când l-am zărit pe Eugen Barbu, al cărui chip, acum mai lat și mai puhăvit, mi s-a părut că aparține memoriei acelei epoci. În an cu noi pare să fi fost de asemenea, deși nu l-am cunoscut personal, Ion Ioanid, autorul extraordinarei evocări a închisorilor din anii cincizeci. Ion Ioanid și Eugen Barbu, colegi! Și de ce nu? Epoca toată nu era a celor mai stranii și mai puternice contraste? Aveam s-o aflăm cu toții foarte curând.

Erau patru cursuri în programa anului I: dreptul roman, dreptul civil, economia politică și dreptul constituțional. Pe lângă fiecare catedră existau și seminarii; am participat doar la cele de drept constituțional, adevărate evenimente ce se desfășurau în aula mare, cu o asistență numeroasă. Era de departe materia cea mai actuală, cea mai arzătoare; țara era amenințată în structura ei și trebuia s-o știm; orice peripeție istorică din evoluția societăților căpăta, sau putea să capete, funcție de parabolă pentru prezent. I.V. Gruia, titularul catedrei, era singurul dintre profesori care apărea de fiecare dată în robă și astfel adăuga expunerilor sale și dezbaterilor de la seminar un element simbolic. Patriotismul lui nu putea fi pus în discuție; pasiunea cu care își susținea argumentele, firești de altfel, de vreme ce ele tindeau toate să sprijine ideea suveranității noastre naționale, ni se părea naturală în circumstanțele date. Dar omul se compromisese mai demult, lucru pe care nu-l știam pe atunci, redactând legile antisemite promulgate în l938 de Carol al II-lea; lupta deci, implicit, și pentru

viața lui. Luam, așadar, contact, fără s-o știm, cu unul dintre teribilele paradoxuri ale istoriei noastre: reacția sănătoasă, inspirată de dragostea de țară, împotriva înstăpânirii ruseşti şi sovietice se vedea compromisă de faptul că existaseră în trecut excese naționaliste; cauza bună devenea vulnerabilă datorită greşelilor propriilor săi apărători. O parte din populația țării exagerase cu patriotismul său preventiv şi acum, ni se da de înțeles, aveam să plătim cu toții. Era un fel de balet sângeros al absurdului. Ca şi Istrate Micescu (cel care-l ajutase pe Carol al II-lea la formularea constituției sale din l938, deznădăjduit autoritariste), I.V. Gruia avea să-şi sfârşească viața în închisoare, nu mult după aceea.

Profesorul George Dumitriu, care preda dreptul roman, era antiteza perfectă a acestora doi. Înalt, brun, uscat, el vorbea liniştit, monoton şi nu-mi pot aduce aminte să-l fi văzut vreodată surâzând, darmite râzând de-a binelea. Era un as necontestat al propriei specialități, dar discreția personalității sale îi adusese o poreclă ce se transmitea spontan noilor veniți, „Stihus“. În formulele proceselor romane, „Stihus“ era numele generic al sclavului, cum ar fi „Cutare“. Atât de mult se identificase persoana lui cu porecla încât mulți dintre noi au dificultăți, astăzi, să-i reconstituie numele şi prenumele în întregime. În regularitatea ritmică a debitului său, „Stihus“ părea la fel de departe de realitatea fierbinte a acelor zile pe cum era şi imaginea vieții zilnice în Imperiu, despre care ne vorbea. Dar limba latină arunca asupra problemelor expuse lumina ei magică. Un adagiu latin e frumos ca un vers. Te poate întovărăşi toată viața şi numai teama de a nu te face ridicol prin pedanterie te va împiedica să-l mai citezi; concentrarea lui diamantină este una dintre performanțele eterne ale minții omenești. În ce limbă din lume patru cuvinte pot desemna o problematică atât de complexă şi totuşi atât de bine definită ca aceea pe care o acoperă adagiul *summum jus, summa injuria*? În primele săptămâni, mai ales, cursul a fost ca o poveste: dreptul roman este istoria dreptului însuşi. Ne puteam imagina magistrații, împricinații, sclavul alături de stăpânul

său, toți actorii proceselor, lucrările târzii ale jurisconsulților. Asistam la nașterea și la precizarea treptată a conceptelor în decursul veacurilor; fiecare dintre noi, după firea sa – care mai romantic, care mai cinic – puteam măsura distanța, mai mică sau mai mare, de la „atunci“ la „acum“, fără ca balanța să încline doar într-o singură direcție. Era de fapt, în ciuda aridității sale, cursul cel mai poetic.

Profesorul de drept civil, Mihai Rarincescu, era preferatul meu. Mai puțin „somitate“ și mai bun pedagog, felul lui măsurat de a expune, în toată limpezimea, noțiuni și raționamente fără cusur îmi satisfăcea integral curiozitatea. Nu veneam dintr-o familie de juriști; nu asistasem la practica zilnică a unei profesii pe care de fapt acum o descopeream. Elocuțiunea răbdătoare a profesorului, figura lui blajină și binevoitoare, atitudinea lui cvasi-părintească îmi dădeau curajul care dispărea în fața teatralității altora. În plus, dreptul civil îmi părea materia cea mai fascinantă. Venisem aici ca evadând dintr-o lungă închisoare – aceea, dublă, a unei copilării super-protejate și a unei școli de tip monastic, care mă siliseră să privesc societatea omenească de departe, ca pe o realitate complexă din care mă simțeam exclusă. Dintr-odată, acum, mi se dezvăluiau tainele funcționării ei. Vedeam că raporturile dintre oameni se desfășurau, și era bine așa, în interiorul unui sistem delicat de drepturi și obligații inaparente, dar extrem de imperioase. Fiecare dintre noi, ca un mic organism cu oarecare mobilitate proprie, se afla prins încă de la naștere, și mai târziu în urma propriilor sale acțiuni, într-un spațiu destul de îngust, limitat de existența, drepturile și activitatea vecinilor, care trebuiau să țină seama și ei de existența noastră. Nici o faptă a lor nu ne era indiferentă, nici una dintre ale noastre nu rămânea fără urmări asupra lor. De la adopțiunea unui copil la cumpărarea unei case, de la moștenirea unui unchi la încheierea unui contract de servicii, totul era precept, răspundere, cuvânt dat, siguranță înțeleaptă sau risc asumat; totul trebuia gândit în ultimele sale consecințe și armonizat cu nenumăratele acțiuni și inițiative ale altora, previzibile sau nu.

Era ca un joc de umbre chinezești, care abstrăgea în alb-negru mulțimea pestriță de situații înfățișate, de pildă, într-un roman sau într-un film. Aparența multicoloră nu mai juca aici decât un rol secundar; sentimentele erau puse în paranteză; o rețea uriașă de prescripții îngloba toate eventualitățile, iar noi trebuia să învățăm a o cunoaște în amănunt, să știm că există intenții de fraudă, dar și posibilitatea de a o preveni, că sub salturile periculoase se poate statornici o plasă recuperatoare și că, de sute și mii de ani, oamenii s-au străduit s-o înnoade ochi cu ochi, cu răbdare și perspicacitate, întru binele lor și al copiilor copiilor lor.

În sfârșit, Gheorghe Strat preda economia politică, o disciplină care nu părea să aibă decât o îndepărtată legătură cu cele de mai sus. Față de eșafodajul maiestuos de structuri abstracte pe care mi se părea că-l percep în disciplinele strict juridice, aici luam contact cu un domeniu mai dezorganizat, străbătut de activități spontane, greu previzibile și limitat la producerea, valoarea și circulația bunurilor. Deși aceste activități erau conduse tot de oameni, îi vedeam pe aceștia atât de supuși, în mod necesar, ideii de câștig (orice pagubă fiind pentru ei echivalentă cu un eșec), încât întregul personalității lor se subția până la inexistență. În dreptul civil te întâlneai cu moartea, cu nedreptatea gravă, cu încheierea sau desfacerea căsătoriei, cu apărarea copiilor, tot probleme existențiale de maximă gravitate; aici era vorba numai de marfă și profit. Strâmbam din nas la toată această problematică, dar, desigur, încercam s-o urmăresc și nu era greu, profesorul era strălucitor în felul lui, uneori caustic, alteori imperios, de multe ori un pic teatral – dar, în rezumat, simpatic și imprevizibil.

Uneori mă opream din ascultat și mă mulțumeam să privesc sala. Lung și cu intensitate. Capetele plecate sau nu, buclate sau tunse scurt, figurile cu sau fără ochelari, puloverele, vestoanele sau bluzele individualizau, ipotetic, personaje. Mi se părea că am sub ochi, în miniatură, întreaga noastră societate. Încercam să prelungesc destinele individuale înspre viitor sau înspre trecut. Ce copilărie să fi avut tânărul acela

grăsuț, cu coșuri și pulover gri, care-și lua notițe cu concentrare? Dar grupul de fetițe cuminți care păreau doar să-și prelungească adolescența, aplecate peste caietele lor și, din când în când, șușotind între ele? Care dintre toți aceștia vor deveni individualități bine conturate, cu un destin diferit de al celorlalți? Nu vedeam apropiindu-se o perioadă cumplită, ci doar una dificilă, în care aveau să fie necesare anumite calități, sobrietate, hărnicie, tenacitate. N-o imaginam mai lungă de câțiva ani și în nici un caz atât de diferită de ceea ce cunoscusem. Apoi atenția mi se întorcea spre persoana de la catedră, care în acel moment îmi părea a aparține cu totul altei lumi decât a generației noastre.

*

Orarul nu era încărcat, între orele de curs apăreau spații albe de câte două ceasuri, pe care trebuia să le umplem cum puteam, fără să ne întoarcem acasă. Descoperisem că Dinu și Silviu îmi împărtășeau pasiunea pentru tenisul de masă. Și deși nu stăteam niciodată alături la cursuri, am luat pe nesimțite obiceiul să ne întâlnim la sfârșitul orelor și să coborâm la subsol, unde mesele verzi păreau să ne aștepte. Când nu erau libere, mergeam la unul dintre cluburile sportive vecine; unul mai ales, „la Doherty“, ne primea cu simpatie.

Să fie vreo legătură între ping-pong și profesiunea de avocat sau de judecător? Acum câteva luni, când am trecut pe culoarele facultății, am auzit din nou răpăiala aceea caracteristică de palete și de mingi. Cufundată cum eram în amintiri, am crezut în primul moment că e o halucinație auditivă. Dar nu, mesele erau tot acolo, la subsol, și câțiva tineri își exersau și acum – deși acest sport și-a mai pierdut din prestigiu – rapiditatea și precizia reflexelor, exact cum făceam și noi.

Dinu și Silviu erau prieteni din liceu. Înalți și subțiri, unul brun, altul blond, erau de fapt destul de diferiți ca fire, dar la masa de joc se completau admirabil. Le plăceau mingile lungi, jucau bine, iar eu nu mă plictiseam privindu-i; când îmi

venea rândul participam cu încântare. Într-un fel, ei mă antrenau, iar mie-mi făcea plăcere să progresez. Pe vremea aceea, Angelica Rozeanu, viitoare campioană mondială, adusese ping-pongul la mare cinste; putea servi şi drept model, era o sportivă grațioasă, fără nimic băieţesc în mişcări. Nici unul din noi trei n-am terminat acea facultate – şi nu din voia noastră. Silviu s-a orientat chiar către sport şi a devenit unul din antrenorii lotului național de atletism, ceea ce de fapt se potrivea foarte bine cu latura pedagogică a firii sale. Pe Dinu l-am urmărit de departe, l-am aprobat pentru demnitatea rezervată cu care şi-a condus viața după eliminarea lui de la studii; dar toate acestea vor fi povestite la rândul lor.

Timp de vreo patru luni, am cunoscut împreună una dintre cele mai frumoase prietenii camaradereşti cu putință. Sportul crea între noi o atmosferă de lealitate şi bună dispoziție constantă. Uneori, după cursuri, mergeam la câte un film, totdeauna în trei; dacă ne plictiseam, plecam fără probleme. De plăcere sau, poate, din lipsă de bani, toate întoarcerile de la facultate, timp de doi ani de zile, le-am făcut pe jos şi în grup, cu ei sau cu alții. Într-o dimineață de primăvară m-a însoțit doar unul din ei şi mi-a oferit un buchețel de ghiocei; ca un făcut, după-amiaza m-a întovărăşit celălalt, iar buchețelul de ghiocei a fost simetric prezent. Într-o dimineață, după o partidă de ping-pong mai lungă şi mai animată, m-am spălat pe față la cişmea, dând jos rujul de buze pe care-l foloseam de când eram studentă; țin minte mirarea naivă cu care m-au privit, iar unul din ei a observat cu un fel de încântare: „Acum parcă eşti altă fată...“

La drept vorbind, experiența învățământului mixt le era necunoscută şi lor; cu cât avuseseră acasă o educație mai supravegheată, cu atât era mai încărcată de o discretă emoție această nouă camaraderie, care prin candoarea ei a rămas pentru mine o delicioasă amintire.

Dar nu ne legau numai ping-pongul, cursurile sau, la sfârşitul lor, şuetele în Cişmigiu sau pe băncile terenurilor de sport dezafectate din jurul facultății. În țară se desfăşura o

luptă politică ale cărei ecouri nu puteau să nu se producă şi în facultăți, mai ales în cea de Drept.

*

În *Analele Sighet*, volumul 3, Stela Rusu, o fostă colegă a noastră, publică nişte amintiri inspirate de asemănarea atmosferei de atunci cu cea din primii ani de după l990. Spune autoarea: „În ’46, din cei cca 200 de studenți care veneau la cursuri, cel puțin jumătate erau angajați politic: țărăniști sau liberali şi, descoperiți încet, doi comuniști.“ Ca ardeleancă, Stela Rusu activa la țărăniști, al căror şef, Vladimir Mihail, ne era cunoscut tuturor. Personal, m-am pomenit într-un grup liberal şi de altfel ceea ce învățam la cursuri era însăşi concepția liberalistă în politică şi economie. În primii doi ani de facultate, comuniştii despre care vorbeşte Stela Rusu nu s-au manifestat. Unul dintre ei a fost desigur tânărul Callimachi, un fel de „prinț roşu“ al României, cum avea să fie mai târziu, în Italia, Enrico Berlinguer. Fiu al unui mare boier de viță grecească şi al unei actrițe evreice, D. Callimachi avea să joace un rol din ce în ce mai important în cursul anului trei. Cine să fi fost al doilea? Să fie vorba chiar despre Monica, prietena şi colega mea de internat? Dialogul nostru, în cursul anului următor, avea să fie intens, drumurile noastre devenind din ce în ce mai divergente.

În ziua de 8 ianuarie, în conformitate cu înțelegerea miniştrilor de externe la Moscova şi după trecerea prin țară a lui Averell Harriman (care-i dăduse mare curaj lui N. Carandino, directorul *Dreptății*), apărea primul număr al ziarului *Liberalul* în calitate de organ al partidului brătienist. (Numele tradițional de *Viitorul*, folosit încă din secolul al XIX-lea, nu fusese autorizat.) Pe prima pagină, „Cuvântul“ lui Dinu Brătianu începe astfel: „După o lungă şi silnică tăcere...“ Un întreg paragraf este cenzurat şi apare în alb, ca o pată suferitoare.

Noi trei am petrecut acea dimineață însorită pe străzile Bucureştiului, vânzând ziarul cu entuziasm. Erau astfel mai multe mici grupuri de studenți. Unii, de pe trotuar, strigau:

„Dar ce, e zi de sărbătoare?“ Iar ceilalți răspundeau de pe trotuarul opus: „Apare *Liberalul*!“ Cei ce auzeau reacționau variat. Unii se opreau și cumpărau ziarul, alții ne depășeau cu indiferență. Câte un trecător mai în vârstă ne privea și ne încuraja cu un surâs larg: „Bravo, copii!“ Ne simțeam importanți, dar mai ales fericiți. Seara, în ajun, ne înscriseserăm în organizația de tineret, al cărei sediu se afla pe strada C.A. Rosetti, într-o clădire din secolul al XIX-lea care nu peste mult timp avea să fie atribuită unei unități militare: gardul opac care a izolat-o de trecători cinci decenii la rând a șters-o și din memoria lor. Pe la sfârșitul anilor șaizeci, un văr al meu, turist parizian care făcuse prin oraș o mulțime de instantanee, a avut brusc fantezia să fotografieze turelele complicate care depășeau înălțimea gardului pe lângă care tocmai treceam. Am fost opriți de santinelă și filmul întreg, scos din aparat, i-a fost confiscat în fața noastră.

Am mers la ședințele „clubului“ de mai multe ori până în vară, dar, trebuie s-o mărturisesc, cu o tristețe crescândă. Am scris intenționat „tristețe“ în loc de „decepție“. Aceasta a existat și ea, dar predominantă devenea senzația de absolută inutilitate.

Ședințele în cauză aveau uneori rolul unor dezbateri despre noțiuni politice mai degrabă elementare; alteori, cuprindeau comunicări pe o anumită temă. Astfel a fost, în cursul primăverii, o lucrare prezentată de Dinu despre familia Brătienilor, care s-a bucurat de un foarte mare succes: în ciuda ping-pongului sau mai curând în paralel cu el, Dinu era un student strălucit, îndrăgostit de meserie și extrem de conștiincios. Șeful organizației de tineret pe țară era Mihai Fărcășanu, care se ocupase de mai mulți ani de structurarea ei pentru a contrabalansa influența ideilor legionare; șeful tineretului universitar din București, Radu Câmpeanu; cel al studenților de la drept, Vasi Mihăilescu. Îmi aduc aminte de o ședință în care noi, bobocii din anul întâi, am fost rugați să ne spunem părerea despre democrație. Cam necugetat, am ridicat mâna și, făcând în mintea mea o nepermisă identificare între

„democrație“ și „cel mai bun regim politic posibil“, am lansat ideea că, într-un asemenea sistem, oamenii politici ar trebui să-și îndeplinească sarcinile doar ca niște buni administratori, în așa fel încât fiecare dintre locuitori să-și poată vedea de treabă liniștit și să-și amelioreze prestația pe plan profesional, dar mai ales spiritual. Puțin descumpănit, Vasi M. a spus: „Totuși, ce-ar fi s-o luăm etimologic? *Demos...kratos...*“ Îmi aduc aminte cu amuzament de întâmplare și în același timp îmi spun că nici azi nu sunt foarte departe de a gândi ceva asemănător. Poate că îmi era prezent în subconștient modelul elvețian. Prin anii șaptezeci, Matei Călinescu obișnuia să-și întrebe interlocutorii: „Cine știe cine este președintele Elveției?“ Cum nu știa niciodată nimeni (funcția e preluată prin rotație, o dată pe an, de către unul dintre cei șapte membri ai Consiliului Federal), Matei conchidea triumfător: „Vedeți? E aici unul din criteriile regimului politic ideal!“ Lucrul, petrecându-se în vremea lui Ceaușescu, părea evident.

Pentru a ne întoarce la reuniunile din strada C.A. Rosetti, ele m-au decepționat, în acel an, din mai multe puncte de vedere. Unul a fost că nu ni se propunea nici o activitate concretă și bine precizată; poate ar fi trebuit să avem noi înșine mai multă inițiativă? Poate că lucrurile deveniseră, pentru adulți, din ce în ce mai clare? Poate voiau să ne ferească de riscuri inutile? La ședințele care aveau loc în facultate pentru desemnarea candidaților și funcțiilor în ASFD (Asociația Studenților Facultății de Drept, pe care noul regim avea s-o anuleze în curând, înglobând-o în structura unică pe țară a UNSR, Uniunea Națională a Studenților Români) se manifestaseră tineri din ultimul an sau absolvenți, înzestrați cu prestanță, umor, har oratoric și replică spontană (le-am uitat numele, dar l-am ținut minte pe al lui Radu Câmpeanu, ceea ce m-a făcut, vai! să-l și votez în ’90). Totuși era din ce în ce mai clar că se ducea o luptă de ariergardă: puteau ei să strălucească, puteau mai ales să aibă dreptate, dar într-un fel misterios, hotărârile practice se luau de către alții și împotriva lor. De aici izvora tristețea, iar decepția se hrănea din alte mici

observații: îmi displăcea, de pildă, felul în care mulți dintre acei tineri se străduiau să imite comportamentul și manierele părinților lor: băieții parcă își exersau ținuta de viitori parlamentari, îmbrăcați cu exces de îngrijire în costume excelent croite; chiar și unele fete arborau o distanță glacială, împreună cu o coafură perfectă și un fel de a fi din care fusese eliminată orice naturalețe (precum și, conchideam eu pripit, orice dovadă de personalitate autentică). Nu era întotdeauna cazul: cu ocazia alegerilor pentru șefia anului nostru, am stat ceva mai mult de vorbă cu Andrei Paleologu, fratele mai mic, după tată, al strălucitorului eseist, dar având o fire cu totul diferită: era un băiat liniștit, parcă speriat, de o evidentă și extremă bunătate. Cum oare, mă întrebam eu, ar putea Andrei să dirijeze cu fermitate vreun grup, fie el și atât de neînsemnat ca al nostru? Contracandidatul său neinspirându-mi nici o încredere, l-am votat totuși pe el, ca pe un om cinstit și civilizat. Dar tot mai mult întâlnirile, discuțiile, votările îmi păreau a fi doar niște jocuri deșarte.

În *Liberalul* însă se scria bine, cu vână polemică și cu un umor reconfortant. Redactorii, cu șapte-opt ani mai mari decât noi, aveau toate calitățile necesare pentru a practica o ziaristică de bună calitate. Mihai Fărcășanu, Ion Zurescu, Dan Amedeu Lăzărescu, Paul Dumitriu și alții erau dinamici, cultivați, plini de vervă și destul de lucizi. Parcursă acum, colecția ziarului transmite, mai ales în prima parte, înainte de a se înmulți pseudonimele, o impresie de combativitate veselă. Și totuși, și totuși...

Sentimentul mărturisit de Stela Rusu, care în l995 notează „unele frapante analogii cu situația de astăzi", a fost și al meu în primii ani de după l989 și nu a dispărut cu totul; m-am luptat cu el, pentru că obiectiv lucrurile se prezintă diferit. Comun însă acelei vremi și celei de astăzi este faptul că mulți dintre noi percepem, sub realitatea vizibilă, un soi de curent electric inaparent, datorită căruia pământul pe care călcăm se modifică sub ochii și pașii noștri. Nu știm cine manevrează acest curent, nici în ce fel; vedem doar ridicându-se în calea

noastră obstacole ciudate în tot locul, pe care suntem nevoiți să le depășim cu mare cheltuială de energie. N-am trecut bine de unul că apare altul nou și diferit, ca și când dedesubt, cineva ar fi reorientat fluxul de energie malefică printr-un simplu comutator. Vedem efectele acestei activități ascunse și nu-i înțelegem nici mecanismele, nici rostul, deși în esență el este mereu același, îmbrățișarea energică a marii noastre prietene de la Răsărit. Dar cum te poți opune, cum poți măcar să semnalezi pericolul, când cele mai simple mijloace de acțiune nu mai au nici un efect? Ce poți spune de pildă, în l946, în apărarea democrației, când se afirmă sus și tare, cu putere de ucaz, că singurul stat democratic din lume este Uniunea Sovietică – ba mai mult, când cea mai simplă critică la adresa autoritarismului evident al noilor conducători este taxată drept un atac la adresa democrației înseși? Ce mai poți spune, în l998, când unul dintre cele mai bine informate instrumente de lucru occidentale, *Quid*, în ultima sa ediție (1997), cuprinzând la capitolul „România“ o prezentare a istoriei noastre (altminteri destul de bogate și de „la zi“), afirmă despre Gh.Tătărescu că ar fi fost *pro-nazi et antisémite* (!), deși ar fi fost asasinat de legionari (!) – iar despre alegerile noastre din l946 recunoaşte că ar fi fost măsluite, cu singura explicație că „majoritatea secțiilor de votare au fost prezidate de comuniști“? Mi se va răspunde că va mai trebui timp până să iasă totul la iveală, după o minciună lungă de o jumătate de secol. Dar obstacolele care se ivesc „pe dedesubt“ sunt și ele noi: dezinteresul pentru istorie, de pildă, inoculat astăzi tineretului occidental cu insistență și prin toate mijloacele, va face probabil inutilă chiar și această răbdătoare și dificilă reconstituire a adevărului.

Parcurgerea *Liberalului* emoționează tocmai prin alternanța aspectelor de normalitate – de pildă, viața culturală – cu știri care le contrazic întru totul. Hotărârile de la Moscova au stipulat libertatea presei, a cuvântului și a dreptului de asociere, precum și încetarea urmăririlor politice și pregătirea cât mai grabnică a alegerilor. Dar Petru Groza declară că „libertatea

presei nu poate fi acordată în întregime“, guvernul utilizează Societatea de Radio în folosul său exclusiv, iar *Liberalul*, care obține tot mai greu hârtie, se confiscă și se interzice în uzine. Constituția din l923 a fost, chipurile, restaurată, dar Pătrășcanu a suspendat inamovibilitatea magistraților, ceea ce schimbă fața tuturor proceselor – și cine să-l tragă la răspundere de vreme ce nu există încă parlament? Charta Atlanticului spune că „toți oamenii din toate țările vor trebui să fie eliberați de mizerie și teamă“, dar comisiile de epurare funcționează peste tot, în condiții de inflație și într-o anarhie crescândă a aprovizionării orașelor, care face aproape imposibilă subzistența în afara „economatelor“ deschise pe lângă întreprinderi și instituții, desigur numai pentru cei ce au reușit să-și păstreze posturile. Activitatea partidelor istorice este tolerată, dar în fabrici se afișează că „Orice manifestare politică în afară de cele ale Frontului Unic Muncitoresc sunt interzise *(sic)*. Contravenienții vor fi excluși din colectivul fabricii“ și apar peste tot pancarte cu „Moarte lui Maniu și Brătianu“.

Aceasta este atmosfera la București în momentul în care, la 5 martie l946, Churchill ține celebrul său discurs de la Fulton. Reproducerea lui a fost interzisă în România, dar oamenii l-au ascultat la radiourile străine și sunt înnebuniți: în sfârșit, cineva – și nu oricine! – spune cu glas tare ceea ce ei constată și resimt în fiecare zi. De multă vreme s-a generalizat acel fenomen pe care englezii îl numesc *wishful thinking* și care constă în a selecționa, din percepția realității, numai ce îți convine sau îți dă speranță. Românii uită că Churchill nu mai este la putere; ei nu se miră când Stalin aseamănă acest discurs cu cele ale lui Hitler și-l socotește o „instigație la război“, dar trec cu vederea spaima cu care guvernul englez se grăbește să se dezvinovățească și cu care Bevin, ministrul de externe englez, declară omenirii că „nu există pe lume prieteni mai buni decât Vîșinski și cu mine“, propunând totodată Uniunii Sovietice un tratat de prietenie pe 50 de ani.

În București speranța alternează cu îngrijorarea; plecările din țară se înmulțesc, dar ele nu privesc încă decât categorii

precise, evrei în drum spre Occident sau spre viitorul Israel, legionari și persoane care au colaborat intens cu guvernarea antonesciană, precum și cazuri izolate al căror exemplu, pentru cei mai mulți, nu pare convingător. Reprezentanții Angliei și Americii, care în Comisia Aliată de Control cedează sistematic în fața rușilor, pot fi încă văzuți, invitați, contactați în mod liber de români; de cele mai multe ori, frazele lor ambigue sunt interpretate ca mesaje de încurajare. Chiar printre membrii legațiilor, de altfel, puțini sunt cei care cunosc procentajele stabilite la Moscova și ratificate implicit la Ialta, iar aceia sunt instruiți să nu lase să transpară nimic în această privință. Nu e de mirare deci că vor cere succesiv guvernelor lor să fie rechemați, scoși din această „poziție imposibilă“[16] și că ne vor rămâne, în timp, mărturii sfâșietoare, cum este fraza de încheiere a raportului trimis superiorilor săi de către Archibald Clark Kerr, reprezentantul Angliei („Am părăsit Bucureștiul, așadar, cu un sentiment de tristețe și profund recunoscător că nu m-am născut în România“) sau destăinuirea, mult mai târzie, a lui Averell Harriman: că „unul din cele mai neplăcute lucruri care i s-au cerut să le facă a fost să mintă un om de talia lui Maniu“[17].

Este totuși, la drept vorbind, extraordinară tenacitatea speranței în toată țara. *Liberalul* e plin de relatări despre atacuri violente, mergând până la crime, asupra sediilor partidului liberal în provincie (ca să nu mai vorbim despre sediile, încă mai insistent vizate, ale țărăniștilor). Cei doi miniștri fără portofoliu proaspăt intrați în guvern, Romniceanu și Hațieganu, sunt bătuți în cursul propagandei electorale; jandarmii nu intervin, iar mai târziu, la Iași, ministrul de interne declară că ei

[16] V. Mark Percival, „Politica britanică față de România în l946“, *Analele Sighet 3, Anul l946 – Începutul sfârșitului*, Fundația Academia Civică, București, l996.

[17] V. Cicerone Ionițoiu, „Geopolitica anului electoral l946“, *Analele Sighet 3*, precum și Ivor Porter, *Operațiunea Autonomous*, tr. rom., Humanitas, București, l99l.

n-au pățit mare lucru, că unul dintre ei a fost chiar agresor și că până la urmă au meritat-o, în calitate de fasciști. Și totuși pregătirile pentru alegeri au loc cu înfierbântare, chiar dacă, în circumstanțele date, fiecare dintre candidați știe că se expune unui pericol real. Nici procesele de tip stalinist care se desfășoară cu privire la nenumărați așa-ziși „criminali de război și vinovați de dezastrul țării", nici arestările tot mai frecvente nu micșorează entuziasmul în adunările electorale din teritoriu. Iar în Capitală pare a domni o bună dispoziție aproape constantă, un fel de nerăbdare veselă, dat fiind că de rezultatul alegerilor, atât de îndelung amânate, nu se îndoiește nimeni.

*

Iarna avea să fie prima din cele două, extraordinar de uscate și însorite, care au dus, împreună cu dezorganizarea voită a agriculturii și a vieții economice, la cumplita foamete din Moldova și din toată țara în anul următor. N-aveam însă cum s-o știm; ne bucuram doar din toată inima de prilejurile tot mai dese de a organiza plimbări la șosea, la lacuri sau pur și simplu, cum se spunea pe atunci, „pe Cale", adică în sus și în jos pe Calea Victoriei, între Piața Palatului și Bulevardul Elisabeta. Aproape lipsit de circulație automobilă, Bucureștiul ajunsese să semene cu un oraș de provincie ceva mai mare. De când războiul și diferite forme de rechiziție făcuseră să dispară mașinile aproape cu totul, se circula indiferent pe trotuare sau pe caldarâm. Și pentru că ultimele pagini au fost destul de apăsătoare, chiar așa, hai să vorbim despre București.

*

Cam prin l980, călătoream într-un compartiment de tren împreună cu un grup de trei călători, unguri din Transilvania. Cum eu citeam, nu s-au prea ocupat de mine și și-au urmat conversația în mod deschis: era vremea în care oamenii nu se prea mai fereau unii de alții și criticau pe față o sumă de lucruri. Conversația lor a ajuns la un moment dat la subiectul

„Bucureşti“ şi la impresiile lor, total nefavorabile, de câte ori erau nevoiţi să vină în Capitală: grosolănia vânzătoarelor, brutalitatea oamenilor pe stradă, înghesuiala în autobuze, lipsa de confort la hoteluri şi aşa mai departe. Toate acestea erau adevărate şi, ca bucureşteancă, începeam să mă simt din ce în ce mai prost. Am ridicat ochii de pe carte şi dat fiind că erau, toţi trei, oameni cu zece, cincisprezece ani mai în vârstă decât mine, i-am întrebat: „Spuneţi-mi, vă rog, aţi fost în Capitală între cele două războaie? Tot aşa era?“ Nu pot să uit schimbarea de expresie care a apărut pe toate cele trei feţe întoarse către mine. „Vai, doamnă! Dar veneam la Bucureşti cum am fi mers la Viena! Ce magazine erau! Ce lux! Era o bucurie să putem petrece acolo câteva zile, să mergem la restaurante, la teatre, la cumpărături...“

La fel erau şi impresiile mele de copil, când veneam pentru două, trei zile cu părinţii şi locuiam, cum am mai povestit, la hotel Esplanade. Bucureştii din vremea aceea deveniseră şi în literatură – cu bune şi rele – un loc magic. Se construia mult, şi dintr-odată foarte modern. Nu toată lumea era de acord cu asta; ţin minte că ochiul occidental al mamei se întrista de neconcordanţa stilistică între noile blocuri şi vechiul Bucureşti neoclasic. Eu găseam că e grozav să ai reclame luminoase, să vezi, de pildă, picurând pe cerul nopţii apa de dinţi Odol în paharul cu apă, iar uruitul tramvaielor pe Bulevardul Elisabeta şi scânteietoarele scurt-circuituri de la îmbinarea firelor electrice în intersecţii, la trecerea garniturilor, nu mă supărau cu nimic. Între arterele cu circulaţie intensă rămâneau atâtea cartiere calme, cu vilişoare şi grădini îngrijite! Toate casele pe care le vedem azi dărăpănate, nezugrăvite şi nereparate de zeci de ani, erau pe atunci noi. Nu ştiu cum făcea Primăria, probabil că amenzile stipulate de ordonanţele ei erau mari şi chiar se aplicau, dar cel ce nu-şi strângea zăpada din faţa casei, nu mătura trotuarul sau tulbura în vreun fel curăţenia şi liniştea oraşului n-o ducea prea bine. Existau în acelaşi scop şi iniţiative mai fanteziste: ţin minte, dincolo de

statuia Pache, un loc viran, mărginit de un calcan pe care se vopsise cu litere mari următoarea inscripție: „Murdăriea oprită cu bătae“. (Aveam mare succes, în copilărie, când povesteam chestia asta, dar e prima oară când îi pot restitui și ortografia exactă.) Tot gândindu-mă însă la Bucureşti, pe lângă imaginile cunoscute de toată lumea – muscalii, florăresele, vitrinele, apariția pe străzile din centru, de la ora l2 în sus, a cucoanelor elegante – și pe lângă viața socială foarte rafinată care se ducea în vechile case boiereşti (oglindită, pentru cei de astăzi, doar fotografic și nici pe departe integral, de pildă în *Je sais tout de Bucarest*), mi-am amintit o mulțime de refrene care se auzeau peste tot, la radio, în restaurante, pe discuri. Ele corespund vârstei mele de zece-unsprezece ani, cea în care copiii, fetițele cel puțin, ascultă și cântă cu predilecție asemenea lucruri. Autorii șlagărelor din acea vreme sunt bine cunoscuți, dar cel mai mult contribuise probabil la mitul Bucureştilor Ion Vasilescu. Dulceața vieții obișnuite, pe care o evocă textele de atunci, n-are nevoie de nici un comentariu:

Ce faci astă-seară tu,
Poți să-mi dai un rendez-vous
Ca să mergem într-o cârciumioară?
Ne va zice din țambal
Un țigan sentimental
Când n-o mai fi nimeni în local...
Iar în zori, în trăsură,
Spre șosea, fericit,
În sfârșit, am să-ți spun iubirea mea...

„Cârciumioara“ e un decor care revine cât se poate de des; la fel și mersul „la șosea“, care putea să fie și Jianu, dar mai ales Kiseleff. Am putea să ne credem în Grinzing:

Vrei să ne-ntâlnim sâmbătă seara
Într-o cârciumioară la șosea,
Unde cântă-un pian și o vioară
Și-unde nu ne vede nimenea?

Iubita ezită, se vede, asupra zilei alese pentru întâlnire, iar el îi explică:

Lunea n-are nici un rost,
Marți e rău că merge prost,
Miercuri știi și tu că e zi de post;
Joi mi-e imposibil să te întâlnesc,
Căci mănânc c-un unchi pe care-l moștenesc;
Vineri nu se poate, nu,
Căci postim și eu, și tu,
Numai Sâmbătă-a rămas să ne dăm rendez-vous!

Traiectul plimbării cu trăsura alege arterele centrale cele mai elegante:

Hai să-ți arăt Bucureștiul noaptea,
De la Palat la șosea,
Să ne oprim un minut la Corso
Și să-ți ofer o cafea...

iar la întoarcere, la strofa a doua, te simți chiar într-o metropolă modernă:

Hai să-ți arăt Bucureștiul noaptea
De la Șosea la Palat,
Când obosită se duce luna
După un bloc la culcat...

„Bloc“ era un cuvânt nou, cu mare încărcătură de actualitate și occidentalism.

Pare astăzi de necrezut, dar nu numai centrul era luminat cu generozitate. Chiar pe șoseaua București–Ploiești, prin ’38-’39, atârnau pe ambele părți, pe o distanță de câțiva kilometri, lămpi mari, dreptunghiulare, de sticlă galben-portocalie, al căror efect era ciudat de euforizant. Dar farmecul Bucureștiului era că știa să unească straturi diferite de istorie și civilizație în aceeași atmosferă de bonomie și dragoste de viață:

La margine de București,
Pe strada mea umbrită cu doi tei,

Cu un felinar, și-n colț c-un grătar
De mititei...

Toate străzile spuneau câte ceva, chiar cele mai vechi și mai liniștite:

La fereastra unde doarme o pisică
E-o plăcere două fete să privești:
Amândouă, și cea mare, și cea mică
Sunt cele mai dulci păpuși din București!

Până și cartierele îndepărtate, la care se ajunge mai greu și unde confortul lasă de dorit, au poezia lor:

Du-mă-acasă, măi tramvai,
Du-mă-acasă, ce mai stai?
Du-mă la căsuța mea
Cu portiță și cișmea!
Noaptea se lasă în mahala
Și vântul urlă a pustiu;
Într-o căsuță stă cineva
Și mă așteaptă ca să viu...

Ne-am mutat înapoi în București în anii războiului și întoarcerile de la școală, iarna (rămâneam până la cinci acolo ca să-mi fac lecțiile), se petreceau în plină noapte, iar camuflajul era strict; doar pe alocuri câte o dungă de lumină păcălea hârtia albastră, prinsă pe dinăuntru cu pioneze. N-am pățit niciodată nimic, dar nu era foarte, foarte plăcut. Poate că fredonam și eu, ca multă lume, unul dintre șlagărele cele mai iubite:

Te recunosc și pe-ntuneric, București!
Am eu sistemul meu, pe care-l știu doar eu:
Pe mine nu se poate să mă păcălești,
Oricât te-ai pune tu cu întunericul!
Că eu închid ochii și te văd iar luminat
Cum erai în vremurile bune de-altădat',
Și din orice loc la miezul nopții m-ai lăsa
Cu-ochii-nchiși prin beznă nimeresc la draga mea...

Atunci şi-a făcut apariţia sintagma „în vremurile bune“, care avea să facă o foarte lungă carieră.

*

În ultimele două luni ale anului întâi, obişnuiam să facem lungi plimbări în grup în direcţia lacurilor „ca să vedem trandafirii“. Ne adunam cam cinci, şase colegi, băieţi şi fete; nu existau trolee, tramvaiele erau supraîncărcate, aşa că o porneam pe jos. Nici o clipă nu simţeam oboseala, sporovăiam tot timpul şi, ajunşi acolo, respiram cu fericire binecuvântarea vegetală. Pomii plantaţi cândva pentru inaugurarea Lunii Bucureştilor, la început atât de scunzi încât riscul de insolaţie era real pentru vizitatori, crescuseră şi dădeau o umbră verde, parfumată. Trandafirii erau tineri şi înflorirea lor glorioasă ne umplea inimile de încântare. Pe la sfârşitul lunii mai am făcut, în două zile consecutive, de trei ori această plimbare pe jos, în grupuri diferite, şi acum îmi spun că e minunat să ai nouăsprezece ani. Lumea era a noastră şi atâta tot.

La l0 mai a avut loc ultima manifestare bucureşteană de opoziţie spontană. I-am evocat amintirile în altă parte; n-aş vrea să revin asupra lor. Ce e sigur este că oamenii care s-au adunat în Piaţa Palatului se strânseseră de pe la opt dimineaţa în străzile învecinate, toate barate de unităţi militare, ale căror soldaţi ţineau în mâini cordoane groase de frânghie de-a curmezişul străzilor, împiedicând înaintarea oamenilor şi pătrunderea lor în piaţă. Totul a fost însă inutil, mulţimea era prea compactă şi la un moment dat a reuşit să năvălească în spaţiul liber dintre clădirea Fundaţiei şi Palatul Regal. Cam tot atunci au sosit, dinspre Piaţa Victoriei, nişte coloane studenţeşti cu steaguri şi pancarte. Eu mă aflam în mulţime, băieţii ne spuseseră să stăm, noi fetele, la o parte. Lumea ştia că Regele se afla în Palat (un steguleţ era înălţat sau coborât deasupra clădirii, în funcţie de prezenţa sau absenţa lui) şi uralele n-au contenit până ce nu a apărut în balcon, făcându-ne semn cu mâna. Există o mărturie preţioasă, un fragment din relatarea ministrului britanic, atunci Adrian Holman, adresată

Foreign Office-ului: „...Profunda loialitate a poporului român a fost manifestată la l0 mai. Deşi celebrarea, făcută în prezenţa regelui Mihai, a mareşalului Tolbuhin şi a d-lui Groza a fost organizată în aşa fel încât să-i permită d-lui Groza să răpească cât mai mult din aura Regelui, în cele din urmă populaţia a rupt cordoanele care protejau (! *n.n.*) loja regală şi şi-a manifestat dragostea pentru Rege şi ţară cu un asemenea entuziasm, încât reprezentanţii sovietici şi cei ai guvernului român care erau prezenţi au fost evident stânjeniţi şi neplăcut impresionaţi.“[18]

Din piaţă, nu puteam vedea ce se petrecea dincolo de ferestrele înalte ale Palatului, dar am fi fost încântaţi să ştim că manifestaţia noastră a avut asemenea efect. Ea a avut şi altul: peste douăzeci de tineri conducători ai studenţimii au fost atunci condamnaţi, în cadrul unui proces înscenat, la doi ani închisoare: printre ei Vladimir Mihail, şeful tineretului ţărănist din anul nostru, Cicerone Ioniţoiu, autorul articolului citat, şi alţii[19].

*

Astăzi, cincizeci şi trei de ani mai târziu, sufletul acelui oraş patriarhal şi binevoitor nu mai există. Bucureştiul este o realitate geografică şi administrativă, dar cam atât. A trecut prin prea multe încercări, a fost schimonosit în prea multe feluri. În anii de război şi mai ales în l945-46, o sumă de oameni din provincie au venit să locuiască aici, dar autorităţile s-au străduit să controleze cât se poate de sever acest aflux. Se făceau mereu controale care cereau să prezinţi „Dovada“, o adeverinţă oficială cum că locuiai în Bucureşti la o adresă precisă; cu egoismul vârstei, mă simţeam foarte mândră că pot s-o arăt, fără să mă întreb cu seriozitate ce făcea un om care ar fi dorit, lucru cu totul legitim, să se mute atunci în Capitală. În schimb, erau aduşi pe cale oficială, din toate

[18] Cicerone Ioniţoiu, *ibid*.
[19] *Ibid*.

colțurile țării, activiști culeși de prin sate și care, întrebuințați fiind în diferite activități utile stăpânirii, căpătau imediat o locuință. Evacuările forțate care se întețiseră furnizau autorităților spațiile locative necesare; celor evacuați nu li se atribuiau decât locuințe mizere sau chiar nimic; se descurcau instalându-se pe la rude, uneori încântate să-și acopere cu oameni cunoscuți spațiul de curând declarat „excedentar", pe care oricum l-ar fi pierdut. Adăugând la asta nenumăratele clădiri transformate în birouri și sedii luxoase de partid, de sindicat, în notariate, casierii, oficii ale sfaturilor populare, cluburi și centre de reuniuni de tot felul, s-a ajuns în câțiva ani la o criză de locuințe extremă, dacă ținem cont de faptul că fuseseră și bombardamente și că nu se construise nimic nou. De aceea primele blocuri, ridicate în anii șaizeci în cartiere mărginașe și înconjurând vechiul București ca o centură modernă, au părut binevenite și unii se așteptau cu naivitate ca apoi, în centru, să fie în sfârșit restaurate atâtea și atâtea clădiri cu valoare istorică sau arhitectonică, uitate de vreme. Cât de departe era această bună intenție, care ar fi transformat Bucureștiul într-una dintre cele mai fermecătoare capitale europene, de gândirea celor ce ne hotărau destinele! La călătoria sa în Coreea la începutul anilor șaptezeci, strania măreție a Phenianului i-a făcut lui Ceaușescu o impresie profundă. Dar acea metropolă se ridicase pe ruinele unui oraș bombardat de americani până la totala distrugere, pe când Bucureștiul, dimpotrivă, se încăpățâna să existe. Atunci a venit, ca la comandă, cutremurul din l977. El nu numai că a atins temeliile înseși ale clădirilor, dar i-a dat lui Ceaușescu motivația care-i lipsea pentru a începe să demoleze orașul și să-l reconstruiască în felul său. Istoria Capitalei nu existase, nu putuse exista înaintea Lui: avea să înceapă de la El. În l990, venise rândul superbului șir dublu de clădiri de pe bulevardele Elisabeta și Carol I să fie demolat. Schimbarea de regim le-a salvat ca prin minune, dar ceea ce s-a construit de atunci încoace este uneori la fel de incoerent ca o dărâmare. Ciudățenia pe care o constituie, de pildă, o clădire ca a Bancorexului în vecinătatea Casei de Depuneri

ar fi greu de integrat pentru orice oraş din lume. Cât despre localnici, în anii şaptezeci ei s-au văzut invadaţi de sute de mii de nou-veniţi, satele depopulându-se în beneficiul industrializării forţate, care constituia pe atunci obsesia aceleiaşi minţi megalomane. Vechii bucureşteni şi aşa nu se prea mai înmulţeau; copiii lor, câte unul sau doi de familie, nu acopereau nici măcar rata de înlocuire, iar dintre aceştia un procent însemnat se află astăzi în afara ţării. În preajma unor recente alegeri am auzit, într-un troleu, o voce masculină şi veselă declarând răspicat: „Cât o trăi, Iliescu n-o să se aleagă în Bucureşti!“ şi am încuviinţat pe tăcute; aşa este, într-adevăr, dar oricum ar fi, între oraşul plimbărilor la şosea şi cel de astăzi, ceva s-a pierdut pentru totdeauna. Mica bijuterie de arhitectură „Belle Epoque“ împestriţată cu adaosuri interbelice a devenit, prin efectuarea unor lucrări ciclopice, o metropolă de tip latino-american, cu o personalitate la fel de confuză ca minţile noastre de astăzi.[20]

*

În acea primăvară a anului l946, în afară de cursurile de la Drept, de evenimentele politice şi de plimbările la şosea, mai

[20] (26 martie l999) — Sau poate, sau poate... Cine ştie? Ieri dimineaţă am umblat pe jos prin Bucureştiul vechi, care totuşi se înnoieşte. Era o zi luminoasă de primăvară şi la fiecare colţ de stradă, stative cu flori te îmbiau cu nenumărate minuni, garoafe, lalele, gerbera, crini, trandafiri, într-o uniune extatică a anotimpurilor. Pe o latură a Universităţii, tarabele cu cărţi de ocazie mi-au amintit de buchiniştii de pe malul Senei. Deasupra meselor, pe terasa Cercului Militar, mari umbrele de soare galbene stăteau deschise ca nişte corole întoarse şi marginile lor fluturau încet. Ce aer morocănos, conspirativ aveau până nu demult clădirile oficiale! Acum se renovează faţada Palatului Telefoanelor şi biserica Kretzulescu. Pe Calea Victoriei sunt din nou vitrine elegante şi câteva magazine cu antichităţi. La librăria Humanitas se găsesc cărţi în mai multe limbi şi traduceri din lumea întreagă. Să sperăm? Suntem un neam ciudat, în care speranţa renaşte ca iarba în fiecare primăvară. Poate că avem mai multă vitalitate decât energie, mai multă isteţime decât minte; dar nici unul dintre noi nu crede cu adevărat că va trebui să moară.

aveam o mulțime de preocupări. Mai întâi, mergeam regulat, după cum hotărâsem de mult, la cursurile de dactilo- și stenografie ale doamnei Soare, celebre în acea vreme, și-mi dădeam toată osteneala. Mașina de scris m-a însoțit, practic, toată viața; stenografia mult mai puțin, dar îi sunt recunoscătoare pentru o anumită împrejurare, pe care o voi povesti la momentul potrivit. Oricum, le-am consacrat atunci destulă energie, așa cum tinerele fete de astăzi învață să stăpânească omniprezentele computere.

Apoi, cu prietena mea Mira Gr., ne aflam adesea la Institutul Italian, unde se făceau proiecții cu diapozitive în culori (o noutate pe atunci) și unde învățam cu încântare să cunoaștem pictura renascentistă nu doar în reproducerile mici, în negru-alb, din *Apollo* (un ghid de artă al lui Salomon Reinach, care se afla cam în toate casele burgheze), ci mult mărite și în toată strălucirea lor coloristică.

Mira, care în liceu făcuse italiana, poate că voia să-mi abată gândurile de la o problemă care a fost importantă pentru mine în acele săptămâni și pe care m-a ajutat s-o depășesc. În ultimul an de liceu, închinasem celui mai tânăr dintre partenerii de bridge ai tatei o dragoste romantică și fără speranță, așa cum îi stă bine acelei vârste. Îmi amintesc cu precizie dimineața în care l-am văzut prima oară. Venise la noi cu nu știu ce prilej, nu în vizită, ci în trecere. Tata nu era acasă: am schimbat în vestibul câteva fraze în trei, el, mama și cu mine. Nu mai văzusem niciodată un bărbat atât de frumos; nu semăna cu nici unul dintre cei pe care-i cunoșteam, tinerii prea tineri, bătrânii prea bătrâni. Avea 36 de ani, era străin și de o frumusețe, obiectiv vorbind, neobișnuită. Mamei nu i-a scăpat schimbul nostru de priviri – a lui șăgalnic seducătoare, a mea probabil extaziată. Cum s-a închis ușa în urma lui, m-a și prevenit: „*Tu sais, Ninie, c'est un coureur*“ – dar mie nu mi-a păsat, deși oarecare strângere de inimă tot am avut.

În acel an, ne-am revăzut de câteva ori, de fiecare dată întâmplător: o dată, țin minte, într-o după-amiază de toamnă la curse, unde mergeam uneori cu tata, totdeauna cu încântare.

Încântarea mea n-avea legătură cu snobismul şi toaletele: tata era un sportiv şi un jucător pasionat, aşa încât ne făceam veacul nu prin tribune, ci pe lângă paddock şi „la buci“ (românizare, probabil, a „bookmaker“-ilor), iar la alergarea propriu-zisă asistam în picioare, lipiţi de gardul care izola pista de public. Am şi acum în urechi tropotul cailor apropiindu-se, în ochi nenumăratele nuanţe de verde ale peluzei şi ale frunzelor, în nări mirosul tipic, animal şi sănătos, al locului, pe piele amintirea mângâierii mătăsoase a brizei din acel spaţiu larg. Examinarea atentă a cailor plimbaţi în faţa noastră înainte de fiecare cursă, mica excitaţie a pariului în care eu desigur că nu mă angajam propriu-zis (asta îl privea pe tata), dar îmi alegeam totdeauna un favorit pe care-l urmăream cu patimă, atribuind reuşitei sau eşecului său un rol prevestitor – toate la un loc alcătuiau un fel de ambianţă magică şi e de la sine înţeles că ziua în care i s-a adăugat şi neaşteptata prezenţă a idolului meu a fost trăită cu mare intensitate. Spun „idolul meu“ cu acea autoironie pe care o practicam şi atunci: ştiam bine că e însurat, iar avertismentul mamei era, desigur, ameninţător pentru orgoliul posesiv al idealistei ce rămăsesem. Dar tocmai pentru că întâlnirile noastre au fost atunci atât de rare şi că aveam grozav nevoie de un oarecare fir conducător, pe plan sentimental, în existenţa mea de şcolăriţă cuminte, le-am savurat pe fiecare ca pe evenimente de mare importanţă şi totuşi lipsite de orice semnificaţie practică. Aşa ceva nu putea duce la nimic – şi nici nu doream să ducă. Îmi trebuia doar, din timp în timp, câte o asemenea apariţie magică, dublată de două-trei fraze catifelate, ca să străbat cu amintirea lor programul monoton al săptămânilor şi lunilor următoare. În acea primăvară îl uitasem chiar cu totul când ne-am întâlnit din nou, tot din întâmplare, la un spectacol în matineu la care asistam cu unul dintre colegi – şi totul a basculat. Înfăţişarea mea, e drept, se schimbase; am mai spus că începusem să mă fardez, îmi îngrijeam pieptănătura şi rochiile (pe cât se putea); probabil că şi în felul meu de a fi apăruse ceva mai deschis, mai comunicativ şi mai vesel. Nu i-a trebuit mult ca

să mă invite la unul din spectacolele de seară ale aceluiaşi teatru; nu mi-a trebuit mult ca să accept.

N-am văzut decât jumătate din acel spectacol, la care sala era plină ochi, iar noi, în mulțimea care stătea în picioare, ne-am ținut tot timpul îmbrățișați. Am ieşit în antract în foaier, am stat de vorbă pe o canapea roşie şi nu mai ştiu exact cum şi în ce fel ne-am pomenit într-un taxi, în care – minune! – chiar ne-am sărutat. M-a lăsat în fața casei, cu totul ametită, şi ne-am înțeles să-mi telefoneze în curând.

Au urmat trei săptămâni în care mi-a telefonat aproape seară de seară; el mă ruga să ne revedem, eu ezitam, apoi refuzam. Era într-adevăr o hotărâre foarte greu de luat. Nu-mi făceam nici o iluzie: omului îi plăcea să se amuze şi nimic mai mult; totuşi ocupase în imaginația mea un loc important şi brusca lui trecere în realitate, brusca lui insistență de asemeni, erau cât se poate de tulburătoare. Luciditatea mea contabiliza şi aspectele critice: nu-mi plăcea să ştiu, de pildă, că uneori se scula chiar de la masa de joc ca s-o cheme la telefon pe fiica prietenului său. Îmi propunea să ne întâlnim în nu ştiu ce apartament şi vedeam bine despre ce era vorba; în disperare de cauză, a început să-mi dea asigurări de genul „*nous ne ferons rien de mal*“, care i-au diminuat şi mai mult creditul. Eram pe cale, o ştiam, să dau – sau să nu dau – o anume orientare vieții mele şi trebuia să aleg. Mira pleda în favoarea seriozității şi-mi vorbea despre existența, în viața reală, a acelor *mariages délicieux* despre care La Rochefoucauld afirmă că nu există; îmi dădea ca exemplu menajul fratelui ei (o căsnicie care s-a desfăcut, de altfel, după câțiva ani). În schimb, vocea caldă şi vibrantă din receptor era o întruchipare a paradisului terestru. Probabil că întâmplarea decisivă a avut loc într-o seară de aprilie. Ne întorceam în grup dintr-una din acele plimbări studențeşti la lacuri, jucându-ne cu lungi nuiele de salcie pline cu muguri, când deodată l-am zărit într-o trăsură, îndreptându-se spre „şosea“, pe cel pe care aproape că-l iubeam, tolănit între două tinere buclate, pe care le ținea pe după umeri şi care-l răsfățau.

Nu știu cum am pus capăt acelor conversații telefonice. N-am spus, desigur, nici un cuvânt despre „întâlnirea“ de pe Kiseleff și probabil că instinctiv n-am fost lipsită de tact, de vreme ce toată povestea a rămas, din câte știu, și pentru el o simplă dulce-nostalgică amintire, dintre cele pe care le evoci cu un surâs. După un timp, mama m-a întrebat ce se mai întâmpla cu acel „coleg“ cu care avusesem atâta de vorbit în franceză la telefon. În agenda mea mai apar, când și când, în săptămânile ce au urmat, însemnări grandilocvente de tipul *I don't forget, o my only love*, precum și, în colțul din stânga sus, un soare cu câteva raze indicând două-trei revederi întâmplătoare, totdeauna cu martori și totdeauna ușor emoționante. Dar știam și eu că toată acea poveste care durase, după unghiul din care o priveam, trei săptămâni sau doi ani, se topise ireversibil în trecut și, la drept vorbind, îmi părea chiar bine că era așa.

*

Era din ce în ce mai cald și cerul era albastru în fiecare zi. Ping-pong jucam mai rar și îmi făcusem o sumă de noi prieteni.

Tata a cumpărat la un moment dat un petic de pădure în marginea Bucureștilor și, cu noua mea știință de dactilografie, am fost foarte mândră că am putut să-i multiplic actele. Nu știu de ce a ales acea investiție bizară, pe care a făcut-o la data aceea în Capitală o mulțime de lume, o dovadă în plus a inconștienței generale. La noi însă lipsa de bani începuse să se simtă în casă. De vreun an, tata își pierduse funcția de președinte al Băncii Federale Ilfov (care funcționase pentru toate cooperativele din județ) și nu reușea să-și mai găsească un mod de viață simplu și stabil. Abandonase practica medicinei pe la sfârșitul anilor douăzeci, când se lansase în administrarea unei bănci și în cooperație. Deși studiile sale erau temeinice și perioada în care profesase în orășelul de baștină fusese îndestulată și confortabilă, energia și poate ambiția lui nu se mulțumeau cu simplul destin de medic de provincie. Intrase în politică animat de sincera convingere că va putea să

amelioreze starea de lucruri, sub raport sanitar și administrativ, în regiunea în care se născuse și cu care familia lui se identificase. A avut în acest domeniu o sumă de realizări, dar alegerile din l937 și dictatura regală puseseră capăt speranțelor în acest domeniu. Totuși nu se întorsese atunci la medicină, ci continuase ani de zile să se ocupe de probleme bancare și mai ales de cooperație, o soluție economică pe care o socotea potrivită pentru țara noastră și pentru care, în l938, făcuse o călătorie de documentare în Olanda, împreună cu vechiul său prieten și mentor politic. Acum însă și această cale i se închisese, iar perspectivele viitorului i se păreau de tot confuze. Cu înțelepciune, mama îl sfătuia să-și reia medicina, iar el nu se putea hotărî: n-avea mijloacele să-și deschidă un cabinet și nici momentul nu părea prielnic, iar a redeveni medic de spital, punându-se la dispoziția ministerului pe care-l condusese, i se părea cu neputință. A fost pentru el o perioadă fără inspirație și destul de debusolată.

Oarecum așa era și pentru mine, dar din alt motiv și anume pentru că, aflată la capătul opus al existenței, încercam să-mi definesc personalitatea și încă nu reușeam. Fără să-mi dau seama, cam tot ce făceam era un fel de reacție la tipul de educație pe care o primisem. Un laitmotiv al meu din acea vreme era că trebuie să cunosc cât mai multă lume și cât mai multe domenii noi. Plimbări, expoziții, invitații la ceaiuri, spectacole, orice mi se propunea era o noutate acceptată cu entuziasm. Alt laitmotiv era dorința vie de a deveni, în sfârșit, „la fel ca toți ceilalți“. Era o puternică dorință de integrare într-o lume pe care încă n-o înțelegeam. Îi vedeam aparența fără să-i pricep tensiunile profunde și o simțeam infinit mai complexă decât mi se dăduse să înțeleg. A dori să fii „la fel ca toți ceilalți“ înseamnă implicit că nu te simți „la fel“, dar acest sentiment nu se însoțea, în cazul meu, cu nici o undă de superioritate ci, dimpotrivă, cu perceperea unei insuficiențe de informație și de experiență, precum și a unei bizarerii structurale, pe care uneori o puneam pe socoteala celor cincizeci la sută de gene străine, și aici nu greșeam prea mult. Un

anume sentiment de singurătate avea să mă întovărășească toată viața; aveam să fiu mereu cam prea „elvețiancă“ în România și, desigur, „românca“ în Elveția.

Așteptam și verdictul celorlalți, cu care acum intram în contact mult mai liber decât la internat și de la care speram să aflu cum eram cu adevărat. „Flirtezi cu pasiune“, îmi spusese Șerban Orăscu, reîntâlnit pe culoarele facultății în care el urma cursurile anului II. Am fost foarte mirată: nu asta era în mintea mea, în ciuda acelei efervescențe, și în afara celor două întâmplări pe care le-am povestit nici una din multele mele prietenii nu luase, nu fusese lăsată de mine să ia vreo nuanță sentimentală. „Ai o formă de minte aproape masculină“, îmi spusese un alt Șerban, de data asta coleg cu mine. Șerban Goiceanu era un băiat înalt, frumușel, asaltat de admirații feminine pe care le primea cu vizibilă plăcere: în gura lui, fraza nu putea fi socotită un compliment. Nu știu de ce așteptam să-mi spună alții cum sunt, în loc să decid singură ce voiam să fiu.

Se apropiau examenele și am dat trei din ele în luna mai. Am luat trei bile albe și totuși, în sinea mea, nu eram mulțumită, simțeam că învățătura mea fusese superficială și bazată pe memorie mai curând decât pe o reală aderență la domeniul pe care apucasem să-l aleg. Dar afară vremea era superbă, intrasem în vacanță, n-aveam chef de probleme grave și, ca veverița lui Walt Disney, care în „Albă ca zăpada“ mătură cu coada și îndeasă gunoiul sub covor, am amânat problematica esențială, odată cu examenul de drept roman, pentru la toamnă.

*

Lacurile din jurul Bucureștiului sunt și astăzi o adevărată minune; pe atunci, parcul ce le înconjoară era în plină tinerețe. Aleile și construcțiile noi, delicate, nu prea numeroase, erau foarte îngrijite, poate pentru că administrația din timpul războiului fusese de tip militar. În acea vară, mai ales în iulie-august, am fost la „AMA“, cum spuneam noi, aproape

zilnic, pentru că, vai! n-a plouat niciodată și pentru că n-aveam bani să plecăm din București.

Cu bicicleta, drumul din Piața Amzei până la Herăstrău era cât se poate de simplu. Stăteam la etajul cinci; ascensorul nu era prea larg, dar îmi ridicam în picioare „căluțul" și, din fericire, administratorul nu m-a prins niciodată asupra faptului. A pedala pe străzile fără mașini era o joacă; la întoarcere, în grup, ne plăcea să înaintăm aliniați, fără mâini pe ghidon și cu brațele întinse, ocupând toată lățimea șoselei Jianu. Lucrul pare azi de domeniul fanteziei. Nu numai automobilele lipseau, dar și densitatea umană era de două ori mai mică. Plecam dimineața pe la nouă, zece și ne întorceam seara după șase, când se apropia ora de închidere a ștrandului. Nimeni nu mânca nimic, nici nu veneam cu pachete; aveam în schimb la noi cărți de citit, uneori cărți de joc și, desigur, palete și mingi.

AMA însemna „Asociația Magistraților și Avocaților", iar baza sportivă de pe lacul Herăstrău era rezervată pentru aceștia și familiile lor. Legitimația mea fusese obținută de tata oarecum prin derogare, dar oricum aveam destule rude în acele profesii și un an mai târziu clubul avea să fie deschis oricărui student de la Facultatea de Drept. Pe malul opus Pescărușului erau doar trei-patru construcții, toate înconjurate de spații largi, cu paznici (trebuia să prezentăm legitimația la intrare) și foarte dichisite.

La AMA, în jurul clădirii joase cu largă verandă de lemn în care se aflau administrația, dușurile și cabinele, erau terase cu pietriș și jardiniere pline cu flori, șezlonguri și mese cu umbrele de soare, două terenuri de tenis, niște mese de ping-pong, un mic debarcader cu trambulină, un spațiu de înot și mai ales o magazie și spații de lansare pentru diferite ambarcațiuni, cum existau și la ștrandul vecin al Yacht-Clubului, situat pe o mică înălțime ierboasă, sau în partea opusă, la ștrandul cel mai îndepărtat, al Aviatorilor. Terenurile de tenis și ambarcațiunile se închiriau cu ora; existau caiace, canoe, *jigg*-uri (cu două rame și un suport cu arc pentru tălpi), o lotcă (în care se stătea în picioare, lopătând cu o singură

vâslă) şi mai ales yole, micile bărci cu pânze triunghiulare în care se întâmpla să fii poftită; alteori, stând pe mal, nu te săturai să priveşti printre gene, în depărtare, trecerea lor tăcută şi volutele lor elegante. În dreptul clubului se ridica, mică şi rotundă, insula, ţintă uşoară pentru înotători, dar care nu-ţi oferea decât un spaţiu sălbăticit, cu un buchet de pomi înalţi şi printre ei atâtea buruieni şi rădăcini întortocheate încât n-aveai loc să calci.

Dincolo de stăvilar, pe malul lacului Floreasca, se înşirau până departe alte ştranduri, clădite pentru salariaţii lor de unele dintre marile întreprinderi: astfel erau cel al Societăţii de Telefoane, al Uzinelor Reşiţa şi altele. În direcţia opusă, pe lacul Băneasa, se afla un ştrand particular intitulat „Dor de Ducă“, unul al CFR-ului şi altul al Societăţii de Electricitate, ca să nu mai vorbim de marele spaţiu intitulat Country-Club şi rezervat corpului diplomatic. La Telefoane am fost de câteva ori cu Aramis, invitate de d'Artagnan; ele două au devenit înotătoare de nădejde; d'Artagnan a participat chiar la traversarea lacurilor, o competiţie care se desfăşura o dată pe an şi însemna parcurgerea în lung a întregului lanţ de lacuri, începând de la Băneasa, trecând prin Herăstrău şi până la sfârşitul lacului Floreasca; la stăvilar concurenţii ieşeau din apă, traversau şoseaua alergând şi intrau la loc în apă.

Cei din grupul nostru nu făceau asemenea performanţe, dar trebuie să spun că acea vară se înfăţişează în memoria mea ca un şir nesfârşit de instantanee, unul mai delicios decât celălalt. În ele figurează grupuri de tineri subţiri, băieţi şi fete, din ce în ce mai bronzaţi şi întotdeauna foarte veseli. Ei stau de vorbă, fac plajă, înoată, se usucă, aleargă, joacă ping-pong sau glumesc pe sub umbrele. Uneori mă duceam să privesc jucătorii de tenis, de obicei oameni serioşi care veneau, jucau şi plecau; îmi plăcea doar spectacolul, persoanele aparţineau altor categorii; când încercau să se amestece printre noi îi eliminam repede, pentru că-i socoteam prea bătrâni. Ceasurile treceau uşor; mici satisfacţii de vanitate alternau cu vagi controverse iscate din te miri ce, dar mai numeroase erau exploziile

de râs; grupurile se desfăceau și se refăceau ca pentru niște figuri de balet; treceam de la soare la umbră, de la animație la visare și totul părea să nu lase mai multe urme decât schimbarea culorilor pe lac.

După-amiaza, locul începea să devină mai monden; soseau uneori perechi cu doamne elegante, venite doar în plimbare, și chiar noi, fetele, renunțam la costumele de baie și ne îmbrăcam în rochiile de vară cu care veniserăm.Toate aceste instantanee au culori incredibil de proaspete și de câte ori le iau în mână, unul câte unul, li se adaugă un zumzet încet și continuu de apă și de voci binevoitoare, ca un acompaniament muzical.

*

Când nu eram pe bicicletă sau la soare, stăteam acasă și citeam. Vacanța se asocia cu plăcerea regăsită a lecturii. Reluasem pentru a treia oară iubita mea *Chartreuse de Parme* și niște Balzacuri găsite în apartamentul prietenilor noștri. Biblioteca noastră se afla închisă în lăzi, departe, dar o descoperisem de curând pe cea, de împrumut, a Institutului francez: puteam începe în sfârșit a-i cunoaște mai amănunțit pe Gide și pe Valéry, despre care vorbea toată lumea. Iar în toamnă (dar n-o știam încă), aveam să-l descopăr pe Proust.

Înainte de asta, între două examene, închinasem italianei un ultim efort și tradusesem în română, de plăcere și numai pentru mine, un studiu de vreo cincizeci de pagini dedicat istoriei familiei Medici. Din timp în timp mă amuza exercițiul trecerii dintr-o limbă într-alta a câte unui text, de cele mai multe ori cu o profundă și amară decepție pentru rezultat: traducerea mi se arăta ca o îndeletnicire pe cât de pasionantă, pe atât de periculoasă. În plus, făcusem în primăvară, în mod necugetat, un abuz de D'Annunzio și aproape că nu-i mai suportam limba: pentru multă vreme ea avea să dispară, practic, din preocupările mele.

Recăzusem, așadar, în celebrarea francezei și trebuie să spun că lectura acelei literaturi îmi întovărășise viața, până

atunci, pas cu pas și de foarte devreme. Biblioteca părintească, în care mama adusese majoritatea cărților odată cu mutarea ei în România, cuprindea toți clasicii, dar se oprea, ca prin farmec, în preajma Primului Război Mondial. Compensând singurătatea mea provincială, cărțile croiseră deschideri imaginare spre nenumărate lumi. La vârsta *Iliadei* și *Odiseii*, descoperisem în plus, cu încântare, teatrul francez al veacului al șaptesprezecelea; Racine mă încânta la fel de mult ca Edmond Rostand, al cărui *L'Aiglon* părea o replică la cei *Trei muschetari* și pe care mama îl admira fără rezerve. Alcătuirile delicate și perfecte pe care le constituiau *Bérénice* sau, în alt gen, molierescul *L'Amour médecin* mă încântau ca niște bibelouri fragile și de preț, pe care le-aș fi ținut în mână.

„*Aimer* Bérénice *à treize ans!*" exclamă Paul Morand cu indignare, în război cu programa analitică a liceului din vremea sa. Mie asta mi se întâmplase în chip firesc, fără injoncțiunile nici unui belfer sau poate tocmai pentru că ele nu avuseseră loc. Iar fraza din prefață, în care Racine mărturisește că unul din obiectivele lui a fost „să facă ceva din nimic", a rămas pentru mine un laitmotiv secret, prin care magia literaturii dobândea un atribut suplimentar și misterios între toate. Curând însă, contactul cu poezia romanticilor fusese un șoc emotiv mult mai puternic; în timp, trecusem de la ei toți la Verlaine și (mai târziu) la Rimbaud fără discontinuitate, iar singurătatea mea nostalgică se regăsise în *René* cu un fel de complicitate frățească. Aceste texte vechi, pe care atâția copii le învață la școală cu efort, erau pentru mine experiențe existențiale, prea strâns legate de sufletul meu ca să îndrăznesc să vorbesc despre ele. Și cu cine aș fi putut-o face? Mama singură știa despre entuziasmele mele, însă mă temeam de momentele ei de ironie, în care restabilea proporțiile unei realități practice desigur sănătoase, dar care mi se părea neinteresantă. Până la șaisprezece ani scrisesem poezii, ca atâta lume, exersând în amândouă limbile metri, ritmuri, forme diverse și mărturisindu-mă; caietele acelea s-au pierdut pe la mutări, dar fără îndoială n-aveau nici o valoare. Puținele versuri pe

care memoria mea le-a păstrat mă surprind astăzi doar printr-o accentuată voluptate a visării, un soi de senzorialitate a experienței interioare pe care o cunosc, cred, mulți români introvertiți.

Oricum, în acel an l946 nu mai scriam versuri, hotărâsem „să trăiesc“ pur și simplu și dacă la început totul fusese foarte firesc, foarte vesel, acum lucrurile aveau să devină mai complexe și mai grave pentru că în acea vară, în toiul jocurilor între soare și apă, încetul cu încetul și fără să-mi dau seama, m-am îndrăgostit.

*

Povestea începuse din primăvară, odată cu plimbările în grup „la trandafiri“. Conversația în doi fusese veselă și animată, am reluat-o în zilele următoare de câte ori a fost posibil și destul de curând am fost nevoiți să recunoaștem că amândoi resimțeam prezența oricărui alt participant la ea ca o intruziune. De ce, de ne ce, la început nu mi-am bătut capul să aflu. Din septembrie și până în luna mai a anului următor, ne-am văzut sau ne-am vorbit aproape zilnic. Nu-mi mai lipseau vechile prietenii; nici nu observam că aproape dispăruseră din agendă. Nu căutam să aflu exact ce era în sufletul meu și nici n-aș fi fost în stare. Constatam doar ce era evident, și anume că zile de intensă fericire alternau cu altele de totală deznădejde, după cum atmosfera dintre noi era senină sau nu.

El era prieten, în acea vreme, cu Radu Popescu-Brădiceni. De multe ori mergeam la cinema în patru, Radu fiind adesea, dar nu întotdeauna, împreună cu Gina Alexiu, care a și devenit prima lui soție. Pe atunci Radu era un fel de stea a anului, pentru că făcuse o comunicare de succes despre Aristotel la seminarul lui Gruia, după cum Moțu Papacostea făcuse una despre „legătura cu pământul“ instituită de Mihai Viteazul. Moțu arăta ca o fetiță cuminte cu codițe și-mi aducea aminte de internat. Avea să treacă prin multe încercări, tatăl ei, profesorul Victor Papacostea, petrecând ani buni la Sighet; după

aceea și, scurt timp, sub îndrumarea lui, Moțu a făcut studii de istorie și a realizat apoi o viață cât se poate de armonioasă și de împlinită, cu satisfacții familiale și de profesie, așa cum și le-ar dori oricine. La dispariția ei, acum un an, n-a lăsat în urmă decât regrete și amintirea unei femei surâzătoare și elegante, căreia nu i-ar fi trecut nimănui prin gând să-i dea vârsta pe care o avea.

Evoluția lui Radu a fost cu totul diferită. Era o fire mai degrabă veselă și blajină, dar influențabilă, iar hărnicia la studiu se asocia la el cu o minte destul de conformistă. Spre surpriza generală, imediat după facultate a devenit un procuror extrem de activ, și toată lumea știe azi ce înseamnă a fi procuror sub stalinism. În timpul dezghețului se pare că a încercat să facă și câte un bine, sau cel puțin așa mi s-a spus. Trebuie să precizez că tot ce am aflat despre el după anul doi de facultate a fost din gurile altora, așa încât nu pot garanta exactitatea informației. Personalitatea celor două soții ale sale a fost în orice caz mai marcată decât a lui. Pe Gina Alexiu am reîntâlnit-o în anii șaptezeci la Cumpătul, unde era în trecere; locuia în Suedia și arăta superb. Radu venea și el pe la Cumpătul împreună cu a doua sa soție, Angela, directoare a Bibliotecii Centrale de Stat până la căderea lui Ceaușescu. Îl țin minte pe Radu spunându-ne atunci, soțului meu și mie, că am fost înțelepți alegând profesii care „lasă ceva în urmă“. „Eu, a urmat el, ce-aș putea spune? Doar că m-am străduit să veghez la respectarea legii.“ N-am intrat în detalii despre natura acelei legi. Radu a murit pe la cincizeci de ani și ceva, după ce a trăit cumplita încercare de a-și găsi mama, pe care o adora, strivită de cutremur sub blocul din Piața Rosetti, unde el copilărise.

Amintirile m-au dus mult prea departe în timp; să revenim la toamna l946. Deschiderea cursurilor se amâna din nou, urma să aibă loc abia la începutul anului următor. Toamna aceea lungă, din care am consacrat pregătirii examenului de drept roman doar vreo trei săptămâni, s-a desfășurat lin, dominată de atașamentul care, între noul meu prieten – să-i spunem N. – și mine, devenea tot mai puternic. Aș vrea să schițez

aici un portret al lui N. care să-i facă dreptate, şi nu ştiu nici acum dacă sunt în stare s-o fac. Nu cred în astrologie şi nu sunt nici măcar în stare să-mi reamintesc tipurile diferitelor zodii, pe care n-am reuşit încă să le iau în serios, deşi moda le dă astăzi atâta importanţă. Dar am găsit de curând, cu mirare, o descriere a raporturilor ce se nasc între zodiile noastre şi nu pot să n-o transcriu aici: „Între Taur şi Scorpion se produce şocul antagonismelor sau unirea zbuciumată a complementariilor; aceste două fiinţe se atrag irezistibil şi nu întotdeauna spre fericirea lor, iar altfel se resping. Nu-şi sunt niciodată indiferenţi unul altuia."

Conştient, refuzam să dau prea multă importanţă acelei legături afective pe care mă încăpăţânam s-o văd ca pe o simplă povestioară de tinereţe, cum trebuie să aibă oricine şi care e sortită să dispară la un moment dat în neant. Şi totuşi era evident că orice incident care putea duce la o întrerupere, fie şi doar pentru câteva zile, a întrevederilor noastre mă cufunda într-o disperare neagră de care nu mă vindeca decât dulceaţa regăsirii. O minte subtilă, multă delicateţe şi un umor de cea mai bună calitate sunt însuşiri de preţ, când se află reunite într-o aceeaşi persoană. Veneam însă din lumi culturale cât se poate de contrastante: în partea mea, aportul important al protestantismului francofon; în a lui, mentalitatea orientală şi pătimaşă a românilor macedoneni. Docilitatea femeilor, preeminenţa fratelui mai mare (el era cel mic) rămăseseră în familia sa dogme încă active; ele îmi contraziceau spiritul de independenţă, după cum neîncrederea lui în loialitatea mea, neîncredere pe care o luam ca pe o insultă, dădea naştere unor scene de gelozie pe cât de nemeritate, pe atât de dureroase. Rămânea soluţia adoptării unui ton de glumă afectuoasă care, într-adevăr, era culoarea dominantă a după-amiezelor noastre.

Nu mai vedeam decât foarte puţină lume. Marinette plecase peste vară în Elveţia, unde dăduse naştere, în septembrie, unei fetiţe, Catherine acolo, Catrinel aici. Două ocazii „profesionale" îmi aduseseră nişte bani: o traducere documentar-informativă, pentru un teatru, a unei piese de bulevard

franceze; trei zile de stenografiere a lucrărilor unei conferințe interbalcanice sportive. Aceste experiențe de început, prima mai ales, mi-au dat oarece curaj în privința posibilităților mele de a-mi câștiga existența, lucru ce se vădea tot mai necesar. Inflația era galopantă: cu prețul unei perechi de pantofi buni în ianuarie (l40 000 lei) nu mai puteam cumpăra în decembrie decât două perechi de ciorapi. Am împărțit totalul câștigurilor mele în două: jumătate a fost întrebuințat pentru mici cadouri în jurul meu (un guleraș cu pliseuri și broderie fină pentru mama, un port-țigaret de ambru pentru tata, un șirag de mărgele pentru Maria), iar restul l-am „investit" la anticariatul lui „Alexandru" în două volume format mare, legate în piele, apărute în secolul XIX, unul cu ilustrații despre secolul lui Ludovic al XIV-lea și altul, o ediție masivă a scrisorilor doamnei de Sévigné, cu gravuri de epocă *hors-texte* și semnătura fostei posesoare, Constance Cantacuzène (cărțile, după cum se vede, îmi stau și acum la îndemână). Așadar, deși efectele lipsei de bani începeau să se simtă în casă tot mai mult, mi se permiteau încă asemenea fantezii, iar criteriile mele rămâneau departe de orice considerente practice.

Părinții se învățaseră cu prezența lui N., cu care – în afara după-amiezelor în patru, împreună cu Radu și preferata lui de moment (un timp a fost chiar d'Artagnan și am fost foarte fericită) – jucam șah și *rummy* cu pietre, ca doi copii, sau stăteam de vorbă ceasuri întregi. Tata se uita la el fără simpatie, cu gelozia caracteristică a părintelui care descoperă că fiica lui se apropie de vârsta măritișului; mama, căreia-i cerusem părerea despre el, îmi răspunsese concesiv: „*c'est un bon moyen*", adică „e puțin deasupra mediei" sau „e un mediocru cumsecade"; atitudinile lor mă întristau. Puțină lume părea să-l înțeleagă; în societate era, cred, și foarte timid. Nu ne dădeam măsura decât în dialoguri.

Am văzut în anul acela o sumedenie de filme cu un fel de sete: parcă am fi presimțit că în curând, și timp de vreo cincisprezece ani, n-aveam să mai asistăm, decât cu rare excepții, la proiecția vreunui film occidental. Titlurile, consemnate cu

grijă în carnețelul meu, sunt ale multor filme devenite clasice: *Pride and Prejudice*, *Tales of Manhattan*, *The Golden Gate*, *You were never lovelier*, *A Great Man's lady*, *I Married a Witch*, *It happened to-morrow*, *L'Eternel retour*, *Les enfants du Paradis* și multe altele, ba chiar și un basm rusesc, *Floarea de piatră*, care ne surprinsese plăcut. La teatru am văzut atunci, între altele, *Gaițele* în celebra și mult pomenita „distribuție de aur"; *Mitică Popescu*, delicata comedie a lui Camil Petrescu, *Unchiul Vania* și câteva comedii bulevardiere de succes: Bucureștiul se amuza.

Dar evenimentul major, cel care a concentrat toate speranțele, toată atenția și toată energia oamenilor au fost alegerile din l9-2l noiembrie l946. N. era implicat în ele cu deosebire, pentru că tatăl său acceptase să candideze pe lista brătienistă pentru București; fiul vorbea despre asta ca despre un fel de prostie donquijotescă, dar nu-și ascundea afecțiunea și sentimentul de mândrie. Candidaturile pe listele opoziției implicau, într-adevăr, asumarea unui risc evident. De ce natură avea să fie rămânea încă imprevizibil, dar el exista și nenumărate „incidente", percheziții, molestări de tot felul în timpul scurtei campanii electorale o dovedeau la tot pasul; atâta doar că, fiind cu toții siguri de rezultat, necazurile astea erau socotite tranzitorii. Avea să se dea o luptă, iar adversarul, o știam, va recurge la orice mijloace pentru a zădărnici voințele noastre. Ne trebuia curaj și unire, dar rezultatul final avea să fie totuși bun, pentru că știam bine că suntem foarte numeroși. Curajul și unirea erau necesare pentru a rezista intimidărilor și a preîntâmpina fraudele presupuse: bătăi, violențe, furtul urnelor, înșelăciuni la numărătoare și așa mai departe, cum știam, desigur, că existaseră și înainte, mai ales la țară (din ce în ce mai puține totuși, de vreme ce în l937 partidul liberal *aflat la guvernare* n-a obținut decât 38% din voturi, ceea ce dovedește corectitudinea scrutinului).

În agenda mea, cele două zile – l9 și 20 noiembrie – poartă un singur cuvânt extins pe două pagini: „A – le – geri!" Seria noastră încă nu avea drept de vot: împlineam în anul acela

douăzeci de ani (eu, de abia în anul următor), iar maturitatea politică era fixată tocmai la majorat, adică la împlinirea vârstei de douăzeci şi unu. Nu ţin minte ce-am făcut în prima zi, dar în cea de-a doua am stat tot timpul acasă, primind la telefon comunicările lui N. şi ale lui Radu (implicat şi el, nu prea ştiu cum, în consemnarea rezultatelor). Le însemnam pe un caiet (dispărut şi el, vai! ca atâtea altele) pe măsură ce secţiile de votare din Capitală îşi încheiau numărătoarea. Memoria mea îmi restituie destul de bine cifrele însemnate pe hârtia albă. Erau monotone, cu unele variaţii în funcţie de cartiere: procentele ţărăniştilor, în Bucureşti, oscilau între 55 şi 60%; cele ale liberalilor brătienişti, între 11 şi 16%; la un loc, majoritatea anticomunistă era arhisuficientă. Procentele de 25% realizate de autorităţi păreau a fi rezultatul fraudelor, căci ele n-ar fi trecut, corect, de 10% (şi încă!). În după-amiaza aceea am trăit o senzaţie de linişte fericită, ca după o bătălie în sfârşit câştigată sau mai curând cu sentimentul unei ordini restaurate în drepturile ei firești.

*

Foarte curând însă, probabil de a doua zi, se instaurează luciditatea. Guvernul anunţă câştigarea alegerilor de către Blocul Partidelor Democratice (comunişti plus formaţiuni anexe), fără să avanseze însă cifre; partidele „istorice“ protestează public împotriva neregularităţilor; publicarea cifrelor oficiale întârzie, un sentiment de perplexitate, apoi de incertitudine şi în sfârşit de grijă se accentuează tot mai mult; în 23 noiembrie se publică rezultatele oficiale, care precizează că BPD ar fi obţinut, pe toată suprafaţa ţării, 71,80 %, PNŢ Maniu doar 12,92 %, iar liberalii brătienişti 4,72 %.

Anunţul a căzut ca un cuţit de ghilotină. Circulaseră între timp nenumărate povestioare despre falsificări petrecute în satul X sau Y, la centrul de votare cutare sau cutare, dar tocmai faptul că circulau arăta că ele fuseseră descoperite. Cifrele aveau o vagă asemănare cu cele din carneţelul meu, dar nu ne-a trecut prin cap, şi nici n-am auzit vorbindu-se în jurul

meu de inversarea rezultatelor de care pomeneşte Adriana Georgescu[21], fosta secretară a generalului Rădescu şi care, prin experienţa şi relaţiile ei, a fost mai bine informată decât oricine. Pentru publicul obişnuit, cifrele au părut doar pure invenţii, şi la drept vorbind ce importanţă mai avea? Dacă îşi puteau permite falsificări atât de uriaşe, pe cine mai interesa metoda exactă pe care o întrebuinţau? Partida era jucată, şi asta definitiv.

Adriana Georgescu relatează informaţii căpătate de la Mihai Romniceanu, pe atunci încă ministru. Sesizat de guvernul român, care a comunicat victoria de aproape 80% a opoziţiei, Kaftaradze, ministrul sovietic la Bucureşti, ar fi transmis de la Moscova soluţia de a trece voturile opoziţiei „pe seama coaliţiei guvernamentale şi viceversa". Oricum am lua-o, aceasta poate fi o mărturie, o informaţie, un zvon, dar nu o probă. La fel, Radio Europa Liberă a transmis cândva informaţia că un delegat al partidului comunist italian ar fi declarat în anii '70 că, aflându-se în Polonia la un congres, în 1947, Gheorghiu-Dej i-ar fi mărturisit inversarea rezultatelor. Poate asta constitui o probă? Juridic, desigur că nu. Toate buletinele de vot, se spune, de pe toată suprafaţa ţării ar fi fost arse în zilele următoare. Au fost, n-au fost? Probe în sens strict nu se mai pot afla, probabil, decât în arhivele sovietice, şi ce interes ar fi avut să le păstreze? Desigur, faţă de procentele cu care ne-au obişnuit, timp de cincizeci de ani, ţările cu guverne comuniste, alese cu procente variind între 98 şi 99 %, acest ciudat „71,80%" poate da de gândit. Desigur, iarăşi, pentru fondul problemei nu are prea multă importanţă. În 1953, după aproape nouă ani de guvernare şi îndoctrinare, conducerea partidului comunist român, convocată la Moscova, auzea din gura lui Molotov cuvintele: „Fără sprijinul nostru, nu v-aţi menţine nici două săptămâni!"[22] Dar problema probelor, în

[21] Adriana Georgescu, *La început a fost sfârşitul*, Ed. Humanitas, Bucureşti, l992

[22] *Magazinul istoric*, iulie l999, p. 27

sine, rămâne să fie regândită în secolul nostru. Nu din arhivele regimurilor totalitare se pot obține probe cu adevărat credibile. Ocazia ce s-a prezentat armatelor germane la ocuparea Smolenskului nu se iveşte uşor. De atunci încoace, posesorii arhivelor au avut tot răgazul să ardă documente, să înlocuiască, să falsifice sau să creeze absolut tot ce au dorit. Holocaustul însuşi a subliniat importanța *mulțimii de mărturii convergente* ca probă în sine. Istoria comunismului nu va putea fi scrisă altfel.

Personal, rămân cu amintirea acelor telefoane care timp de o zi întreagă îmi dictaseră cifre concrete, reale, şi cu dezolarea de a nu fi păstrat acel carnet cu mai multă grijă, deşi, evident, nici el n-ar fi constituit vreo probă în toată puterea cuvântului.

Şi totuşi, în ultimii ani, cercetătorii români şi străini au început să publice documente de arhivă în care viitoarele cifre oficiale sunt vehiculate cu mult înainte de alegeri. E destul să amintim că într-o conversație înregistrată la data de 6 noiembrie 1946 – cu treisprezece zile înainte de data fixată pentru alegeri – Emil Bodnăraş anunța consilierului ambasadei URSS în România, D. Iakovlev, viitoarea victorie a grupului de partide conduse de comuniști cu 90% din voturi, echivalentul a 344 de mandate. „Noi sperăm, se lăuda Bodnăraş în fața reprezentantului sovietic, să avem 55-65% din voturi, dar noi trebuie să luăm 90%, şi asta se va face cu ajutorul acelor posibilități pe care ni le conferă legea electorală şi al unei anumite «tehnici»".

Într-adevăr, la 23 noiembrie s-a comunicat că în Camera Deputaților blocul comunist plus formațiunile maghiare dirijate de el au obținut împreună 376 mandate (corespunzând unui procent de 90,8% din voturi), iar BPD singur 347 mandate, cu trei mai multe decât „prevăzuse" Emil Bodnăraş, ale cărui „tehnici" s-au dovedit cât se poate de eficiente[23].

[23] Documentul, publicat în *Magazinul istoric* nr. 11 (344) din noiembrie 1991, pp. 11-12, de către cercetătoarea T.A. Pokivailova

*

În săptămâna care a urmat alegerilor, președinții celor două partide tradiționale l-au rugat pe Rege să nu deschidă lucrările Parlamentului nou, ca să nu legitimeze astfel comedia alegerilor. Pe de altă parte, în sânul partidului țărănesc au fost numeroși cei care, aleși după înseși criteriile guvernului comunist, ar fi dorit să participe efectiv la noua viață politică, măcar pentru a crea probleme și prilej de discuție. Regele, care la data aceea știa din experiență că nu se bucura de nici un sprijin internațional, a chibzuit îndelung, cu bine cunoscuta-i onestitate; se pare că s-ar fi consultat[24] cu președintele Curții de Casație, Anibal Teodorescu (pe care aveam să-l cunoaștem în anul doi ca profesor de drept administrativ). Acesta l-ar fi sfătuit pe Rege să deschidă Parlamentul, pe considerentul formal că în decursul istoriei partidele care au pierdut alegerile protestează întotdeauna, denunțând neregularitățile petrecute, dar niciodată vreun suveran n-a luat atitudine în favoarea lor.

Problema se poate dezbate la nesfârșit; ea nu mai are nici o utilitate practică. Partidele istorice și-au retras din guvern cei doi miniștri fără portofoliu, care oricum nu jucaseră decât un rol simbolic. Puținii parlamentari ai opoziției, acceptați conform procentelor trucate, au fost sfătuiți de șefii partidelor lor să nu se prezinte la lucrări; oricum, imunitatea parlamentară avea să li se ridice global după doar câteva luni. „Primul Parlament democratic al României“, cum scrie *Micul Dicționar Enciclopedic* în 1972 (un dicționar destul de deschis pentru vremea lui și care a fost curând de negăsit) și-a început activitatea la 2 decembrie 1946, practic în absența opoziției și sub președinția prof. C.I. Parhon.

(Federația Rusă) este analizat, împreună cu altele, de prof. Dinu Giurescu în patru numere succesive din *Arhiva*, supliment de istorie al ziarului *Cotidianul*, apărute între 23 noiembrie 1996 și 28 februarie 1997.

[24] Ion Varlam, „Înainte de deschiderea Parlamentului“, *Analele Sighet 4*, p. 224.

*

Încetează astfel, din acel moment, rolul „partidelor istorice“. Denumirea, utilizată în sens ironic de propaganda comunistă, a devenit cu timpul infamantă, dar ea rămâne un titlu de noblețe. De la mijlocul veacului XIX și până în 1946, viața politică din România trebuie raportată la stadiul mult mai puțin evoluat al celei din țările înconjurătoare: abia atunci își dobândește fizionomia originală și adevărata ei statură.

Înființat în 1848, partidul liberal a fost în perioada interbelică cea mai veche şi mai puternică formație politică. Aproape o sută de ani de prezență în istorie îi dăduseră o legitimitate pe care nu i-o contesta nimeni. Din nefericire, viața principalilor săi conducătorii (Ionel și Vintilă Brătianu, I.G. Duca) a fost curmată în chip neașteptat; totuși, guvernarea sa din anii 1934-1937 a prilejuit o dezvoltare economică fericită, problemele sale interne trecând pe al doilea plan. La începutul perioadei, prăbușirea vechiului partid conservator îl adusese în poziția de centru-dreapta; principalul său adversar a fost Partidul Național-Țărănesc al lui Maniu și Mihalache. Prin chiar natura sa, acest partid agrarian (cum existau în aproape toate celelalte țări din zonă) se afla situat în centru-stânga, în condițiile în care insuficienta industrializare încă nu putea da naștere unui partid social-democrat muncitoresc puternic. Alternanța la putere a acestor două forțe ar fi putut, în condiții de liniște internațională, să asigure acea pace socială de invidiat în care guvernele și compoziția parlamentelor se schimbă, dar cetățenii continuă să-și vadă de treabă, principiile de bază ale statelor democratice – constituționalitatea legilor, separarea puterilor în stat, garantarea dreptului de proprietate și libertăților cetățenești – nefiind puse în discuție. Circumstanțe internaționale (menghina în care zona a fost prinsă de către cele două puteri totalitare), dar și locale (turbulența creată de personalitatea Regelui Carol al II-lea și de existența Mișcării Legionare), au anulat, la sfârșitul anilor treizeci, această perspectivă de dezvoltare. Ea a fost

însă resimțită ca o variantă fericită nu numai de întreaga clasă de mijloc, dar și de cei de la sate, adică de majoritatea statistic zdrobitoare a populației de atunci. Votul universal introdus după Primul Război Mondial adusese oricum în primplan notabilități ale satelor și ale orașelor de provincie, pentru întâia oară propulsate într-un asemenea for. Nu exista, așadar, nici cea mai mică urmă de „mentalitate revoluționară" în acel moment al istoriei țării în care fiecare dorea, după încetarea ostilităților, să-și gospodărească în sfârșit în liniște micul avut, cu speranța îmbogățirii într-un răstimp rezonabil, în respectul tradiției istorice, culturale și religioase comune. La alegerile din 1946, refuzul cvasi-unanim al regimului comunist s-a sprijinit pe bunul-simț și pe o liniștită demnitate: „Nu știam noi de revoluția din Rusia că au omorât numai chiaburii și bogații, și oamenii de seamă care le-a fost învățători?" își amintește astăzi un țăran supraviețuitor. „Bă, decât să ajungă românu' să trăiască ca rusu', mai bine să nu existe", spunea pe atunci altul, care fusese în război în Uniunea Sovietică, iar un al treilea încheie: „Nici nu m-am gândit vreodată că minciuna o să înlocuiască adevărul. Dar uite, așa s-o întâmplat."[25] Nu este aici nici urmă de ură de clasă: este acceptarea rezonabilă a unor ierarhii, chiar cu un sentiment de recunoștință în fața superiorității; este o clară despărțire, în morală, a apelor de uscat. Iar în concluzie: „Era o rușine pentru un român, la noi în România, în perioada aceea, în '46, să spui că ești comunist." [26]

*

Enormitatea minciunii cu privire la rezultatul alegerilor a produs un fel de stupoare; aproape că nici n-a mai fost comentată. „Cortina de fier" căzuse de data asta definitiv. Granițele încă nu se închiseseră ermetic, dar viitorul care se profila

[25] *Analele Sighet 3*, comunicare semnată de Daniel Focșa, Iași, care a interogat locuitori în vârstă din diferite comune ale fostului județ Fălciu.

[26] *Ibid*.

începea să suscite în tot mai multe minți ipoteza, până atunci inimaginabilă, a emigrării. Am încercat chiar eu să i-o sugerez tatei, fără multă speranță că va fi acceptată; mi-a răspuns cu mult bun-simț că medicii occidentali obișnuiau să ridice un adevărat baraj în fața străinilor și că tot ce ar putea el spera, la vârsta lui, ar fi vreun post în coloniile franceze, ceea ce nu era de natură să-l ispitească. Își făcuse în tinerețe specializarea la Paris și știa ce spune. Am înțeles și n-am revenit asupra ideii. Aici, argumenta el, oricum, ne mai descurcăm.

Devenea însă din ce în ce mai greu. Cam pe atunci și-a făcut apariția în casa noastră un misit destul de tânăr și simpatic, pe nume Segal, care a început cu tata o sumă de „afaceri". Dispăreau una câte una colecțiile de timbre, una în special la care tata ținuse foarte mult, un album de blocuri de patru din secolul trecut. Se goleau unul câte unul cartoanele îmbrăcate în fină catifea vișinie, cu lăcașuri rotunde, în care odihniseră piesele colecției lui de monede romane și grecești, pe care ni le arăta cu atâta mândrie de mulți ani încoace. (Poate totuși că tata le ceda pe acestea direct unor specialiști; în l947, era încă membru în comitetul de conducere al Societății Numismatice). Domnul Segal ne strecura în schimb mărfuri cu totul neașteptate, cum ar fi fost un balot de mătase albă de parașută, rămas de la nemți, sau excelente cutii de *pâté* de ficat provenite din rezervele puținelor unități militare din SUA staționate pe teritoriul nostru în l945 și dispărute acum ca prin farmec. Ba chiar, într-o zi, domnul Segal m-a „prețuit" dintr-o privire și m-a întrebat dacă nu voiam să-mi găsească el un băiat bun, ceva fain, foarte potrivit, avea el pe cineva. Eu am izbucnit în râs cu mare poftă, habar n-aveam pe atunci că meseria de intermediar în asemenea probleme e foarte stimată la evrei; printre multele prejudecăți de care m-am descotorosit de atunci încoace figurează și cea pe care o aveam împotriva acestei îndeletniciri, fără îndoială folositoare în multe cazuri.

Blocul din Piața Amzei, ca multe altele, avea dificultăți serioase cu păcura. Apa caldă devenise o raritate și toată lumea făcea baie o dată pe săptămână, miercurea, când duduiau

cazanele şi ţevăria huruia de la parter până la ultimul etaj. În domeniul acesta, ca şi în multe altele, de pildă în raţionalizarea alimentelor, nu înţelegeam de ce erau necesare acum privaţiuni care nu existaseră în tot timpul războiului; dar acest război noi îl pierduserăm, iar acum trebuia să plătim. În apartament era teribil de frig; numai iarna aceea binecuvântată îl făcea suportabil. Mai grav era că administraţia blocului ne făcuse proces şi eram ameninţaţi cu evacuarea: contractul nostru de închiriere era făcut pe numele prietenilor noştri rămaşi în străinătate, adică „fugiţi“, cum se spunea acum, iar drepturile noastre de subchiriaşi încetau odată cu ale lor. Eu insistam pe lângă tata să ofere administraţiei ceea ce se chema pe atunci o *filodormă* (cuvânt cu care anunţurile de la Mica Publicitate fuseseră pline), dar înţelegerea n-a avut loc, fie pentru că el n-avea bani pentru aşa ceva, fie pentru că aceia nu se lăsau tentaţi. Un an şi ceva mai târziu, când am părăsit noi apartamentul, s-a mutat în el chiar administratorul. Băteam la maşină actele procesului şi-i spuneam tatei că avocatul lui e neserios, că nu avem absolut nici o şansă, dar poate că el doar „trăgea de timp“, având celebra speranţă într-o intervenţie occidentală de un fel sau altul (era pe vremea supremaţiei militare absolute a americanilor). Deschiderea cursurilor la facultate se amâna mereu. Mă susţinuse moralmente, în toamna aceea şi după expedierea examenului de roman, doar patima lecturii: în meandrele magicelor fraze proustiene regăseam acea linişte pură, netulburată, pe care o instaurează contemplarea artei şi în lipsa căreia atâţia dintre noi am pieri.

Atunci am văzut la biblioteca Institutului francez, de unde mă tot aprovizionam cu cărţi, un anunţ care avea să fie decisiv pentru mica mea traiectorie individuală. El reproducea un comunicat apărut în presă, pe care-l pot transcrie aici integral, dintr-un ziar din 16 noiembrie 1946:

Institutul Francez de Înalte Studii din România a creat nişte cursuri de studii superioare ale căror programe sunt echivalente cu prepararea anumitor certificate de licenţă la

Sorbona, și anume: Literatură franceză, Istorie modernă și contemporană și Științe (fizică, chimie, științe naturale).

Aceste cursuri sunt destinate să înlesnească studenților o eventuală continuare a studiilor lor superioare în Franța. Înscrierile se primesc... (etc.).

Literatură și istorie! Cele două direcții, încă neexplorate, din cele trei care mă ispitiseră! Și amândouă în franceză! Bineînțeles, m-am înscris la amândouă. Istoria a avut probă scrisă; literatura, numai orală. În ziua oralului am găsit cu stupoare întregul parter al Institutului, sub frumoasele sale balcoane de lemn sculptat, plin ochi de candidați în picioare, iar rândul mi-a venit abia spre seară. Se spunea că se înscriseseră în total, spre surpriza profesorilor, peste trei sute de inși. La 18 decembrie se afișau rezultatele: fuseserăm admiși vreo șaisprezece la istorie, vreo patruzeci la literatură; doar numele meu figura la amândouă. Sfârșitul acelui an a fost în întregime luminat de noile perspective care, gândeam eu, mi se deschiseseră. Eventualitatea unei burse era doar una dintre ele; încântarea mea venea din posibilitatea de a prospecta cele două teritorii amintite și de a mă lămuri, în sfârșit, pe mine însămi.

*

Sărbătorile n-au fost marcate de cine știe ce abundență, dar nici de mare sărăcie. Chiar și un ziar guvernamental ca *România liberă* mărturisește că pe Lipscani vitrinele sunt „luminoase și decorate", nu fără să insinueze că ceea ce se află în ele e numai pentru bogătași, deși strada Lipscani nu era de cel mai mare lux. În ziare, fotografiile cu inaugurări oficiale și alte ocazii festive ne prezintă oameni îmbrăcați elegant, care mai au încă un aer de „domni". În ajunul Crăciunului, un comisionar ne-a adus de la florărie o coroană mare de brad cu globuri și lumânări, care ne-a ținut loc de pom; cadoul venea de la soțul lui Marinette (ea se afla încă în Elveția cu fetița). De Revelion, unchiul Ionel și Tilly ne-au invitat la restaurant la Athénée Palace: am fost doar tata și cu mine (mama n-avea niciodată chef de așa ceva). A fost prima (și ultima) oară când

am făcut un Revelion la restaurant, şi am privit sala cu multă curiozitate. La o masă vecină, împreună cu un domn mai în vârstă, stătea o femeie elegantă, într-o rochie lungă, neagră şi cu tot spatele decoltat: avea într-adevăr nişte umeri superbi. Era o actriţă de care se vorbea mult pe atunci, Nadia Cantacuzino (îsi păstrase numele istoric după divorţ). Ceva mai târziu, după plecarea ei în Occident (unde a făcut oarece carieră în cinema sub numele de Nadia Grey), se povestea că, refuzându-i-se într-un prim moment paşaportul, îi ceruse o audienţă Anei Pauker şi-i căzuse în genunchi, implorând-o să-i aprobe plecarea: „Uitaţi-vă la mine! Ce să caut eu într-un regim comunist? Îmi distrug viaţa şi vă încurc şi pe dumneavoastră!“ Aceste fraze de bun-simţ se pare că au amuzat-o pe „tovarăşa Ana“, care i-ar fi dat aprobarea cerută.

Am din noaptea aceea două mici instantanee în alb-negru în care unchiul Ionel şi cu mine purtăm nişte pălării caraghioase de carton: el alesese un fes turcesc, roşu cu pompon negru, dar acesta nu apare în cadru. Pozele stau pe aceeaşi pagină de album cu alte două, făcute la o serată organizată de „Principele Mircea“, o societate de binefacere a vremii, unde apare grupul nostru de tineri. D'Artagnan, care participase la un număr de dansuri, e în costum naţional. Eu port în amândouă ocaziile fusta plisată neagră, inaugurată la 8 noiembrie 1945, şi o bluză de voal de culoarea lămâii; pe amândouă aveam să le îmbrac şi doi ani mai târziu la cununia civilă. Pozele îmi sunt foarte dragi şi sunt printre puţinele care mi-au rămas din acea perioadă: filme pentru bătrânul nostru Kodak nu se mai aduceau şi în curând aveau să dispară de pe piaţă cu totul. Nimeni nu are decât puţine imagini din anii grei.

*

În „iarna lui Topor“, Bucureştiul parcă ar fi fost pe Riviera. Am umblat în capul gol din noiembrie până în martie; toate amintirile mele sunt în culori. În Grădina Icoanei şi în parcul Ioanid frunzele s-au făcut castanii, au căzut, apoi au crescut din nou, verzi, explozive, de parcă în amorţirea lor nu

trecuse decât o lungă toamnă. Poate și de aceea prima jumătate din anul 1947 mi-a rămas în amintire ca ultima frântură din viață trăită fără griji și fără răspundere, un fel de răgaz pe care destinul ni-l îngăduia ca să ne mai jucăm puțin, înainte de încercările presimțite. Răspunderea și grijile erau pe umerii părinților; nu mi se cerea decât să învăț sau mai exact mi se oferea zilnic bucuria de a putea învăța. Cursurile de la Institutul francez aveau loc de obicei după-masa, cele de la facultate dimineața. Nu eram niciodată singură; trăiam într-un fel de cocon de caldă, afectuoasă și glumeață solidaritate, ca să spun așa, de generație. N. mă ducea și mă aducea de la Institut; seara mai aveam timp pentru un cinema sau un teatru. Îmi cercetez acum însemnările din carnețelul roz, aproape ilizibile, unde trei cruciulițe arată aprecierea maximă, două sau una, o judecată cu rezerve, iar x respingerea totală.

Sunt consemnate surprinzător de multe spectacole. La operă, unul de balet și *Faust* de Gounod cu Secăreanu, Știrbey, Arnăutu și, cred, Valentina Crețoiu. În continuarea revelionului, o seară de revistă cu niște artiști unguri de mare farmec, Roszi Barsony și Oskar Deneș. Apoi o sumă de piese de teatru, de obicei la Național (mutat, după bombardament, în fosta sală de festivități a Liceului Sf. Sava) sau, și mai des, la Studio, care era la doi pași de casă. Sunt în general piese de autori clasici, dar și românești: eram un grup de tineri cuminți. Un Goldoni (*Bădăranii*) cu Maria Voluntaru a fost o încântare; la fel o dramatizare după *Anna Karenina*, cu Marietta Anca, N. Bălțățeanu și M. Gingulescu. *Arleziana*, *Fedora* lui Sardou, *Ruy Blas*, *Fortunio*, precum și *Nunta din Perugia* de Al. Kiriițescu, *Nepotul din Giurgiu* de Al. Șahighian, *Mânzul nebun* de Cezar Petrescu trezesc în mintea mea chipurile actorilor de prim ordin din acea vreme: Marioara Zimniceanu, Sonia Cluceru, tânăra Elvira Glodeanu, Niky Atanasiu, Fintești eanu, Costache Antoniu, V. Valentineanu, Cella Dima, Lilly Popovici, Al. Critico, N. Brancomir, Victoria Mierlescu, Al. Ciprian... Dar ce pot spune atâtea nume uitate celor care nu pot lega de ele nici un chip, nici o inflexiune

de voce? Doar generația noastră, azi pe punctul de a ieși biologic din scenă, mai poate tresări la atare evocări. Și cum să descriu oamenilor de astăzi care văd, ca și mine, în fiecare seară cel puțin un film la televizor, emoția magică de dinaintea ridicării cortinei în sufletele noastre proaspete, curioase, departe de orice blazare? În antracte ne simțeam bucuroase noi, fetele, dacă „arătasem bine“ timp de o seară; a doua zi, reintram în realitatea cotidiană cu un surplus de bună dispoziție.

Nu pomeneam între noi vechiul Teatru Național, așa cum uneori eviți să vorbești despre morții dragi. Copii sau adolescenți, fuseserăm cu toții în acea clădire în care păşeam cu bucurie și sfială. Astăzi, singur Teatrul Național din Iași, construit probabil în aceeași vreme, mai păstrează ceva din stilul său; acesta ocupă însă o largă suprafață orizontală și culoarea sa dominantă este albastrul, pe când cel din București era clădit pe verticală și îmbrăcat în roșu, alb și aur. În el se suprapuneau trei rânduri de loji și o galerie superioară, în care nimerisem odată la un spectacol cu școala; abia dacă zărisem creștetul unor mogâldețe care se agitau pe un segment al scenei, dar nu pierdusem nici un cuvânt. Nu știu de ce, în ultimii zece ani, n-a propus nimeni să fie reclădit întocmai. Un prieten cu care mai depăn amintiri și care-mi vorbește de trăsurile muscalilor, aliniate pe Câmpineanu și urcând una câte una spre peronul de ieșire, evoca sentimentul de „a fi important“ pe care-l trăiai în acel spațiu oarecum sacru. În Bucureștiul zilelor noastre, ceva asemănător mai resimt astăzi, cu o undă de duioșie însă, sub o frescă naivă și atemporală, doar familiarii Ateneului: din fericire, în ceea ce avea să fie ultimul său an de domnie, Elena Ceaușescu n-a mai apucat să-l transforme din sală de concert în muzeu al chimiei.

Teatrul Național se prăbușise sub bombe, dar martore ale istoriei rămăseseră, la încrucișările de drumuri, statuile. Întretăierea celor două mari bulevarde centrale era dominată de un grup de figuri simbolice înconjurându-l pe Ion C. Brătianu; Kogălniceanu îl privea dinspre Cișmigiu; la fel, din partea opusă, C.A. Rosetti. La hecatomba bronzurilor, care avea să

vină în curând, ultimii doi, acceptați pe lista de protocol a noilor ocupanți, au scăpat, dacă se poate spune așa, cu viață; Brătienilor și altora nu li s-au recunoscut aceleași merite. Nu le-a putut invoca nici măcar bietul Pache Protopopescu, harnic primar al Capitalei silit să-și cedeze locul, în rotonda din fața restaurantului „Izvorul rece", unei fântâni dintre cele mai banale. Pe axa nord-sud, în preajma magazinului Leonida, care prezenta ultimele modele de automobile Lincoln și Ford, Take Ionescu era o figură mai discretă, dar în Piața Romană întreaga circulație se organiza în jurul lui Lascăr Catargiu. Toți acești domni în redingotă sumbră de bronz, foști oameni de acțiune deveniți acum pașnici zei tutelari, creau în oraș o atmosferă binevoitoare. În lungile noastre plimbări de toamnă și de iarnă, tot întâlnindu-ne cu ei, ne aminteam că de vremea dinainte de Primul Război puteam fi mândri. Mai frapant modernă, ca pentru a sublinia apartenența modelului la o categorie superioară, era statuia lui Carol I din fața Palatului, pe un cal puternic și cam brutal, imaginată de Mestrovici în perioada interbelică. Același artist cioplise în granit, nu departe de Calea Victoriei, monumentul lui Ion I.C. Brătianu; în sfârșit, statuia ecvestră a regelui Ferdinand, străjuită de patru figuri pe socluri înalte de marmură vișinie, era situată mai poetic, cum i se și cuvenea celui reprezentat, într-un pâlc de arbori de pe șoseaua Kiseleff. În jurul ei, toamna, adunam uneori roșcove sunătoare al căror cântec reînvia pentru noi, cine știe pe ce căi, o copilărie nu demult dispărută.

*

Aud spunându-se că generația noastră ar fi una dintre ultimele care s-au lăsat profund marcate de magia lecturii. Asemena presupuneri sunt periculoase și, oricum, există atâtea feluri de a citi! Există consum de informație, consum de emoție, consum de sinteze și așa mai departe. Lectura pe care o practicam în acel sfârșit de adolescență răspundea tuturor acestor exigențe. În pragul vieții adulte și al existenței active, lumea reală se prezintă ca o învălmășeală cumplită, în care

unii se avântă şi-şi croiesc drum cu toată energia, pe când alţii se retrag la o parte, încercând „să înţeleagă“ înainte de a acţiona. Cine citeşte cu predilecţie, la acea vârstă, romane, eseuri şi reconstituiri istorice se situează, conştient sau nu, în această a doua categorie.

În cărţi – în orice carte – găseşti nu o „oglindă“ a vieţii (ce plictisitor ar fi!), ci un material selectat şi organizat pentru transmiterea unui anume sens, la care ţi se solicită implicit adeziunea. Şi nu descoperi doar unul singur, ci o varietate de sensuri, intelectuale, afective, metafizice chiar, organizate în sinteze ce se suprapun la rândul lor spre a forma fascinante edificii abstracte. Apare astfel o plăcere suplimentară, cea de a savura (sau de a respinge) construcţia de sinteze, echilibrul şi forţa ei de coeziune. Îi poţi depista faliile sau zonele incerte, dar te poţi lăsa şi subjugat, vrăjit, când este cazul, de măreţia, proporţiile şi armonia întregului: utilitatea practică a „înţelegerii“ cedează atunci locul bucuriei de a contempla.

E drept, cei ce au căpătat acces la toate aceste experienţe pot fi tentaţi să minimizeze experienţa concretă a „faptelor“, care e departe de a le aduce aceleaşi satisfacţii. La limită, ei ar putea trăi toată viaţa cufundaţi într-o dulce şi voluptuoasă identificare cu imaginarele lor trăiri: de aici ideea de „viciu“, atât de des asociată cu această activitate. Dar viciul unui anume tip de lectură pasivă se încadrează, mai simplu, în două dintre păcatele capitale, lăcomia şi lenea; n-are rost să instituim o nouă categorie numai şi numai pentru că ele se manifestă şi în cadrul lecturii.

Cultura apropie oamenii între ei, sau cel puţin asta îşi propune, dar îi poate şi despărţi. N. nu era un „mare cititor“ şi nici n-avea nevoie să fie. Inteligenţa lui era de tip pragmatic, iar înţelepciunea, mult mai mare decât a mea, şi-o extrăsese nu din lecturi, ci din observaţii şi experienţe concrete. Deşi era şi el atât de tânăr, în scrisorile care mi-au rămas de la el sunt pasaje cărora nu le-am pătruns cu adevărat seriozitatea decât după câteva decenii. Nici jucăria literară nu-l prea interesa, dar îmi tolera acest „hobby“, cum am zice noi astăzi; îl

clasa la capitolul „trăsnăi“ din care, spunea el cu umorul lui obișnuit, aveam destule. Nu-mi dădeam seama, dar cultivarea intensă, din nou, a laturii mele „franceze“ (pun ghilimele pentru că franceză era doar literatura, mentalitatea indusă prin educație fiind aceea, mult mai strictă și mai plină de tabuuri, a Elveției romande) avea să adâncească între noi o falie ireparabilă.

*

Institutul francez și-a deschis cursurile la l5 ianuarie, cu aproape trei săptămâni înaintea Facultății de Drept. Cursul de literatură avea trei titulari, domnul Régnier, domnul Sirinelli și doamna (sau domnișoara) Lebel. Ne adunam în diferite săli, de cele mai multe ori în micile încăperi de la subsol. Acolo, cel puțin, îl revăd în minte pe domnul Régnier, asociat pentru mine cu descoperirea singurei metode de învățare a literaturii pe care mi-a fost dat s-o practic.

Domnul Régnier ne-a anunțat că avea de gând să studieze cu noi, în acel an, un singur autor (Flaubert) și din acel autor o singură lucrare (*Madame Bovary*). Metoda lui de analiză însă, ne-a explicat el, va fi cea pe care va trebui s-o folosim în cursul tuturor studiilor noastre, aplicând-o pe rând la autorii și operele pe care va fi necesar sau doar vom dori să le aprofundăm – numele și numărul lor depinzând exclusiv de voința și hărnicia noastră. Rămânea de la sine înțeles că examinatorii ne vor putea interoga dintr-o arie mult mai extinsă.

Lucrul ar putea părea banal dacă nu ar fi fost trăit, de o parte și de alta, așa cum a fost. Régnier era, după câte îmi amintesc, mic de stat, cu un profil ascuțit și o chică de păr roșcat și ondulat – cam așa cum îl descriu contemporanii pe Berlioz. Își începea invariabil orele cu lectura, melodioasă și plină de sens, a unei pagini, cel mult două din *Madame Bovary*. Apoi urma comentariul, și aici lucrurile deveneau fascinante. Nu-mi închipuisem că poți găsi chiar atâtea lucruri în interiorul unui text, sub și pe deasupra cuvintelor, în jurul lor și al omului care le scrisese. Intrau în comentariu și

celelalte opere ale lui Flaubert, și considerente istorice și sociale, și analiza stilistică și, desigur, o sumedenie de idei generale, dar niciodată nu era pierdut firul conducător al paginii studiate. Crezusem că lucrarea mi-era destul de bine cunoscută; o citisem pe la șaptesprezece ani cu admirație; o avusesem și ca subiect la teza de bacalaureat (după lectura căreia profesoara examinatoare, străină de școala noastră, venise să mă caute, insistând cu vehemență să nu care cumva să fac greșeala de a opta pentru altă facultate decât cea de Litere). Vedeam însă acum că în acel text familiar rămăsese de perceput și de analizat, în adâncime, o lume întreagă de sensuri. Flaubert a rămas pentru multă vreme unul din centrele mele de gândire; într-un an, mult mai târziu, am strâns note pentru un eseu, niciodată scris; dar nu asta are importanță, ci faptul că în tot cursul vieții am căutat să reînviu în lecturile mele metoda lui Régnier. Am făcut tot posibilul să cunosc nu numai una, ci toate lucrările unui anumit autor; am încercat să pătrund în rețeaua organică a unei scrieri cu atenția, răbdarea și respectul pe care ne învățase el să le practicăm. Entuziasmul lui, când exista – și de multe ori frumusețea arhitectonică și muzicală a textului îl declanșau –, era cenzurat de o rezervă care-l făcea și mai tulburător. A nu abdica de la luciditatea raționamentului se putea deci asocia – o constatam de fiecare dată *în act* – cu cea mai adâncă și sensibilă comunicare cu diferitele nivele ale analizei. În plus, atât studiul nostru, cât și acea capodoperă, reprezentativă pentru toate celelalte, se integrau prin comentariul său în viața noastră, a fiecăruia, în problematica ei secretă și în imaginea sintetică pe care zi cu zi încercam să ne-o precizăm, la acea vârstă, despre lume și rostul nostru în ea.

N-am apucat să am cu profesorul Régnier acea întrevedere personală pe care aș fi putut s-o provoc de mult; dintr-un motiv sau altul am tot amânat-o, la început din sfială, apoi din cedarea la prea multe solicitări – iar la sfârșitul cursului, când speram s-o avem după ce mi-ar fi citit lucrarea cerută, redactată cu fervoare și bătută la mașină, el plecase înapoi în Franța

pentru ceea ce, credeam eu, avea să fie doar o vacanță de o lună, două. În toamnă el nu s-a întors, cursurile nu s-au reluat, iar eu, care oricum părăsisem cu familia mea Bucureștiul, nu l-am mai revăzut niciodată. Desigur, el nu mai este astăzi pe lume, dar acestui pivot central al reflecției mele de o viață trebuie să-i închin acum cea mai statornică și caldă mărturie de recunoștință. Vai! prea adesea suntem nerecunoscători cu dascălii noștri, prea adesea uităm sau amânăm, chiar față de cei mai buni prieteni, acel gest suplimentar de afecțiune a cărui amintire le-ar prinde atât de bine în ceasurile lor de luptă cu deznădejdea.

Domnul Sirinelli era un personaj cu totul diferit. Tânăr, destul de chipeș, vesel și extravertit, putea totuși desfășura, la nevoie, o erudiție autentică. Vivacitatea și suplețea excursului său o dovedeau de altfel, dar îmi trezeau acea rezervă pe care o avem de multe ori față de cei înzestrați cu un talent prea vizibil ca să nu-i suspectăm de neseriozitate. Îmi amintesc o după-amiază în care ne-a vorbit despre Musset. Alesese pentru analiză un poem pe care-l știam aproape pe dinafară, celebrul *Stances à Ninon* („*Si je vous le disais, pourtant, que je vous aime...*"). Era o badinerie elegantă și-l găseam potrivit pentru vârsta de cincisprezece ani, nu mai mult; dar îi iubeam gingășia și aproape că mă durea să-l văd utilizat, sau cel puțin așa mi s-a părut, ca un mijloc de a repurta un succes personal în fața unui auditoriu predominant feminin, care chițăia cu delicii. Eram fără îndoială nedreaptă; omul era foarte tânăr și era normal să-și experimenteze toate armele; recent i-am văzut unele lucrări comentate cu elogii și înțeleg că a făcut o carieră universitară serioasă.

Nici la Drept, nici la Institut frecvența nu era obligatorie, dar și dacă aș fi vrut, n-aș fi putut asista la toate cursurile. Făceam deci o selecție, de foarte multe ori subiectivă. Domnișoara Lebel ne ceruse la un moment dat o lucrare despre La Bruyère. Cartea exista în lăzile bine închise despre care am vorbit, o știam și, cel mult, m-am obosit s-o reiau pentru o zi de la Institut. Am înșirat cu dezinvoltură, pe două pagini de

maşină, o serie de platitudini şi de consideraţii superficiale. La Bruyere, pe care-l iubesc acum atât de mult, mi se părea „prea cuminte“ şi nici profesoara nu mă inspira. Mă întrebam de ce femeile intrate în carierea universitară păreau nevoite să renunţe la orice feminitate. Şi dânsa, şi profesoara de istorie, care preda un curs arid despre războaiele religioase din Franţa secolului al XVI-lea, îmi apăreau nu foarte tinere şi cu o expresie mai degrabă amară pe chip; le bănuiam solitare şi nefericite. Poate greşeam, dar era aici miezul ascuns al unei probleme căreia multă vreme nu i-am dat de capăt. Textul lucrării mele poartă, de mâna domnişoarei Lebel, unele însemnări judicioase, care mi-ar fi fost utile dacă m-aş fi hotărât să adâncesc subiectul.

Dar nu mă hotăram deloc. Urmăream cursul de istorie al domnului Singevin aproape cu aceeaşi pasiune ca pe al domnului Régnier. Şi aici intervenise o metodă nouă pentru minţile noastre: istoria Franţei (şi nu numai) fusese împărţită în tranşe, fiecărui an de studiu revenindu-i câte o secţiune din diferite secole; la sfârşitul ciclului de învăţământ, după cum ni se explicase, studentului avea să i se completeze în minte tabloul întreg. Am avut de studiat, sub îndrumarea profesorului, două teme pasionante: prima a fost Franţa între l7l5 şi l789, adică Regenţa, domnia lui Ludovic al XV-lea, anii premergători (şi pregătitori) ai Revoluţiei; a doua temă, perfect adecvată curiozităţii noastre, a fost principiul naţionalităţilor în Europa Centrală şi Orientală (cum li se spunea pe atunci). Domnul Singevin (Charles?) era o specie nouă pentru mine, un reprezentant al ideilor (moderate) de stânga. Înfăţişarea şi comportamentul său i-ar fi atras fără îndoială, la noi în ţară şi câţiva ani mai târziu, calificativul de „burghez“; în ochii mei el era doar, şi cred că nu greşeam, un intelectual civilizat, care nu părea a avea probleme financiare personale. Cine stătea, pe vremea aceea, să distribuie oamenii în clase sociale de la prima vedere? Simpatiile lui de stânga se manifestau cu precădere în tratarea celui de al doilea subiect, în expunerea căruia se vedea bine că ideile sociale generoase de la l848 îi

apăreau, ca oricărui francez, mult mai importante decât ideile naționale. Dar se dovedea extrem de strălucitor și în cazul primei teme, pe care o alesese și poate că o adâncea odată cu noi. Regența era pentru el un teren cu adevărat familiar: ora despre Law – sistemul său financiar și consecințele lui sociale – a rămas pentru mine echivalentul unui film pasionant în culori, deși n-am văzut niciodată vreun film care să aibă precizia și seriozitatea acelei evocări.

Rolul lui Singevin în existența mea a fost scurt, dar radical. Îmi repartizase o lucrare despre „Problema națională în Polonia între l8l5 și l846"; am uitat ce bibliografie am avut. Am luat-o în serios, m-a pasionat, iar el mi-a înapoiat textul cu o notă rar acordată în sistemul francez, l5 sau l6 din 20 (e o corectură cu creionul, cred că s-a răzgândit de la l6 la l5). Dar nu asta a avut importanță, ci mica frază pe care a însemnat-o pe ultima pagină, urmată de câteva sugestii amănunțite de specialitate, și pe care o transcriu cu înduioșare: *Bien. Vous avez un style vivant, pittoresque* (soignez cela)*, mais vous êtes quelquefois un peu trop subjective; un exposé d'histoire ne doit pas porter d'appréciations personnelles*.

De ce am transcris-o? Pentru că aceste câteva cuvinte au tranșat definitiv ezitarea mea între literatură și istorie. N-aveam voie să fiu subiectivă? Atunci istoria înceta să existe în ceea ce avea ea mai fascinant! S-ar fi limitat la acea seacă înșiruire de date, de bătălii sau tratate de pace din expunerile domnișoarei Gréget! S-ar fi putut mulțumi cu tabele cronologice, statistici și grafice. Ar fi încetat cu totul să fie ceea ce mă cucerise, o succesiune de evenimente pe care mintea noastră nu se satură să le ordoneze și să le reordoneze sub semnul feluritelor sensuri pe care le descoperă sau crede că le-a descoperit; o desfășurare în ritm variabil a unor imagini în culori, cu o extindere din ce în ce mai largă; o galerie de portrete de oameni excepționali, din traiectoria cărora poți încerca să afli (fără să speri că vei reuși vreodată) care e proporția între circumstanțe și voința umană, istoria universală putând servi, la urma urmei, drept paradigmă pentru orice destin individual

(și invers). Dacă exigența momentului cerea, în slujba istoriei, o renunțare la toate acestea (și nu mă îndoiam că judecata lui Singevin era în acord cu cerințele vremii), atunci nu, mulțumesc, n-aveam să-mi mai pierd timpul cu disciplina în cauză.

Și am socotit într-adevăr, din clipa aceea, capitolul „istorie“ definitiv închis.

*

Citam foarte des, pe vremea aceea, o maximă atribuită lordului Palmerston, pe care o pescuisem cine știe de unde: „Nu-mi dați sfaturi; știu să greșesc și singur.“ Era clar că nu ieșisem încă din perioada de frondă care urmase cumințeniei mele din liceu.

Aveam pe atunci un caiet „secret“ în care, într-o manieră foarte confuză, însemnam gânduri de ordin general, mici cuceriri pe care le făceam pas cu pas asupra haosului – vreau să spun: observații, concluzii, păreri. Degajându-le din marea lor neîndemânare stilistică, pot constata azi, cu oarecare uimire, că unele dintre ele au rămas valabile, pentru mine, și acum.

Prima însemnare (cronologic vorbind) afirmă în chip surprinzător că nu s-ar cădea să scrii, adică să împărtășești altora punctul tău de vedere, decât spre sfârșitul vieții sau cel puțin în deplină maturitate, când experiența și studiul, conduse multă vreme paralel, te vor fi adus într-un stadiu în care să poți împărtăși altora mai mult decât simple aspirații, stări de suflet sau nedumeriri.

În al doilea rând, în caiet figurează o sumă de observații de ordin mai restrâns. Într-un cețos proiect de roman, evocam problema raporturilor de putere în cadrul cuplului, o temă la care de multe ori întorsăturile vieții aveau să mă silească să revin. Altă remarcă era că intensitatea raporturilor afective, chiar și a celor mai armonioase, riscă să izoleze cuplul într-un mod aproape ermetic, închizându-l egoist în sine însuși și făcându-l insensibil la problemele celorlalți. Nu cunoșteam

metafora breughelianã a oului transparent în care pictorul îşi închide perechea de îndrăgostiţi; aş fi aderat la ea fără ezitare.

Dar revelaţia, dacă pot spune astfel, a acelor luni a fost conştiinţa imanenţei divine. „Doamne, care eşti în lume“ a fost o formulă decisivă, un fel de prim vers al unui poem niciodată scris, pentru că acel prim vers era prea puternic şi nu vedeam ce i-aş mai fi putut adăuga. Lumea era sacră, prezenţa divină se afla peste tot, timpul şi viaţa ne-au fost date pentru a-L cunoaşte şi a-L slăvi pe El, indiferent de reprezentarea – în mod necesar inadecvată – pe care fiecare dintre noi ne-o facem despre divinitate. Sentimentul acesta nu era neapărat creştin; diviziunile în cadrul creştinătăţii erau pentru mine, oricum, doar opoziţii de rit şi opoziţii de limbă, iar problemele doctrinare mă depăşeau cu totul. Acea firavă şi totuşi fermă intuiţie a sfinţeniei tuturor lucrurilor, formulată atunci pentru prima oară, a rămas o constantă a întregii mele existenţe.

Cu pagina de faţă se apropie de sfârşit rolul precumpănitor pe care l-am rezervat, în ultimele capitole, problemelor subiective care mă stăpâneau atunci. Hotărâsem că aceste amintiri nu se vor ocupa de „mine“ decât tangenţial. Totuşi, în acest moment al istorisirii, am fost nevoită să insist mai mult asupra unor aspecte personale, tocmai în speranţa că în continuare nu va mai fi nevoie să le ating. Ne aflam atunci cu toţii pe punctul de a adopta decizii uneori radicale, în cadrul unei situaţii generale constrângătoare, dintre cele care ne arată deschis limitele foarte strâmte ale libertăţii noastre. Pas cu pas, aflam că această libertate nu este de fapt nici atât de reală, nici atât de iluzorie cât ne plăcea uneori s-o spunem; cu certitudine însă, aria ei se revela infinit mai îngustă decât ne-o închipuiserăm mulţi dintre noi.

*

În ianuarie 1947, facultatea tot nu se deschisese. Urmăream în oraş punctele maxime, pentru mine, de interes. Astfel a fost un matineu în care actori români şi membri ai Institutului francez a oferit recitări de poezie. În partea a doua a

spectacolului, s-au prezentat numere de balet inspirate de poeme celebre: Trixy Checais, tânăr pe atunci, a construit un moment remarcabil pe *L'après-midi d'un faune* al lui Mallarmé (acompaniamentul debussyst era la pian), şi unul încă mai impresionant, cu nu mai ştiu ce muzică, pe *El desdichado*, sonetul nervalian care-l urmăreşte toată viaţa pe cel ce a avut imprudenţa să-l primească, fie şi o singură dată, în lumea sa interioară.

Ziua de 2l am petrecut-o aproape exclusiv în sala Dalles, transformată în expoziţie de carte franceză. Clădirea fundaţiei, unde mai târziu s-au ţinut cursurile Universităţii populare, era pe atunci o clădire scundă, dar elegantă; doar mai târziu a fost ascunsă după o faţadă de bloc, în felul bisericilor izolate de către Ceauşescu prin acelaşi procedeu. În faţa clădirii, două alei semi-circulare şi nişte suprafeţe de gazon creau o oază plăcută privirii în plin bulevard (pe atunci Brătianu) şi întâmpinau cu o sugestie de linişte pe cei ce se pregăteau să asiste la o conferinţă, la un recital sau un spectacol de teatru. Ziua aceea însă a fost un adevărat calvar. Sute de inşi ocupau toată curtea, iar dinăuntru, odată intrat, era cu neputinţă să mai ieşi.

Cartea franceză fusese prezentă în epoca interbelică în toate librăriile, şi deci în foarte multe case; în timpul războiului aproape că dispăruse din magazine. Frecventam pe atunci o librărie elveţiană (ţară neutră) pe Calea Victoriei, „Domus", unde puteau fi găsiţi, tipăriţi la Neuchâtel, câţiva dintre autorii francezi care se opuneau regimului de la Vichy. În l946 se deschisese nu departe de „Capşa" un mic magazin, totdeauna ticsit, „Studio 42" , care oferea mai ales cărţi engleze şi americane, precum şi numere de revistă de tip „Time", pentru noi încă destul de exotice; nu cred să fi funcţionat, în total, mai mult de un an. Singură avea să prospere, lângă biserica Kretzulescu, librăria „Cartea rusă" în care situaţia se inversa: cărţile din rafturi, exclusiv în chirilice (nu începuse încă marea epocă a traducerilor), erau infinit mai numeroase decât rarii cumpărători, pierduţi în spaţiul prea vast şi ale căror siluete,

întrezărite prin vitrine, trezeau celor de pe trotuar o senzație de inconfort greu de analizat.

Așadar, în ziua aceea, la Dalles, reapariția târzie a cărții franceze a fost irezistibilă pentru atâția bucureșteni, încât amintirea pe care am păstrat-o a fost a uneia dintre înghesuielile cele mai cumplite în care m-am aflat prinsă vreodată – afară poate de alta, pentru cumpărat pantofi pe puncte, în era stalinistă. Dispuneam de o sumă foarte mică și cărțile care m-ar fi interesat o întreceau cu mult; oricum, le-am putut cel puțin răsfoi ceasuri întregi, dar cu un fel de descurajare: marele număr de coperte noi au produs în mintea mea blocajul pe care aveam să-l retrăiesc, după o întrerupere mult mai lungă, în primele librării occidentale în care m-am aflat după l968. Nu m-am întors acasă decât spre seară.

*

Cursurile de la Drept au început la 3 februarie. Aveam aceiași patru profesori, cărora li se adăugaseră Vintilă Dongoroz pentru dreptul penal și Anibal Teodorescu pentru dreptul administrativ. Toți erau flancați de asistenți care-i înlocuiau uneori la cursuri sau se ocupau de seminarii. Au avut loc, în acele luni, și dispariții cărora nu le-am dat importanța cuvenită. Astfel cursul care urma să fie deschis, conform agendei mele, de I.V. Gruia la 6 februarie încetează să mai fie menționat: de ce oare? Evident, gândesc eu astăzi, după alegerile din noiembrie dreptul constituțional devenise pentru autorități o materie cu totul supărătoare. După expunerile din anul precedent, mai mult de istorie a disciplinei, ar fi venit rândul analizei regimurilor din Europa modernă și contemporană – monarhii și republici, democrații reale și sisteme totalitare –, inclusiv propria noastră monarhie constituțională. Cum ar fi putut noua stăpânire să tolereze așa ceva?

Destul de vag, îmi amintesc că se răspândise zvonul că profesorul ar fi decedat în urma unui atac de cord. Adevărul este cu totul altul: în revista *Memoria* nr. 7, la capitolul „Catalogul celor uciși în lupta contra comunismului“, găsesc

astăzi alineatul următor: „Gruia V. Ion. Profesor universitar de Drept Constituțional, decan al Facultății de Drept, ministrul Justiției (4.VII.-4.IX.l940). Bătut permanent în temnița de la Sighet, a și murit acolo în noiembrie l952."

Se poate deci presupune că a fost arestat aproape imediat după acea deschidere de curs. Cât despre materia pe care ar fi trebuit s-o predea, ea a dispărut pur și simplu în neant. Cei mai mulți dintre noi n-au știut nimic, iar cei ce au știut sau măcar au bănuit au tăcut.

Scrierea acestor amintiri poate fi uneori foarte dureroasă. Precizări de acest fel se ivesc pe neașteptate și trebuie integrate memoriei generale, tot mai încărcate cu orori.

Gheorghe Strat, la cursul de Istoria doctrinelor economice, era încă prezent și multe din expunerile lui mi-au rămas în minte – poate pentru că, în timp, confruntate cu experiența concretă, ele se verificau. Astfel, de pildă, teoriile clasice și moderne, dar nemarxiste, ale valorii, așa cum ni le-a descris el, s-au vădit mereu mai adecvate realității decât cea din ideologia socialistă. În cadrul cursului de drept administrativ, s-a organizat în acel an un „proces" simulat, cu o „cauză" bine definită, un „procuror", un „judecător" și un „avocat al apărării", prilej de afirmare pentru stelele anului: Dinu Medianu, Radu Brădiceni, Alexandru Duțu și alții. Profesorul Anibal Teodorescu, în sarcina căruia cădea acel curs, n-avea darurile necesare ca să ne stârnească admirația – era uscățiv, sever, lipsit de farmec sau poate doar obosit, nemaifiind de mult tânăr –, dar adeseori cursurile erau ținute de asistentul lui, Vermeulen. Mihai Rarincescu rămăsese egal cu sine însuși, cu același calm, aceeași claritate, aceeași ordonată prezentare a unui curs imprimat impecabil, pe care era o plăcere să lucrezi. Totuși faptul că, nu după multă vreme, Luțescu, asistentul său, a rămas la Paris n-a mai mirat pe nimeni.

În schimb Vintilă Dongoroz, noul profesor care preda dreptul penal, era o prezență neobișnuită. O certă distincție fizică și o rezervă distantă izolau omul de materia predată; vocea cu vibrații egale înlănțuia frazele fără cabotinism, fără

puncte culminante, fără persiflare şi fără salturi dinamice; dinamismul se refugiase în succesiunea organizată a ideilor. Ele se aflau toate sub acel veşmânt sonor monocord din care nu trebuia să pierzi nici o silabă, iar descoperirea lor era o adevărată încântare. Astfel peisajul faptului penal, care ar fi putut deveni patetic sau sinistru, rămânea încadrat raţional, deci decodabil şi făcând parte oarecum din normalitate prin aspectul său de abatere, ce întărea implicit existenţa legii. Cursul putea exercita o adevărată fascinaţie.

În 26 februarie am avut parte de un eveniment din unele puncte de vedere memorabil: am fost convocaţi după-amiaza, la o oră neobişnuită, în aula mare, fiind prezenţi şi studenţii din alţi ani. Vorbitorul a fost Lucreţiu Pătrăşcanu, ministru de justiţie din l944. Era prima personalitate comunistă cu care luam contact şi impresia a fost amestecată. Omul se prezenta, desigur, ca un intelectual (am spune astăzi „ca un domn", expresie cu totul inexistentă într-o vreme în care „domnii" umblau, ca să zicem aşa, pe toate drumurile), dar ceva, în felul său de a fi, rămânea neclar: profesorii noştri erau mult mai uşor de descris. Poate că se ştia deja urmărit. Nu era nici patetic, nici persuasiv; nu se făcea remarcat nici prin erudiţie, nici prin umor; părea lipsit de libertate interioară. Poate că se ştia deja urmărit. Nu este exclus nici să se fi simţit complexat în acel mediu. Nana Osiceanu, prietena şi cvasi-vecina mea din Drumul Taberei, îşi aduce aminte de o diatribă lansată în timpul unui curs de Gheorghe Strat împotriva celor ce sunt numiţi dintr-odată profesori, fără să treacă prin treptele obligatorii (asistent, lector, conferenţiar), cu efortul subînţeles de studiu şi practică universitară. Aluzia, pentru cine voia s-o priceapă, era limpede: Pătrăşcanu fusese numit profesor universitar din oficiu, odată cu răsturnarea politică pe care o trăiam cu toţii.

Destinul a atribuit celor doi protagonişti sfârşituri de viaţă comparabile. La 22 februarie l948, la aproape un an după acea deschidere de curs, Pătrăşcanu avea să fie „demascat" la Congresul Partidului de către Teohari Georgescu; arestat şi

anchetat conform sistemului pe care el însuşi îl pusese în practică, a fost executat în l954.

Profesorul Strat avea să sufere timp mai îndelungat. Scos din învăţământ în vara sau toamna lui l947, a fost arestat în l948 şi condamnnat la şapte ani temniţă grea. La expirarea pedepsei, în l955, i s-a stabilit domiciliu obligatoriu în Bărăgan, de unde a fost ridicat şi condamnat din nou, după revoluţia din Ungaria, la 25 ani, în cadrul represiunii împotriva ultimilor membri marcanţi ai partidului liberal. Condiţiile de viaţă în detenţie fiind cele pe care le cunoaştem astăzi, nu e de mirare că s-a sfârşit la 67 de ani, într-una din multele închisori prin care a trecut. Faţă de asemenea destine, soarta lui Pătrăşcanu sau, de pildă, a lui Codreanu, amândoi ucişi violent, nu cu încetul, îmi pare categoric mai puţin dureroasă.

*

În lunile acelea în care orizontul meu personal rămăsese strict studenţesc, „adulţii“ din jurul meu cunoşteau cu totul alte tensiuni. Până şi tata, în ciuda temperamentului său flegmatic, începuse să se întrebe ce aveau să mai aducă zilele acelui an.

La l ianuarie 1947 fusese etatizată Banca Naţională (ceea ce a dus, între altele, la confiscarea seifurilor pentru naivii care-şi mai păstraseră în ele niscaiva obiecte de preţ). Măsura naţionalizării era presimţită şi aşteptată cu îngrijorare. Înainte de etatizare, Banca Naţională emisese un număr însemnat de monezi de aur, oferite spre cumpărare la un preţ abordabil: era o măsură destinată a proteja populaţia, a retrage o parte din rezerva de aur din stăpânirea statului şi a o răspândi în buzunarele locuitorilor de pe toată suprafaţa ţării, între altele şi pentru a împiedica preluarea ei de către ruşi. Dată fiind deprecierea accelerată a leului, în tot anul l947 n-a fost tranzacţie cât de cât importantă între particulari care să nu se efectueze în „medalii“. Se practica intens şi jocul la bursă: nu numai oamenii de afaceri, dar şi simplii particulari urmăreau cotele ac-

țiunilor, cumpărau, vindeau și-și contabilizau de la o lună la alta profitul și pierderile. Cu o extremă candoare, își închipuiau că acumulează astfel rezerve pentru zile grele. Cei mai mulți făceau provizii, dar nu doar de alimente: banii lichizi se „plasau" în metraje de stofă, în obiecte de decor, în tablouri și bijuterii, în fel și fel de investiții fanteziste. „Cumpăr orice, că mâine se scumpește", anunț ipotetic la „Mica Publicitate", era o glumă care circula cu succes.

În februarie, încheierea tratatului de pace la Paris fusese o amară decepție. Știam cu toții că Basarabia era pierdută; nu ni se recunoscuse nici statutul de cobeligeranță, în ciuda sacrificiilor făcute de unitățile armatei noastre pe frontul de vest în ultimele opt sau zece luni de război: eram socotiți doar înfrânți și, în ce privea despăgubirile, tratați în consecință. În plus, influența preponderentă a Uniunii Sovietice era recunoscută formal în diferite articole ale tratatului. Acea măsură care mi se păruse moralmente atât de stranie, „întoarcerea armelor", se dovedea acum și contraproductivă, ea contribuind în timp la proasta noastră imagine în ochii altora și, mai ales, în propriii noștri ochi.

Demoralizarea profundă se accentua în contact cu realitățile vieții de zi cu zi. Știri înspăimântătoare veneau dinspre răsărit: în Ucraina se murea de foame și vedeam oameni umblând înnebuniți din Moldova în Ardeal și Bărăgan după ceva bani sau ceva de-ale gurii. Seceta era reală, dar mai importantă era la noi totala dezorganizare a agriculturii în urma confiscării pământurilor, repartizării lor haotice și neîncetatelor măsuri contradictorii luate de guvern, în special în domeniul transporturilor unde ministru era Gheorghiu-Dej. Mai exact, măsurile *păreau* contradictorii pentru că noi ne închipuiam că erau luate cu un minimum de bune intenții, pe când realitatea era exact pe dos: cu cel mai mare cinism, ele erau menite să distrugă orice structură viabilă și să instaureze penuria, haosul și deruta, după care „ordinea" noului regim avea să pară acceptabilă sau chiar bine-venită. Explicația pe care

ne-o dădeam atunci era doar că ruşii luau cu lăcomie, în cadrul despăgubirilor de război, de trei-patru ori mai mult decât era prevăzut. Era, desigur, adevărat şi asta, dar raţiunea profundă era de natură politică, nu economică.

Banca Naţională etatizată tipărea bani în neştire, accelerând inflaţia. Preţurile creşteau aiuritor. În primăvară circula hârtia de cinci milioane, în vară avea să apară cea de zece. O telegramă din aprilie a lui Burton J. Berry către Departamentul de Stat din Washington indică pentru un dolar valoarea zăpăcitoare de 900 000 lei.[27] Pe carneţelul meu de cheltuieli, o pereche de ciorapi costă 500 000 lei, iar o pereche de sandale ieftine de vară, două milioane cinci sute; o sumă egală e plătită unei croitorese modeste pentru manopera unei rochii. Lucrurile nu puteau continua aşa multă vreme, dar nimeni nu-şi putea zugrăvi cu precizie viitorul: se trăia de pe o zi pe alta. O oarecare încredere era întreţinută de prezenţa în guvern a celor câţiva liberali (Dodel, de pildă, îşi păstrase postul şi datorită protecţiei lui Petre Bejan, prieten cu socrul său), dar mai ales de instituţia monarhică şi de persoana Regelui. Se auzea de arestări, dar ele încă nu erau un fenomen de masă. Apăreau în *Scânteia*, după câte se spunea (n-o citea nimeni), oribile articole de instigare la ură, dar încă li se răspundea în ziare ca *Dreptatea*, *Semnalul* şi altele.

N-am vorbit încă de persoana şi activitatea lui Gheorghe Tătărescu („Guţă“ pentru toată lumea), dar ea a fost extrem de importantă în acea perioadă. Încă din l944, fostul prim-ministru se despărţise de „bătrânii“ liberali de sub conducerea lui Dinu Brătianu. Exista într-adevăr o problemă de generaţii. În timpul celor patru ani de rodnică guvernare interbelică, Tătărescu se înconjurase cu prioritate de liberali „tineri“ cu bună pregătire profesională, socotindu-i mai deschişi, cu o mentalitate mai modernă şi mai pragmatică decât vechile cadre

[27] „Arhivele Statului din România. Viaţa politică în documente, l947“, în *Analele Sighet 5*, p. 72.

rămase credincioase curentului brătienist tradițional. Sprijinit de un grup dintre aceștia, acceptase în 1945 funcția de vicepreședinte al guvernului și ministru de externe, partizanilor săi atribuindu-li-se și alte portofolii, cum ar fi cele ale finanțelor, cultelor și lucrărilor publice. Soluția, sugerată pare-se chiar de Moscova, convenea comuniștilor din considerente de imagine; el însuși și colaboratorii săi sperau să poată astfel încetini sau chiar evita unele măsuri comuniste prea păgubitoare pentru țară (la fel, în l968, o sumă de intelectuali au sperat că intrând în partid ar putea ameliora unele stări de lucruri). În plus, Tătărescu voise desigur să-și răscumpere colaborarea personală cu Carol al II-lea sau, poate, reprimarea necesară, dar foarte dură, ordonată de el, a „răscoalei" de la Tatar-Bunar, o acțiune destabilizatoare organizată în anii douăzeci de comuniștii ruși de peste graniță în satele din estul Basarabiei. S-a bizuit, desigur, pe experiența lui politică; a ascultat, probabil, și de un impuls pur egotist. Oricum, eșecul său final, comparabil cu al tuturor „tovarășilor de drum" din diferitele țări ale Europei de Est, n-a făcut decât să confirme natura ireductibil dictatorială și totalitară a partidului de guvernământ.

Când, în primăvara lui l946, și-a făcut publică intenția de a candida în alegeri pe liste comune cu comuniștii, cei mai onești dintre foștii săi simpatizanți (Aznavorian, Bentoiu, Tătăranu, D. Alimăneștieanu și alții) l-au abandonat fără ezitare și, după publicarea unei „scrisori deschise" în presă, s-au întors în rândurile vechiului partid liberal.

La Paris, în timpul tratativelor de pace, delegația română condusă de Tătărescu nu părea să fi obținut vreun mare succes (deși el se străduise, cu un mare efort de documentație, să obțină pentru noi restituirea integrală a Transilvaniei), iar în guvern puterea lui se vădea tot mai limitată. Un memoriu prezentat de el membrilor guvernului și șefilor de partide guvernamentale, în mai l947, descrie situația țării în culori de-a dreptul tragice. Și totuși, cum am mai spus-o, simpla existență a *Drapelului* și prezența în guvern a celor câțiva liberali, oricât ar fi fost ei de „colaboraționiști", întrețineau încă în

populație, în prima jumătate a anului l947, o oarecare speranță, ba chiar mai îngăduiau unor activități economice să se desfășoare cât de cât satisfăcător.

*

Odată cu revenirea primăverii, dublului meu program de cursuri – dimineața la Drept, după prânz la Institut – i s-au adăugat din nou plimbările și bucuria zilelor cu soare. Intrată sub imperiul orelor magice de după-amiază, participam la cursurile juridice cu o detașare crescândă. În ore îmi permiteam acum să mă și joc. Odată am făcut cu Saşa un schimb de versificări pe rime date. Eu adoptasem nota romantic-ironică:

Are surâsul bleg, profilu-*anost*,
E lung și slab cam cât o zi de *post*,
Dar gându-mi, prins de-al dragostei *catarg*,
Zboară spre el, ca pasărea spre *larg*.

Catrenul lui Saşa a fost mult mai direct:

Exemplu vreți de *catalizator*?
Răspundem foarte simplu: în *amor,*
Combinezonul mamei cu *dantele*
Si cu perechea tatei de *bretele*...

Saşa Georgescu avea să devină, pentru câteva decenii, unul dintre textierii cei mai iubiți ai Teatrului de Estradă.

Majoritatea numelor de colegi care-mi revin astăzi în minte sunt ale unor persoane care nu și-au petrecut viața în mediul juridic și dintre ele prea multe, vai! nu mai sunt în viață. Șerban Goiceanu, fiu de fruntaș țărănist, care-și aflase un mijloc de trai ca șofer de ambasadă, și-a pierdut viața împreună cu tânăra lui soție pe o șosea din Cehoslovacia, la prima lor ieșire din țară. Natalia Florin (Stănescu) a realizat decenii la rând traduceri din rusă și franceză. Constantin (Bebe) Maneca a devenit autor de dicționare. Vladimir Ghiață, fiul fostului ministru liberal, a ales să fie inginer. Prin anii șaizeci m-am întâlnit pe stradă cu Marcel Vasiliu, nu demult campion de tir. Dinu Giurescu, Vlad Mugur, Virgil Cândea, Cornelia Papacostea,

Alexandru Duțu și-au făcut fiecare un nume, dar în alte discipline decât dreptul. Mulți și-au căutat un loc în administrație și au încercat să echilibreze, printr-o viață particulară cât mai înțeleaptă, regretul vocației contracarate sau dispărute cu totul.

Oricum, practica dreptului dominat de ideea „justiției de clasă" nu mai avea absolut nimic comun cu idealul pe care-l întrevăzusem. În reprezentările artelor plastice, justiția tocmai de aceea avea ochii legați, ca să nu se lase influențată. O justiție *părtinitoare din principiu* era un fel de monstru logic pe care era cu atât mai greu să-l slujești cu cât fuseseși mai atras de pura, necondiționata libertate a adevărului.

Mult mai târziu, am auzit vorbindu-se despre o tânără profesoară de istorie care, la începutul anilor cincizeci, părăsise învățământul și-și alesese o slujbă măruntă de conțopistă. Celor care se mirau le răspundea: „Cum aș fi putut să-i învăț pe copii minciuni despre Basarabia și Bucovina, când jumătate din familia mea a rămas dincolo de granița?"

Cazuri ca acesta, exemplare și rămase anonime, au fost mult mai multe decât credem. Nenorocirea este că despre ele nu vorbește nimeni. Binele se apropie mai mult de normalitate decât răul și, ca atare, de prea multe ori pare neinteresant.

*

Într-o dimineață de primăvară, mergeam spre facultate pe strada Știrbei Vodă. Cineva m-a ajuns din urmă.

— Mi se pare că am întârziat la Roman, a zis el.

L-am privit cam de sus. Nu vorbeam cu cei care nu-mi fuseseră prezentați. Dar evident, de vreme ce știa de Roman, era un coleg și trebuia să fiu politicoasă.

Am continuat să vorbim de una, de alta, eu cam din vârful buzelor. La un moment dat mi-a arătat o scurtătură a drumului, parcă printr-o curte părăsită. Ajunși în aulă, am luat-o fiecare în altă direcție; eu am mers la locul meu obișnuit, în prima bancă din dreapta, unde stătea de obicei tot grupul meu. Eram supărată pe mine că mă lăsasem agățată atât de ușor.

Mai târziu mi-am adus aminte că Marcela Tănăsescu (o viitoare mare avocată, emigrată mai la urmă în Germania) îmi vorbise și ea de o scurtătură a drumului, pe care o învățase de la „Bobiță Bentoiu". Acela să fi fost?

Nu-i reținusem bine nici trăsăturile. Doar că avea ochelari. Un timp l-am confundat cu unul mai grăsuț, care mă privea cu totul indiferent. Ce obrăznicie! Să nici nu mă mai salute!

După un timp și-a făcut reapariția adevăratul împricinat. Am început să stăm de vorbă, iar el să se alăture grupului nostru. Într-o dimineață am intrat cu toții la un cinema de pe bulevard, la un film imposibil, cu Dorothy Lamour. Prezența asta nouă îmi părea bizară. N. venea mai rar, poate că învăța pentru examene. Eram în mai.

Credincioasă vechiului meu principiu, acela de a nu refuza niciodată o ocazie de a investiga domenii și personalități noi, am început să accept, nu fără remușcări, unele propuneri de program: o plimbare cu o conversație foarte intelectuală în Grădina Botanică, peisaj nou pentru mine și de o liniștită armonie; o invitație la un concert al unei pianiste renumite, Monique de la Bruchollerie; ba chiar și vreo două ceasuri petrecute în sala de disecții a Facultății de Medicină, nu din vreun impuls morbid, ci pentru a cunoaşte cât mai multe despre ineluctabilul nostru destin. Fiecare din aceste prilejuri se însoțea de dialoguri care-mi dezvăluiau în interlocutorul meu o personalitate complexă, ale cărei preocupări răspundeau unora dintre aspirațiile mele cele mai adânci. „Creatorul trebuie să fie un univers întreg pentru sine", glăsuia unul din motourile mele pentru anul l947 – și descopeream acum, la cel cu care vorbeam, un univers interior de o mare bogăție, strunit de o voință și o disciplină cu totul neobișnuite la cei de vârsta noastră. Omul citise multe din cărțile ce-mi erau familiare, precum și altele, care erau lecturi temeinice; îi plăceau limbile străine, făcuse câțiva ani de pictură, dar domeniul lui de predilecție rămânea muzica simfonică. Se retrezea în mine un strat de amintiri foarte vechi, cele ale anilor copilăriei, în care-i întorceam paginile mamei care cânta la pian, cu degetele

ca nişte ciocănele, reducţii din *Peer Gynt*, *Pierrette* de Chaminade şi dansuri poloneze de Scharwenka! Mă puteam apropia acum, cu o iniţiere mult mai serioasă, de *musica seria*; tânărul pe care-l aveam în faţă intenţiona să-i consacre întreaga existenţă, dreptul fiind o disciplină pe care o studia doar la stăruinţele tatălui său: acela era unul din maeştrii baroului şi totuşi fiul îi ţinea piept cu hotărâre. O existenţă consacrată artei, o familiaritate frapantă cu ideile generale, o strunire a tuturor facultăţilor intelectuale şi afective în vederea unui singur scop, şi mai ales acel centru de energie misterios care se cheamă personalitate, în jurul căruia eşti tentat să gravitezi ca un corp ceresc relativ fragil, intrat în orbita unuia cu o densitate incomparabil mai mare...

Am crezut, la început, că voi putea adăuga această nouă prezenţă universului meu, ca un model şi un stimul continuu. Foarte curând, a devenit evident că soluţia nu era acceptabilă nici pentru el, nici pentru N. Tonul detaşat cu care vorbesc acum n-are nici o legătură cu adâncimea crizei străbătute atunci. Am dat, ca într-un coşmar, două-trei examene luate cu cel mai modest rezultat obţinut vreodată. Astăzi încă, îmi e greu să evoc acele zile, acele săptămâni în care culorile verii rămâneau strălucitoare şi nimic nu părea să se fi schimbat.

Cât timp am mai vieţuit amândoi în această lume, nu l-am revăzut pe N., după despărţire, decât de vreo trei ori, totdeauna pe stradă şi din întâmplare. Dintre toţi colegii noştri, cred că soarta lui a fost cea mai dureroasă. După copilăria umbrită de firea dominatoare a fratelui său, după tristeţea pe care i-am pricinuit-o, şi-a pierdut relativ curând părinţii şi, la puţină vreme după ce împlinise treizeci de ani, a suferit o congestie cerebrală extrem de gravă. Şi-a revenit doar parţial; a mai supravieţuit vreo cincisprezece ani, necăsătorit, pensionat pe viaţă şi cu facultăţi mult diminuate.

Una din ultimele imagini ale zilelor noastre împreună îmi restituie grădina Cişmigiului într-o dimineaţă cu soare, în toată splendoarea începutului de mai. Eram singuri pe băncile uneia din rotondele de piatră de pe care privirea cuprinde toată

perspectiva dintre cele două alei, până în bulevard. Câțiva păuni umblau pe atunci liberi printre straturi; unul dintre ei a trecut pe iarbă chiar lângă noi, în haina sa de un alb imaculat, neverosimil ca o minune angelică. Încet și cu mare grijă să nu-l sperii, m-am apropiat de el, încercând să ating lungile pene albe pe care le purta imperial, ca pe trena unei rochii de mireasă. La câțiva centimetri de mâna mea ele se îndepărtau ușor, după câțiva pași ai delicatelor picioruțe: mișcarea era făcută ca în joacă, fără grabă, exact în clipa și în cadența necesare. Era însăși emblema fericirii, pe care de atâtea ori încercăm s-o fixăm în timp, fără să știm cum s-o păstrăm și nici măcar ce să facem cu ea.

La mijlocul lunii iulie am plecat cu mama la Bușteni, unde Marinette închiriase o vilă întreagă pentru ea, fetița ei de zece luni și o ajutoare: ne propusese să mergem să-i ținem de urât. După arșița din București, ploaia și umezeala de acolo ne-au întâmpinat ca un balsam.

*

În primele două zile a plouat fără încetare și aproape n-am ieșit din casă. Vila avea un geamlâc în care mă instalasem să citesc niște cărți despre Revoluția franceză (în prelungirea uneia dintre temele lui Singevin); a treia zi, pe la șase după-amiază, pe cine văd apropiindu-se surâzând, ușor timid și într-un impermeabil prea lung? Pe Bobiță Bentoiu.

Trebuie să spun că am de gând să-l indic aici, de acum încolo, cu numele de „Pascal“ pe care l-a adoptat la prima sa ieșire în public cu o lucrare muzicală. Mulți ani de zile rudele, prietenii și eu însămi am folosit diminutivul întrebuințat în copilărie, la care se părea că ține chiar el. Dar, pe de o parte, în cei peste cincizeci de ani petrecuți împreună, am schimbat între noi multe feluri de diminutive care nu interesează pe nimeni; pe de alta, la ora asta nu i se mai spune altfel decât Pascal. Primul său nume de botez este Aurelian, ca al tatălui său; al doilea i s-a dat pentru că s-a născut în Vinerea Mare, chiar la ora trei după-amiaza, și în semn de simpatie pentru Pascal

Rădulescu, prieten al tatălui din vremea războiului și creator, în *Universul copiilor*, al unei benzi desenate de mare succes, „Tudorică și Andrei“. Existența acestui al doilea nume a fost o împrejurare fericită; numele de „Aurelian Bentoiu“ n-ar fi putut fi folosit, în vremea stalinistă, în nici o împrejurare publică; mai mult, ar fi fost păcat să nu-i rămână exclusiv celui care l-a purtat și l-a înnobilat atât prin merite, cât și prin suferință.

Pascal, așadar, se afla la Bușteni, în pragul vilei Tatușescu, iar eu nu-mi puteam crede ochilor. Coincidență? Dar de unde! Era un om care știa ce vrea. În ultimele zile făcuse o vizită doctorului Costel Nicolau, care-l îngrijise din copilărie, și-și expusese cererea foarte clar: să i se recomande, pe motivul unei vagi boli de plămâni avute cândva, câteva săptămâni la munte și anume nu la Sinaia, unde climatul era prea umed, nici la Predeal, unde era prea uscat, ci tocmai la Bușteni, care era cât se poate de potrivit. Dragostea părintelui pentru fiu era prea mare ca să se ivească vreo împotrivire și, prin urmare, găsirea unei pensiuni și făcutul bagajelor s-au rezolvat ca prin farmec.

Bineînțeles, timp de o lună, Pascal a fost la noi în fiecare zi. Jucam în trei cu Marinette *nain jaune* (jocul îl adusese ea); ne încânta pe toți dulceața și grația fetiței (care a devenit o femeie frumoasă, elegantă și a rămas la fel de alintată). Conversațiile noastre – în grădină, pe Zamora sau pe Valea Cerbului – erau interminabile.

Dar chiar a doua zi după sosirea lui, pe la prânz, mă întorceam cu Marinette dintr-o plimbare spre Azuga; în mijlocul șoselei fără mașini – îl văd și acum – Pascal ne-a întâmpinat, ținând în mâini un ziar larg deschis. Era „fuga de la Tămădău“, acea capcană în care căzuseră principalii fruntași țărăniști care intenționaseră, se pare, să formeze în străinătate – intenție perfect legitimă – un guvern în exil, cum avea să aibă în curând Polonia. Extraordinar de stranie era însă fotografia, tipărită pe toată lățimea ziarului și în care pe o pajiște, în fața unui avion minuscul, se înșirau vreo cincisprezece persoane,

aliniate ca pentru o fotografie oficială; erau și vreo două femei, una dintre ele chiar elegantă, poate Lilly Carandino, care era actriță. Era ceva cu totul patetic în acea fotografie în care arestații aveau pe braț câte un pardesiu, la picioare o valiză sau două și pe chipuri un amestec de demnitate și stupoare pe care nu-l pot uita. În toată povestea era și ceva neverosimil, și ceva autentic; noi priveam chipurile și citeam lista de nume ca pe o lungă serie de condamnări la moarte.

Priveam și, cu cât priveam mai mult, cu atât înțelegeam mai puțin. Cum putuseră să fie atât de naivi? Evident, granițele erau acum ermetic închise, mai ales pentru ei, așa încât acest tip de aventură era singura soluție. Și totuși: cum de fuseseră atât de creduli? Cum au putut să expună un număr atât de mare de oameni politici unui proiect atât de riscant? Pe de altă parte: cel, sau cei care-i ispitiseră, ce fel de oameni erau? Cum au putut ei vorbi ochi în ochi cu viitoarea lor victimă, pledând pentru a o convinge să adere la o acțiune pe care o știau sinucigașă? Cât de mult poți să vinzi din tine? mă întrebam eu într-o vreme în care încă nu mi se risipiseră cu totul iluziile despre natura umană. Și iar mă întorceam la acea fotografie care avea un aer atât de ciudat de trucaj. Să nu fie nimic adevărat? Să fi fost doar arestați rând pe rând, apoi adunați ca să joace acea scenă dintr-o comedie de proastă calitate? Unii dintre cei fotografiați jucau, într-adevăr, doar niște roluri, dar asta n-aveam s-o aflăm decât mult mai târziu. În orice caz, autenticul și mizanscena erau strâns amestecate, iar sentimentul nostru era când de revoltă, când de milă. Oricum am fi luat-o, ceea ce ni se întâmplase era o catastrofă, nu putea fi altceva.

La douăzeci de ani, asemenea șocuri se absorb și se vindecă repede; programul nostru de vacanță nu s-a schimbat în zilele următoare și totuși amintirile subzistă, incredibil de intacte, în adâncul minții, inimii și țesuturilor noastre. Pot să reactualizez când vreau lumina printre nori, aerul încărcat cu aburi de ploaie, impermeabilul bej al lui Pascal, figura năucită a lui Marinette, hârtia proastă de ziar sub degetele mele

reci. Prăbușirea presimțită atunci avea să aibă loc întocmai, și foarte curând: s-a aflat peste câteva zile de arestarea lui Maniu, cel care prin rectitudinea și fermitatea lui simbolizase rezistența unui neam întreg; Partidul Național-Țărănesc, adevăratul câștigător al alegerilor, a fost dizolvat în mai puțin de două săptămâni; patrimoniul și arhivele i-au fost confiscate, ziarele interzise, iar noi toți am așteptat cu inimile strânse nenorocirea care nu putea să nu se abată, cel puțin temporar, asupra foștilor săi diriguitori. Nu bănuiam însă adevărul, și anume că valul de arestări avea să se extindă tot mai mult, în toate straturile sociale și în toate colțurile țării.

*

— Vrei să mergem acolo sus? a zis Pascal. Eu am fost.

În zilele cu vreme umedă, munții, care la Bușteni sunt mai aproape decât oriunde, își arătaseră toate detaliile, brazii, pietrele și, pe linia de creastă, cabana mică a Schiel-ului, decupată ca o jucărie. Acum reapăruse soarele și munții se îndepărtaseră, trași înapoi ca de o mână nevăzută și înfășurați într-o boare blândă.

— Știi ce? a mai zis el. Pornim dimineața și mergem până unde poți. Dacă obosești prea tare, ne oprim și ne întoarcem jos.

Am intrat pe Valea Jepilor într-o dimineață fără nori, eu în pantofi plați, șosete albe și fustă sport. După agenda mea, am plecat pe la opt dimineața. A fost prima dintr-un mare, foarte mare număr de zile petrecute în Bucegi, un peisaj resimțit uneori ca un fel de a doua casă a noastră.

Pe vremea aceea, în afară de tineri și de câțiva vârstnici împătimiți, nu urca multă lume pe munte, dacă exceptăm ciobanii, forestierii și pe cei care, la îndemnul câtorva societăți particulare de drumeție, se ocupau cu marcajele, repararea treptelor și podețelor, fixarea de cabluri în locurile periculoase și așa mai departe. Nu existau funiculare: excepție făcea, sub cabana Schiel, un șir lung de stâlpi și odgoane cu care se coborau din munte trunchiurile tăiate pentru fabrica de hârtie din Bușteni. Marcajele însă erau excelente și reînnoite în

fiecare primăvară. Iar natura se desfăşura liber, într-o revărsare de bogăţie inocentă, de neînchipuit. Într-o jumătate de zi de umblet pe vreme bună, abia dacă te întâlneai de două, trei ori cu câte cineva. Codul de politeţe al muntelui cerea să dai bună ziua oricui şi să răspunzi aşijderea.

Asupra mea şocul a fost extraordinar de puternic. Valea Jepilor e îngustă şi pare sălbatică: cred că rar poţi întâlni o cale de acces atât de rapidă şi de spectaculoasă. Panta destul de abruptă îţi permite să câştigi înălţime cu un efort serios, dar de scurtă durată; apa care şerpuieşte de sus până în vale, cu ochiuri albastre neverosimil de limpezi, e geamănă cu cea care se transformă în cascada Urlătoarea chiar deasupra Buştenilor. Ţineam minte legenda povestită de regina Elisabeta (Carmen Sylva) în *Poveştile Peleşului*: doi fraţi s-au luptat vitejeşte pentru dragostea unei fete care, nevrând sau neputând să aleagă între ei, se aruncă în prăpastie: ei sunt preschimbaţi în cei doi Jepi, iar fata în cascada spumoasă pe care o ştim cu toţii. Cărarea marcată trecea de mai multe ori de pe un mal pe altul al firului de apă; când ne opream din mers şi ne odihneam, aşezaţi pe marginea lui, brazii, stâncile, norii păreau fiinţe vii şi în tăcerea în care şuşotea doar apa, nu-ţi mai auzeai decât inima bătând.

Bătea tare la urcuş, mereu aveam senzaţia că-mi plesnesc urechile, că-mi va fi cu neputinţă să fac pasul următor şi totuşi continuam, mi-ar fi fost ruşine să protestez sau să mă vait; o făceam numai când eram cu adevărat la capătul puterilor. În curând Pascal a introdus un fel de ordine: cinci minute pauză la un ceas de mers. Mergea înaintea mea, totdeauna a dorit şi a obţinut acel loc pe care l-aş fi vrut şi eu; pentru a avea o vedere mai largă împrejur, neobturată de lăţimea umerilor săi, nu-mi rămânea decât să las între noi o distanţă mai mare. Îşi îndeplinea bine rolul de călăuză, avea un simţ al orientării excelent şi imprima mersului nostru un ritm constant, destul de susţinut, care ne-a permis itinerarii din ce în ce mai lungi.

Prima treime a drumului traversa pădurea; farmecul acestui tip de peisaj e cunoscut de mulţi, dar poate nu toţi au trăit

extraordinarul sentiment de eliberare ce te cuprinde în clipa în care, tot urcând, pădurea rămâne în urmă și privirii i se dezvăluie peisajul auster al stâncilor dezgolite, îngrămădite una peste alta spre cer și odihnindu-se în lumină, într-o nemișcare ce pare a fi oprit în loc și timpul. În Valea Jepilor, atât de strâmtă încât cerul e mărginit jur-împrejur de creste, atât de maiestuoasă încât te simți mai mărunt și mai neînsemnat decât te-ai perceput vreodată, sentimentul sacrului este covârșitor. Respirația aproape că se oprește, apoi, după ce contemplarea durează destul timp ca miraculosul peisaj să devină firesc, își reia ritmul, smerită și purificată. Iar tu, la rândul tău, începi din nou să urci. Cu încetul valea se lărgește, pereții ei sunt tot mai aspri și mai stâncoși, urci mereu și din când în când se petrece un nou miracol: prin câte o nebănuită adâncitură poți zări în urmă, incredibil de mică și de îndepărtată, Valea Prahovei cu orășelele din care ai pornit. Par niște jucării, le privești uimit, apoi te întorci și-ți reiei drumul. În față ai doar înălțimea aspră a pereților de stâncă spre care te îndrepți, la capătul cărării va fi ceva, dar ce anume? Descoperirea crestei, desigur, dar cum va fi ea? Spre ce te duci, ce te cheamă oare cu atâta putere încât nu mai ai răbdare să aștepți, oricât ar fi de dureros efortul? Chiar dacă ar fi să-ți dai duhul acolo, știi că tot nu te-ai opri. Încetinești doar puțin pasul ca să mai inspiri un pic de aer și continui, încă un pas, încă unul, nu-i mai numeri, uiți că trăiești și gândești, știi doar că te vrăjesc jocurile luminii pe fețele geometrice ale stâncilor, că ochii absorb verdele catifelat al peticelor de iarbă, albul și griurile pietrei, albastrul intens al cerului și mai ales golul, spațiul uriaș dintre ele toate... E o lume fermecată, cum n-ai fi putut-o visa. Se rotește sus, în albastru, câte un șoim sau un vultur; ei sunt de acolo, e lumea lor; ție doar ți se îngăduie s-o cutreieri, ca o participare la săvârșirea unei neîncetate minuni.

Ieșirea sus, pe platou, e treptată; doar cu încetul ți se va dezvălui adevărata lui întindere. Am ajuns acolo puțin înainte de douăsprezece și, în acea dimineață, ne-am oprit întâi la cabana Brav. Spre sud-vest, peisajul vertical dispăruse,

lăsând locul unei largi văluriri de culmi ierboase, străbătute doar de înguste cărări de picior ce se pierdeau în depărtare, unind, cum aveam s-o aflu, trei cabane despărțite de câte o jumătate de ceas de mers. Perspectiva aproape de necuprins, scăldată în lumină și cer, apa curgând în jgheabul din fața casei, dramaticul perete al Caraimanului într-o parte, dincolo de prăpastie, locul ascuns unde se deschide Valea Jepilor aproape până jos și în care, în chip evident, e atât de simplu să te sinucizi (sau să omori) – pe toate le-am descoperit sfielnic și cu încetul.

Am mers apoi pe platou preț de vreo douăzeci de minute și ne-am oprit la o fostă cabană militară, numită cândva „Marele Voievod Mihai"; fusese folosită probabil de regimentele vânătorilor de munte și de cel de Gardă regală de la Peleș. Mai era pe platou și alta, ridicată la Vârful cu Dor de o asociație sportivă săsească și zisă de cabanieri „Escafaua", de fapt *Sächsischer Karpaten Verein* sau așa ceva; aceea însă ni s-a părut prea departe și am rămas pe loc, cerându-i cabanierului ceva de mâncare. În așteptare m-am pomenit, uluită, că deși mă feream de pâine din copilărie, devorasem în câteva clipe, singură, o jumătate de pâine neagră: era la mijloc, desigur, și o satisfacție pur sportivă, cea a depășirii limitelor de efort obișnuite. Esențial era însă altceva, pe care nu reușeam să-l formulez. Și astăzi, în amintire, acea emoție adâncă, acea tulburare a sufletului în fața extinderii lumii cunoscute spre o nemărginire încărcată de mister mă înfioară. Am înțeles, între timp, de ce primele civilizații și-au clădit altarele pe înălțimi, unde spațiul deschis e o imagine a absolutului. În Bușteni, la întoarcere, n-am prea fost în stare să povestesc mare lucru. Dintr-odată, tot ce se petrecea „jos", în lumea orașelor, în așezări înghesuite și parcă lipsite de cer, devenise strâmt, neinteresant, aproape sordid. Cine nu știa cum e acolo „sus" aproape că nici nu merita să i se spună.

După două, trei zile am urcat din nou. Itinerarul se lungea de fiecare dată. Într-o zi am fost până la Omul; altă dată am făcut autostop spre Sinaia, am urcat pe la Vârful cu Dor și am

coborât, prin pădurile de pe muntele Cocora, la Peștera Ialomicioarei, întorcându-ne pe la Babe. Cabana Padina văzută acum de sus, în depărtare, pe malul celălalt al apei, fără zăpadă, într-o armonie de tonuri verzi – cât de neașteptate îi erau transfigurările! În altă zi, pe la amiază, întinși pe iarbă cu fața spre cer, la doi pași de norii care din timp în timp ne învăluiau, scăldați într-o neverosimilă tăcere, am petrecut pe spinarea Coștilei un ceas de neuitat, ca la o întemeiere a lumii. Când întâlneam, rar de tot și departe de drum, câte o turmă de oi, priveam păstorii cu un respect fără margini. Ei trăiau mereu pe acele tărâmuri magice, în dialog cu soarta și cu Dumnezeu. Nu cunoșteam pe atunci extraordinara bijuterie poetică pe care Densușianu o socotește mai presus de *Miorița*, dar o presimțeam cu toată ființa:

— Și de ce moarte-ai murit?
— De trăsnet, când a trăsnit...
— Lumânarea cin'ți-a pus?
— Soarele, când a fost sus.
— De-ngropat, cin'te-a-ngropat?
— Trei brazi mari s-au răsturnat,
Pe mine că m-a-ngropat...

Există călătorii inițiatice? Da, fără îndoială, deși astăzi, în ignoranța noastră superinformată, nu prea mai știm să le recunoaștem.

*

Ultima dintre excursii am făcut-o în patru. Venise în Bușteni pentru câteva zile Marta, sora lui Pascal. Cu trei ani mai mică decât noi, blondă, măruntă și foarte grațioasă, îi mergea mintea repede, avea un umor contagios și o fantezie inepuizabilă. Între ei doi era o asemănare de trăsături frapantă și o dragoste trainică, temeinic clădită în copilărie și care nu s-a dezmințit niciodată. Se mai afla în apropiere, în stagiu la spitalul din Azuga, Mircea Alexandru Pop, pe atunci în anul doi la medicină, coleg de bancă și, mai ales, cel mai bun prieten

al lui Pascal. Fiu de medic ardelean, sportiv, îndrăgostit de literatură şi filozofie, Mircea mi-a părut atunci fragil, deşi toată existenţa lui avea să-mi dezmintă acea primă impresie. Pascal avea pentru el o dragoste şi o admiraţie fără rezerve. Pseudonimele Marta Cozmin şi Alexandru Miran îi aşteptau încă, ascunse în necunoscut.

Până în ultima seară, am crezut că Marinette va merge şi ea cu noi; sosirea neaşteptată a şefului ei de la Bucureşti, domnul Tzenkoff, care venise s-o ia pentru nu ştiu ce reuniune urgentă, avea să ne dea proiectul peste cap. Domnul Tzenkoff şi-a sfârşit viaţa scurt timp după aceea, în circumstanţe tragice. Noul guvern bulgar nu glumea cu cei ce nu i se supuneau.

Am făcut, aşadar, acea excursie în patru şi dat fiind că perechile stabilite atunci, Marta şi Mircea, Pascal şi cu mine, sunt încă statornice şi fiecare dintre noi am rămas credincioşi aceloraşi linii de forţă, revăd întotdeauna filmul imaginar al acelei excursii cu un sentiment al destinului, de o neobişnuită intensitate.

*

Eram de aproape o lună în Buşteni când s-a anunţat la radio, în seara zilei de 11 august, o reformă monetară având drept scop stabilizarea valorii leului.

În sine, cuvântul „stabilizare“ n-avea nimic înfricoşător. Inflaţia fusese de asemenea natură încât ceva trebuia s-o oprească. Oamenii nu-şi mai păstrau de mult leii ca atare: investeau în cumpărături mai mult sau mai puţin utile ori îşi procurau aur sub orice formă, mai ales a celebrelor „medalii“ (zise şi „cocoşei“ prin analogie cu napoleonii francezi, purtători ai cocoşului galic şi la fel de respectabili, cândva, ca leul-aur al nostru). Desigur însă, cei care erau angajaţi în activităţi economice propriu-zise, negustorii, de pildă, continuau să manevreze sume foarte mari de lei. În termenii anunţului, bancnotele existente îşi pierdeau valabilitatea începând cu data de l5 august. Persoanele fizice puteau obţine prin schimb, la centrele înfiinţate în toate localităţile din ţară, nişte sume

despre care nimeni nu ştia ce reprezintă ca viitoare putere de cumpărare. Sumele erau variate: ţăranii păreau favorizaţi, putând schimba câte cinci milioane, salariaţii trei, liber-profesioniştii şi membrii de familie, numai l,5 milioane. Tot ce depăşea acest plafon era aruncat, în chip neverosimil, în neant dintr-o singură trăsătură de condei. Stabilizarea se vădea a fi o uriaşă confiscare. Cât despre regimul firmelor comerciale, el nu era încă precizat.

În dimineaţa următoare, Pascal a plecat spre Bucureşti în mica maşină trimisă cu şoferul de către tatăl său: era un Hanomag cu două uşi (rezultat din vânzările succesive ale altor maşini mai mari), pe capota căruia s-a oferit să încarce valiza noastră cea mare, mama şi cu mine urmând să venim cu trenul şi cu un simplu bagaj de mână. Cu tata nu puteam lua contact: trecuse într-o seară prin Buşteni, dându-ne întâlnire în gară, în drum spre moşia unuia dintre partenerii săi de bridge care organizase acolo o sesiune de vreo săptămână, „departe de lumea dezlănţuită“ (cum suna pe atunci titlul unui film american la modă). Cât despre Marinette, împreună cu fetiţa, îngrijitoarea şi tot rostul lor, ele urmau să fie readuse la Bucureşti de către soţul ei ceva mai târziu.

Dat fiind că în primele două zile cozile de la centrele de schimb erau uriaşe, iar în Buşteni nu se mai găsea nimic de cumpărat, am avut ideea să plec cu trenul la Braşov ca să caut ceva (orice) în schimbul puţinilor bani ce ne rămăseseră după încheierea socotelilor cu Marinette (participam doar la cheltuielile zilnice; vila fusese închiriată de ea pe toată durata verii în schimbul, dacă mi-aduc bine aminte, a trei „cocoşei“). În trenul relativ gol nu mi-a controlat nimeni biletul, iar în Braşov am dat de o privelişte care mi-a amintit de străzile cu obloane trase ale Olteniţei, la sosirea armatelor „eliberatoare“. Magazinele păreau ferecate, nu doar închise; trecătorii erau puţini. Am mers până în piaţă cu vaga speranţă să găsesc acolo nişte lână toarsă, o specialitate locală; tejghelele erau pustii, în spaţiile dintre ele bătea vântul, răscolind nişte hârtii.

M-am întors după-masa în Buşteni fără nici un fel de bilet: abia dacă găsisem un covrig şi ceva de băut.

Ne-am schimbat banii în după-amiaza zilei de l3, examinând cu mare respect bancnotele primite, şi în dimineaţa zilei următoare ne-am dus la gară pe la 9, cu o valiză mică şi întrebându-ne ce ne aştepta. Din nou nu ni s-a cerut nici un ban, călătoria era gratuită, dar nici într-un coşmar nu mi-aş fi putut închipui ce aveam să văd. Gara gemea de lume, revărsată mult în afara peronului; călători erau de tot felul, dar mai ales o puzderie de turişti cu familiile lor şi bagaje de nedescris, pătuţuri de copii, aragaze, băiţe de zinc, baloturi, valize şi saci. Copiii plângeau, neavând loc nici măcar să alerge; adulţii tăceau. Din când în când intra în gară, fără grabă, câte un tren ticsit; de scările vagoanelor atârnau ciorchini de oameni. Jumătate de ţară părea că se scurge spre Bucureşti. Noi două nici nu încercam să ne apropiem de şine. Câte un bărbat reuşea să-şi facă loc cum putea; grupurile de familişti rămâneau mai departe nemişcate, în aşteptarea trenului următor. Era un exemplu clar de fatalitate acceptată.

Pe la patru după-amiaza, am reuşit în sfârşit să ne urcăm într-un vagon de vite, din fericire gol, în care nu numai că am avut loc berechet, aşezate pe jos, dar am şi putut călători pe tot traseul cu cele două uşi din mijloc larg deschise, având aer din belşug şi putând contempla în voie lunecarea peisajului. Era, din fericire, vreme bună. În gara Poiana Ţapului, apoi la Sinaia, înghesuiala din gară ni s-a părut şi mai mare ca la Buşteni: cu cât ne apropiam de Bucureşti, cu atât se împuţinau şansele călătorilor de a se urca în vagoane. Trenul înainta foarte încet, cu lungi opriri în staţii sau în câmp: am ajuns la Bucureşti pe la miezul nopţii. Tramvaiele se retrăseseră. Un taxi? Puteam noi să cheltuim necugetat preţioşii noştri lei noi? Am mers pe jos până în Piaţa Amzei, sporovăind cu multă bună dispoziţie, mândre că „ne descurcaserăm". Mama n-avea pe atunci decât cincizeci şi şapte de ani, era subţire şi vioaie, iar în faţa greutăţilor s-a comportat întotdeauna cu o perfectă sportivitate.

Acasă, Maria ne-a întâmpinat ca pe o salvare. Nu se pricepuse să schimbe nimic, iar în răcitor se aflau numai două kilograme de struguri. A doua zi avea să sosească şi tata, care nici el, în conacul acela îndepărtat, nu schimbase nici un ban. Spre totala noastră stupoare, am putut citi în ziar primele preţuri noi, printre care cele ale călătoriilor pe CFR: cotele mamei şi a mea, adunate, n-ar fi putut acoperi nici măcar un singur bilet Buşteni-Bucureşti.

În zilele următoare a început să se dezvăluie dimensiunea dezastrului. Preţurile în piaţă au crescut vertiginos. Firmele comerciale n-au avut dreptul să schimbe nici o sumă şi şi-au pierdut toate lichidităţile; nu le rămânea decât să-şi vândă marfa, bineînţeles, cât se putea de scump. La început, d'Artagnan fusese entuziastă: noua ei leafă lunară se apropia de costul unui paltonaş din blană de oaie zisă „mouton doré", care era pe atunci visul tuturor bucureştencelor. Dar o lună mai târziu preţurile o luaseră razna din nou, iar ea avea să-şi piardă în decembrie slujba de la Telefoane, obţinută cu doi ani înainte prin concurs.

O nouă lege specială anunţase că deţinătorii de aur şi valută erau obligaţi să convertească totul în lei noi până la data de 6 septembrie, la o cotă, evident, extrem de scăzută. Cozile care s-au format la ghişeele Băncii Naţionale nu dovedeau vreo deosebită conştiinţă civică, ci doar nevoia stringentă de bani lichizi pentru cheltuielile zilnice. Mulţi au schimbat atunci doar o parte din rezervele lor, încercând să păstreze restul pentru zile negre, ceea ce avea să provoace în curând, şi în toţi anii următori, nenumărate drame, deţinătorii dovediţi fiind condamnaţi la ani grei de închisoare.

Tata nu făcuse genul acesta de plasament; şi-a vândut probabil o nouă tranşă din colecţia de monezi romane, iar într-o seară mi-a frânt inima, rugându-mă *să-i dau voie* să schimbe o monedă de 20 franci elveţieni aur, pe care o mătuşă mi-o dăruise cândva, în copilărie. „Ţi-o înlocuiesc eu în curând, să n-ai grijă", mi-a zis el cu un surâs jenat şi a fost, cred, prima

oară când a trebuit să-mi fie milă de cel care încă mă intimida, cu toată dragostea pe care i-o purtam.

Mai e nevoie să spun că n-a putut să mi-o „înlocuiască" niciodată?

*

Începând cu septembrie l947, agenda mea se desfiinţează. În acele luni Pascal şi cu mine aveam să ne vedem zilnic, învăţând să ne cunoaştem cu mai multă luciditate, recunoscându-ne reciproc defectele dar silindu-ne, într-un dublu efort de generozitate, să ni le atenuăm. La drept vorbind, eu îi vedeam mai mult calităţile; îi recunoşteam atâtea superiorităţi încât propriul meu rost îmi părea a fi doar, de acum încolo, să-i fiu reazem şi secund. Îi admiram hărnicia, inteligenţa, numeroasele daruri, dar îi preţuiam lealitatea mai presus de orice.

La sfârşitul lunii august, el se hotărâse să renunţe total la studiile lui de drept, pe care le vedea doar ca pe un consum inutil de timp şi energie; amândouă îi trebuiau întregi pentru studiile de compoziţie cu Mihail Jora, mentor artistic şi totodată spiritual. Pentru tatăl lui, dar şi pentru ceilalţi membri masculini ai familiei, hotărârea asta părea un capriciu periculos; erau încă încredinţaţi (şi asta ne mira pe noi, cei tineri) că profesiunile juridice vor putea fi exercitate în continuare aşa cum trebuia şi că ofereau o perspectivă mai sigură de câştig şi afirmare socială decât orice carieră artistică. Pătrăşcanu nu trecuse încă la acea reformă a justiţiei care avea să schimbe radical toate datele problemei, dar avea s-o facă începând chiar de la sfârşitul acelei luni.

Este momentul să spun acum câte ceva despre tatăl lui Pascal, pe care în acele luni aproape că nu l-am văzut, dar de care m-am apropiat foarte mult în anii l956-'57, când, între două detenţii, a locuit împreună cu noi şi cu fetiţa noastră. Sper că voi ajunge cu povestirea mea la acei ani şi chiar ceva mai departe, dar pentru moment nu pot spune aici decât ceea ce ştiam în toamna l947, sau ceea ce aş fi putut afla.

Avea atunci cincizeci şi cinci de ani şi un fizic foarte caracteristic, al cărui tip l-aş situa, apelând la actori celebri pentru a sugera ceva din imaginea lui, între Louis Jouvet şi Anthony Quinn. Era o imagine imediat pozitivă şi de fapt am văzut destul de rar o asemenea prestanţă naturală. Şi el, şi tatăl meu, de altfel, aveau o statură, o fizionomie ce par a aparţine unor neamuri ţărăneşti foarte vechi, selecţionate în timp şi înzestrate cu o deosebită dârzenie, dar şi cu o conştiinţă precisă a propriei lor demnităţi (se poate întâlni acest tip, de pildă, în Maramureş). Aurelian Bentoiu avea reputaţia de a fi unul dintre avocaţii cei mai străluciţi – şi temuţi – ai baroului bucureştean, în care debutase ca discipol favorit al lui Istrate Micescu. În calitate de specialist al profesiunii sale şi membru al partidului liberal, fusese subsecretar de stat, apoi ministru al justiţiei în mai multe guvernări tătărăsciene; cum am spus, se despărţise de acea fracţiune liberală înainte de alegerile din l946, în care candidase pe listele brătieniste, fiind cap de listă pentru judeţul Ialomiţa, unde se afla satul lui de baştină şi unde se bucura de un prestigiu categoric. Înainte de alegeri locuinţa lui fusese perchiziţionată, ca a atâtor alţi candidaţi ai partidelor istorice, pe care Teohari Georgescu îi numea „terorişti“. Împreună cu avocatul Cameniţă, alt jurist de renume, îl apărase şi pe generalul Aldea în procesul „Sumanelor Negre“; îl simţeam, aşadar, tot mai ameninţat pe măsură ce lucrurile evoluau aşa cum ştim.

El însă avea o fire deschisă şi optimistă; conta pe intervenţia americană, care nu putea să nu se producă odată şi odată (în jurnalul lui Pascal aluziile la eventualitatea catastrofică a unui nou război sunt relativ dese; ele lipsesc cu desăvârşire dintr-al meu). Aici vreau însă să vorbesc despre dragostea pe care Aurelin Bentoiu o avea pentru copiii săi. Noi, fetele, aveam mai puţină importanţă pe vremea aceea, dar Marta beneficiase de aceeaşi grijă părintească şi era la fel de înzestrată ca fratele ei. În septembrie dăduse examenul de absolvire pentru penultima clasă de liceu (pe care o făcuse în parte sub

pregătirea profesorului N. Crețu, dând două clase într-un an ca să câștige timp) și se calificase prima din l40 de concurenți.

În portretul pe care Mircea Manolescu, un avocat mai tânăr care-l admira și-l cunoștea bine, i-l face lui Aurelian Bentoiu, trăsătura asta părintească este bine subliniată. După ce enumeră calitățile și înzestrarea lui Pascal, Manolescu adaugă: „Bentoiu își organizează fiul așa cum s-a organizat și pe sine; îl formează, îl făurește, fericit că are un material atât de dăruit.“ Și mai departe: „Preocuparea pentru fiul lui este cea mai importantă, fiindcă, după cum el însuși mărturisește, cea mai bună pledoarie a sa a fost aceea făcută adresându-se lui Dumnezeu, cerându-i și obținând un fiu astfel dăruit.“[28]

Zece ani mai târziu, în vremea când a stat la noi, socrul meu îmi vorbea încă, plin de emoție, de încrederea pe care trebuie s-o arăți unui copil, de felul în care trebuie să-i dezvolți, cu orice sacrificiu, toate aptitudinile, de mulțumirea pe care ți-o dă propria lui realizare. Poate că cea mai pură bucurie a lui a fost să audă la radio retransmisia unui concert simfonic în care se executase *Suita ardelenească*, una dintre primele lucrări ale lui Pascal.

O altă prezență tutelară era, pe lângă acesta din urmă, unchiul copiilor, Ion Bentoiu, cu nouă ani mai mare decât Aurelian. Profesor de greacă și română la liceul „Mircea cel Bătrân“ din Constanța, al cărei primar fusese în calitate de țărănist (se vede că într-o familie pot domni opiniile cele mai diferite, fără ca armonia să fie zdruncinată), nenea Ionel, cum îi spuneau Pascal și Marta, era o fire cu totul diferită, blajină, liniștită, și el un împătimit de literatură, cum o dovedeau traducerile din Heine cu care se îndeletnicea, pe una (*Călătorie în Harz*) o și publicase. Tatăl, unchiul și prietenii lor, printre care unul din cei mai constanți și afectuoși era Camil Petrescu, alcătuiau o mică societate intelectuală foarte vie, căreia i se adăuga grupul de cântăreți de operă, Tassian, Dinu Bădescu,

[28] Mircea I. Manolescu, *Arta avocatului*, Ed. Humanitas, București, l998, p. 270.

Nicolae Secăreanu, aflați de multe ori în casa din Intrarea Amzei nr. 2. Tatăl lui Pascal se despărțise de mama copiilor, Alice Niculescu, și se recăsătorise cu Lucreția Enescu, o soprană dramatică a cărei carieră se desfășurase predominant în Italia. Între cei doi copii și mama lor vitregă existau tensiuni despre care Pascal aproape că nu vorbea, dar care-i întunecau uneori dispoziția.

Cam asta era ceea ce știam sau aflam despre familia lui. Eram însă în acea perioadă de început a dragostei în care contează aproape exclusiv ceea ce poate favoriza, sau împiedica, „acordul fin", cum spun radiofoniștii, cerut de un dialog real. Toamna aceea mi-a rămas în amintire așa cum este caracterizată într-un pasaj al jurnalului meu de atunci: „Perioada asta e ostenitoare într-un sens, și interesantă: maximum de fericire (dragostea) învecinându-se cu maximum de supărare, grijă și umilință în toate celelalte domenii." Și în altă parte: „Nu văd apropiindu-se o perioadă de criză trecătoare, de dificultăți materiale după care au să vină iar celebrele «vremuri bune». Sunt convinsă că totul se transformă și că, în orice caz, chiar dacă regimul și situația de azi sunt sortite să se schimbe, nu va fi fără zdruncinări în moralul nostru, ca și în situația noastră materială, absolut iremediabile."

Într-adevăr, noi, în Piața Amzei l5, simțeam aceste zdruncinări din ce în ce mai mult. Pierduserăm procesul cu administrația blocului și trebuia să evacuăm apartamentul. Cum am mai spus, încercasem în zadar să-l conving pe tata că întoarcerea la Oltenița era contraindicată, ba chiar riscantă. Nu știam că mă lupt cu influența unchiului Mitică, al cărui prestigiu de frate mai mare acționa încă, irațional, și acum: nici el nu vedea apropiindu-se pericolul. Mi se părea clar că tata, cel puțin, era amenințat și că a ne întoarce în orașul în care eram familia cea mai bătătoare la ochi era o prostie. Se izbiseră de noi de trei generații, cum aveau să ne-o ierte? În Capitală, gândeam eu, tata s-ar fi putut pierde. Acum socotesc că greșeam și eu: arestările s-au făcut, în parte, pe baza numirilor din Monitoarele Oficiale ale celor douăzeci de ani precedenți;

aşadar, „ei“ l-ar fi găsit oriunde, şi cu atât mai uşor dacă, reapucându-se de medicină, ar fi figurat în evidenţele Ministerului Sănătăţii. Întoarcerea la Oltenița mă îngrijora şi personal, din cauza despărţirii de Pascal şi a dificultăţii de a continua Dreptul fără să asist la cursuri; în acel an mai funcţiona însă posibilitatea de a te prezenta la examene fără frecvenţă, aşa încât n-aveam ce argumente să opun. O tristeţe suplimentară fusese desfiinţarea cursurilor de la Institutul francez, pentru mine atât de importante. În toată acea toamnă am învăţat la civil şi economie, luându-mi bine examenele, dar nu pot să uit frigul îngrozitor care domnea în cameră şi care a înduioşat-o pe Maria într-atât încât mi-a făcut rost de o lampă de gaz, pe care o puneam pe jos şi care răspândea un miros îngrozitor. În sfârşit, colac peste pupăză, tata a făcut o gravă hernie de disc şi a trebuit să se opereze, stând mai multe săptămâni internat în spital.

Destinul e destin. Poate că acele două luni suplimentare de stat în Bucureşti au cimentat legătura dintre mine şi Pascal. I se părea că dacă el ar reuşi să-şi câştige viaţa, ne-am putea căsători chiar de pe atunci. Cum ar fi putut s-o facă în acel moment, şi anume din muzică? A făcut o sumă de încercări absurde, cum ar fi să trimită prin Marinette un exemplar din prima lui sonată de pian în Elveţia, la fratele ei care era regizor de teatru; adevărata absurditate a fost însă să-i comunice tatălui său decizia de a se însura, şi asta fără măcar să mă întrebe pe mine.

A fost singura dată când chiar m-am supărat. Mă puneam în locul unui părinte şi eram la fel de indignată cum a fost el. La douăzeci de ani, fără studii terminate, şi ce studii! Muzica! Mă auzeam repezindu-mi fiul cu fraze mai dure decât cele pe care le-a auzit. Mentalitatea de atunci era infinit mai severă decât cea de astăzi. N-am cerut prea multe detalii, dar nu era greu de imaginat.

Mai uşor ar fi fost să găsesc eu de lucru şi o locuinţă în Bucureşti. M-am dus să mă sfătuiesc cu doamna Soare, directoarea şcolii de stenografie, care-mi arătase totdeauna simpatie.

Mi-a zis că-mi găsește cu siguranță ceva, cu condiția să mă înscriu în partid. Se oferea să mă pună în legătură cu cine trebuia. Altminteri, n-aveam nici o șansă. Și, desigur, îmi dădea timp – nu prea mult – să mă hotărăsc.

Până după-amiaza, m-a bântuit ideea s-o fac și pe asta. Cineva trebuia să ne salveze, îmi ziceam eu. De tata nu putea fi vorba; de mama, încă mai puțin. O singură conversație cu Pascal, care mai mult a râs de naivitatea mea, a fost de-ajuns ca să mă reașeze cu picioarele pe pământ. Mai târziu, am tremurat retrospectiv imaginându-mi ce s-ar fi putut întâmpla. Foarte curând, aveam să aflu că în cererea respectivă, de pildă, se afla între altele o rubrică: „Ce anume vă determină să doriți să fiți primit în partid?“ și m-am întrebat, cu spaimă, ce aș fi răspuns. Obișnuința de a nu spune minciuni fiind înrădăcinată în mine de atâta vreme, aș fi scris oare „vreau să-mi salvez familia“, așteptând liniștită să fiu dată afară – sau șantajată cine știe cum? Dar amintirea acelor câteva ceasuri în care am luat în considerare această variantă mi-a ajutat să-i înțeleg pe cei care aveau cu adevărat de „salvat“ ceva, o familie cu copii mici, poate cu bolnavi, și care nu-și puteau permite să rămână fără salariu cine știe câtă vreme.

Odată ipoteza asta îndepărtată, a trebuit să rezolv chestii mai simple și mai practice. Tata era în spital, iar noi n-aveam bani nici pentru coșniță. M-am uitat prin casă, unde mobilele nu ne aparțineau și am desprins din cui o mandolină, obiect cu desăvârșire inutil, rezultat din investițiile propuse de domnul Segal; am luat în geantă și o lucrare dentară de aur, nefolosită, a unuia din părinți. O zi întreagă am colindat orașul, dar seara m-am întors victorioasă: căpătasem până la urmă ceva bani pe lucrare, intrând rând pe rând în toate prăvăliile de ceasuri și bijuterii pe care le întâlnisem, iar mandolina îmi fusese primită de un magazin de muzică ce se oferise să mi-o pună în vitrină cu eticheta „de vânzare“. Marinette se afla la noi și m-a felicitat călduros; curând, mandolina s-a vândut și ea destul de bine, iar eu am rămas cu sentimentul că într-un

fel sau altul, necăzându-mi nasul în fața greutăților, tot aveam să mă descurc.

Marinette venise să ne comunice că luaseră și ei o hotărâre, mai importantă însă și mult mai aventuroasă. Anume aveau să introducă o acțiune de divorț, astfel ca ea să se întoarcă în Elveția cu fetița, urmând să-l cheme după aceea și pe el. Planul mi se părea ciudat, dar îl acceptam și, de altfel, demersurile erau începute. Marinette avea să părăsească țara într-adevăr peste câteva luni, dar nu așa cum ne imaginaserăm nici ea, nici noi.

*

Toamna lui l947 trebuie să fi rămas în amintirea celor mai mulți ca primul anotimp de mari încercări. Habar nu aveam, desigur, că în acel septembrie se reînființase, în locul Kominternului hulit și care se pretindea desființat, un Kominform cu aceleași atribuții de coordonare internațională a activităților tuturor partidelor comuniste. Nu vedeam decât aparența lucrurilor, dar chiar și acea aparență era destul de îngrijorătoare. Pentru a nu încurca ordinea amintirilor, despre care știm cu toții cât este de labilă, sunt nevoită să recurg din când în când la presa vremii, dar până și asta se dovedește destul de greu. La fosta BCS (Biblioteca Centrală de Stat de pe strada Bursei), secția de periodice din anii mai vechi este închisă de la cutremurul din l977 (pare de necrezut, dar așa e). La Biblioteca Academiei, am putut consulta în voie *Liberalul*, dar colecția se încheie cu câteva zile înaintea alegerilor din l946, deși ziarul și-a continuat apariția până în noiembrie l947. Printr-un noroc neașteptat am putut răsfoi în cu totul altă parte, deși nu pe îndelete, colecția *Universul* din septembrie-decembrie l947; sub diferite pretexte, la Academie accesul la această colecție îți este refuzat. Câteva ceasuri petrecute cu ochii pe acele pagini mi-au reconstituit destul de bine atmosfera acelor luni.

În primele zile din septembrie, populația este anunțată că se vor distribui rațiile de zahăr pe două luni: pare a fi o veste

bună. Din amintirile mele, rațiile prezentau avantajul de a costa destul de puțin, dar se mai găsea încă zahăr și „la liber", mai exact „la negru", cu prețuri mult mai mari desigur, date fiind riscurile. Kilogramul de zahăr tos costă 37 lei, cel cubic 40: cu cât mi se dăduse voie să schimb la stabilizare puteam deci cumpăra legal mai puțin de două kilograme. Totuși chiar și atât mi-era interzis: rațiile difereau în funcție de apartenența socială. Categoriile erau următoarele: minerii, l,500 kg; muncitorii „grei", l,000 kg; „restul populației urbane", 500 g. „Populația rurală, pe bază de liste nominale: l00 g." Bănuiesc că asta este rația pe o singură lună; deși comunicatul e cam încâlcit, cifrele rămân de neocolit.

În același timp, se instituie vânzarea „pe puncte": „În magazinele obișnuite care funcționează astăzi, vor fi introduse articole raționate care nu se vor putea vinde decât pe baza cartelelor individuale." Trebuie să ne reprezentăm situația de atunci: existau în toată țara mii de magazine care vindeau fel și fel de lucruri, dar ele aveau să-și înceteze unul câte unul existența, rămânând pe piață doar articolele prevăzute în cartele, produse de firme de stat și distribuite prin noile magazine de stat, dintre care, spre sfârșitul anului, cel dintâi avea să fie inaugurat sărbătorește în Piața Domenii, devenită „Piața 7 Noiembrie". Până atunci, negustorii aveau să fie tolerați, lăsați să-și scurgă cum puteau stocurile existente, împiedicați în toate felurile să-și constituie altele noi, supuși la impozite catastrofale și la continue percheziții în căutare de mărfuri „dosite", adică nepuse în vânzare la prețurile cerute de autorități. Între timp costul transportului, stabilit tot „de sus", creștea disproporționat. „Dosirea" era considerată „sabotaj" și se pedepsea nu cu amenzi, ci cu ani de închisoare. În decembrie, un comerciant la care se găsiseră 3 000 kg de zahăr și tot atâtea de fasole este pedepsit cu cinci ani muncă silnică.

Dacă asta era situația negustorilor, cea a eventualilor cumpărători nu era mai fericită. Nimic nu e mai elocvent decât să urmărești evoluția rubricii de „vânzări" de la „Mica Publicitate". Coloanele se lungesc din ce în ce mai mult; în decembrie

ele ocupă câte o pagină întreagă, iar micul spațiu ocupat de „Cumpărări“ dispare aproape cu totul. E vizibil că în primele săptămâni e lovită mai întâi categoria foștilor posedanți, ale căror venituri încetaseră brusc. Nu oricine poate formula următorul anunț: „Brillant cca 3 carate montat chevalieră aur.“ Se vând pianine, colecții de timbre, covoare, case de bani, sufragerii și altele asemenea. În curând însă vor apărea articole de uzul cel mai comun: mașini de scris, de cusut, de gătit, de ștanțat, articole electrice și mecanice, rochii, pantofi, lămpi, bibelouri și așa mai departe, într-o inimaginabilă bogăție de oferte, la care participă în mod evident întreaga populație.

La fel se lungește și lista vânzărilor de imobile, nu putem ști astăzi cu cât succes. În schimb criza de locuințe sare în ochi: la rubrica bizar intitulată „Închirieri goale“ toate anunțurile încep cu „Caut“. Fenomen interesant, din ce în ce mai numeroase sunt propunerile de căsătorie, redactate, de altminteri, și de o parte, și de alta, cu o decență care ar trebui să ne facă astăzi să roșim.

Curând însă se anunță că vor fi „dirijate“ (adică raționate), pe lângă zahăr și ulei, și alte alimente: grâul și derivatele, carnea, peștele, conservele, untul. Optimist, ziarul titrează această știre pe un ton triumfal: „Porumbul, mălaiul, cartofii, toate legumele, ouăle, brânzeturile, untura și mezelurile au fost lăsate libere la vânzare, cumpărare și transport.“ Da, într-adevăr, îmi amintesc că apăruseră pe trotuare, peste vară, zeci de mici grătare improvizate pe care se vindeau știuleți de porumb copt. Erau delicioși și rontăiam cu toții, tineri și bătrâni, cu mare poftă, uitând de buna-cuviință care interzisese până atunci mâncatul pe stradă.

Mai grave sunt însă știrile care apar, știri despre arestări și dări în judecată ale tuturor posesorilor de aur și devize. Ele încep imediat după expirarea termenului de predare la 6 septembrie, apoi se întrerup temporar (cred că se acceptase o mică prelungire a termenului de depunere) și reîncep cu o frecvență impresionantă. În cazul unor curajoși care zidiseră sau îngropaseră cantități mari de monede, ajutați de câte un

binevoitor, este evident vorba de un denunț; alteori excesul de severitate sare în ochi. Toți cei asupra cărora s-a găsit fie și o singură monedă, necum două, fie și un singur dolar sau o sută de franci francezi sunt trimiși în judecată: au loc sau percheziții, sau razii. Într-o lungă listă de nume îl găsesc pe al Marinei Basarab Brâncovan (două monede) și-mi amintesc de fotografiile acelei ultime căsătorii somptuoase, în palatul Mogoșoaia, care unise două dintre cele mai vechi familii boierești ale țării. Într-alta îl găsesc pe al soțului lui Marinette, asupra căruia se găsise, la o razie, „o monedă de aur elvețiană" și fusese trimis, ca atare, în judecata Curții de Apel: nu-mi aduceam aminte de această întâmplare. Pentru cincizeci sau o sută de dolari, care până atunci circulaseră la fel de firesc ca astăzi, te pomeneai „cu cazier" ca ultimul borfaș. Una dintre relatările cele mai savuroase privește o constănțeancă din locuința căreia s-au confiscat, inventariate cu grijă, mici sume din numeroase valute, lăsate probabil de prietenii ei marinari, dar și un corp delict mai puțin obișnuit: „45 perechi de ciorapi de sticlă (era numele dat, nu știu de ce, primilor ciorapi de nylon) de proveniență americană".

Burlescul și tragicul se înrudesc cumva, deși uneori e extrem de delicat să încerci să le desparți. Nu poate fi întâmplător (Stalin nu lansase încă această sintagmă) faptul că cel mai citit ziar din țară publică, sub semnătura unui medic neurolog, un lung serial de articole despre sinucideri. Ele pot avea, subliniază specialistul, diferite motivații imediate, cum ar fi câte o dramă sentimentală, dar acestea devin mai apăsătoare, mai greu suportabile în unele perioade traumatizante, cum ar fi cele ce urmează unui război.

Războiul militar se încheiase, într-adevăr, dar cel civil abia începea.

*

Maniu era încă sub anchetă când la radio Moscova se difuzează un text de o violență rară. În Europa de Est, se spune acolo, s-a intrat într-o fază nouă și trebuie să ne felicităm

pentru desființarea partidelor agrariene din Iugoslavia, Bulgaria și România. Dar dacă primele două țări sunt abia amintite, României și mai ales lui Maniu personal i se rezervă un spațiu important. Într-un limbaj violent și trivial, Maniu este zugrăvit ca un personaj odios. Indicația este cât se poate de clară pentru toată lumea.

În timpul procesului apar din când în când știri la fel de descurajante, cum ar fi un text în care o asociație de „avocați profesioniști" cer condamnarea lui Maniu, manifestare destul de stranie pentru niște jurişti însărcinați de obicei cu apărarea acuzaților.

La începutul lunii noiembrie încep să fie publicate, pe pagini întregi de ziar, interogatoriile diferiților împricinați. E o lectură deprimantă, care lasă gustul cel mai amar. Răstălmăcirile și interpretarea tendențioasă, asociate cu un ton neutru ce se vrea imparțial, creează o senzație de inconfort permanent. Nu se publică nici una dintre pledoariile apărării, dar rechizitoriul e redat integral. Sentințele principalilor acuzați, publicate la l3 noiembrie, sunt cumplite. Maniu și Mihalache sunt condamnați la muncă silnică pe viață, alți membri ai partidului la 20 și 25 de ani. Cifrele amintesc pedepsele, publicate în luna septembrie, cu privire la o dramă petrecută la mânăstirea Rătești, unde două călugărițe o asasinaseră pe cea de-a treia la instigarea și cu ajutorul unui dezertor de prin vecini. Și atunci principalul vinovat a fost condamnat la muncă silnică pe viață, iar ajutoarele sale la câte 20 ani muncă silnică.

Sentința în procesul lui Maniu era previzibilă, dar în cazul acestui gen de procese politice lumea începe să spere în amnistii, în modificări ale situației internaționale și așa mai departe. În planul politicii mondiale însă, tot ce se petrecea era nou și de neînțeles. La ONU, concepută inițial ca un loc de dezbateri rodnice pentru ameliorarea situației generale și ale cărei reuniuni aveau loc la New York, Vîșinski, reprezentând Uniunea Sovietică, se purta cu o agresivitate și o rea-credință extraordinare, care îi luau mereu prin surprindere pe adversari. Marea lui virtuozitate dialectică, îndelung exersată în

calitate de procuror, dar și în cadrul unui tip de viață de partid despre care occidentalii n-aveau nici cea mai mică idee, îi permitea să triumfe în fața oricărui ziarist, chiar dacă acesta îi cerea socoteală pentru că îndrăznise să-l compare pe Truman cu Hitler. Deși înțelegerile procentuale, pe care astăzi le știm, atribuiseră occidentalilor 90% din influența asupra Greciei, rușii suscitaseră acolo un adevărat război civil cu ajutorul partidului comunist local, iar „chestiunea greacă", în care occidentalii erau prezentați ca vinovați, ocupa cea mai mare parte din discursurile fostului procuror, ceea ce îi permitea să nu răspundă la nici o întrebare incomodă privind Europa de Est.

„Cea mai bună apărare este atacul" a fost pesemne un precept studiat cu sârg în învățământul superior de partid. Calul de bătaie al lui Vîșinski era „dezarmarea", Statele Unite având pe atunci monopolul armei atomice, dar la fel de mult îl exaspera Planul Marshall, ale cărui consecințe pozitive pentru Europa occidentală erau ușor de prevăzut. Aceste dispute oratorice care îi scandalizau pe oamenii de bună-credință erau de fapt o foarte utilă perdea de fum, ascunzând înstăpânirea tot mai radicală a Uniunii Sovietice asupra Europei de Est.

Românii urmăreau toate acestea cu sentimente diferite. Cei mai realiști înțeleseseră de mult care e situația și încercau să se descurce în consecință. Trebuia însă pentru asta o doză de cinism care nu era încă la îndemâna oricui. Ziarele erau foarte strâns controlate, așa încât protestele lor se mărgineau la câte un titlu exasperat, dar cu totul minor, de tipul „Lipsește laptele!" sau „Unde au dispărut chibritele?". Câte o știre mai picantă făcea plăcere, cum a fost de pildă isprava unor „trădători" care au forțat aterizarea unui avion în Turcia, unde li s-a acordat statutul de refugiați politic și unde dădeau interviuri, povestind tot ce se întâmpla în țară. Dar, la drept vorbind, singura (și foarte vaga) speranță rămânea legată de prezența în guvern a lui Gheorghe Tătărescu, disprețuit și de unii, și de alții (adică și de românii formați în epoca interbelică, și de tovarășii săi de guvernare), dar sugerând totuși, prin

chiar prezența lui fizică în fotografiile oficiale, un oarecare aer de normalitate pentru cei ce voiau să spere cu orice preț.

„Cumplite vremi mi-a fost dat să trăiesc, copilule“, își amintește doamna Sanda Tătărescu-Negroponte, singura lui fiică, în câteva pagini foarte sobre, că i-ar fi spus părintele său pe patul de moarte, în l957, după o îndelungată perioadă de detenție. Iar la întrebarea pusă atunci: „Care zi din viața dumitale ai fi vrut să o faci să fie altfel decât a fost?“, el a răspuns: „Niciuna.“[29] Dacă într-adevăr, îndată după conferința de la Teheran din decembrie l943, el a fost informat de fostul președinte al Cehoslovaciei Edvard Beneš (un vechi prieten din vremea Micii Înțelegeri și a guvernărilor sale interbelice) de faptul că unele țări din Europa fuseseră plasate sub influență rusească pe un termen putând merge până la 50 de ani[30], atunci se explică întreaga lui activitate politică după acea dată: atât încercările lui febrile de a determina desprinderea României de Axă în prima jumătate a anului l944, cât și activitatea lui „colaboraționistă“ imediat după actul de la 23 august. Doar astfel mai putea lucra în favoarea țării pe care o slujise constant încă din prima tinerețe, ca fiu de militar și ca om politic de crescândă energie. (Informația primită de la Beneš el ar fi comunicat-o confidențial și șefilor celor două partide istorice, care însă ar fi refuzat s-o ia în serios.)

Teatrul antic ne-a arătat de mult că regii sau echivalenții lor, adică cei ce țin în mâinile lor destinele popoarelor mici și mari, pot deveni într-o clipă personaje tragice. În zilele noastre desacralizarea lor, marele lor număr, îmbrăcămintea lor neutră, cotidiană, obișnuința noastră de a-i vedea și auzi în desfășurări oratorice competitive, convingerea că le putem hotărî destinele prin votul nostru și că, oricum, avem dreptul să le cerem să ne spună tot, ei răspunzând cu capul pentru ceea ce au făcut – toate acestea au ocultat pentru noi caracterul

[29] Gheorghe Tătărescu, *Mărturii pentru istorie*, Editura Enciclopedică, București, l996, p. 545.

[30] Dan A. Lăzărescu, *Confesiuni*, Ed. Hestia, l997, p. 101.

esențialmente tragic al existenței lor. La drept vorbind, dacă i-am urmări cu mai mult respect, poate că și seninătatea vieții noastre interioare ar fi mai mare.

Acuzat în presa comunistă, după episodul Tămădău, de a fi „trădător de țară“ (țara fiind identificată, după dialectica marxistă, cu partidul comunist, iar Tătărescu manifestându-se în mod deschis și constant ca un apărător al Coroanei, al demnității naționale, al dreptului de proprietate și al principalelor libertăți individuale), îndepărtarea lui de la guvernare se apropia văzând cu ochii. Și totuși căderea lui și a colaboratorilor săi din guvern (prin demisia lor în bloc, după un vot de neîncredere al Parlamentului), dar mai ales numirea, chiar de a doua zi, a Anei Pauker în fruntea Ministerului de Externe și a lui Vasile Luca la Ministerul de Finanțe, aveau să fie percepute ca o gravă și amenințătoare lovitură. Nimeni nu uitase cum fuseseră stigmatizate acele două nume în celebrul discurs al generalului Rădescu din februarie l945. Reapăreau acum, tot alăturate, dar investite cu mari puteri, și ce puteau ele prevesti decât o mai adâncă înfeudare față de Uniunea Sovietică și încă prea puțin cunoscutului, dar tot mai înspăimântătorului său regim?

*

Eram acum câțiva ani, într-o după-amiază, la Irina Eliade (cu a cărei dispariție, în septembrie trecut, nu reușesc să mă împac) și depănam amintiri. De fapt, ea depăna și eu ascultam.

— Știi când mi-am dat seama că totul e pierdut? a spus ea. Nu pot să-ți spun acum în ce an a fost, nu mai țin minte. Era pe vremea când lucram la Externe.

Licențiată strălucită în franceză și engleză, Irina fusese angajată ca traducătoare la unul din serviciile ministerului condus de Guță Tătărescu. Era înconjurată numai de prieteni: logodnicul ei, Mihai Rădulescu, reușise primul la celebrul concurs pentru posturi de atașați, organizat (ultimul în mod liber) în l946. (La fel fuseseră în Franța, în alte epoci, Jean Giraudoux, Paul Morand sau viitorul Saint-John Perse.) Pe

locul al patrulea reuşise Alexandru Paleologu. Între ei se clasase o femeie, Mariana Zlatcu.

Nana Osiceanu, colega mea de la Drept, mi-a povestit că a asistat la sfârşitul anului întâi, deci în vara anului l946, la susținerea unui doctorat, după recomandarea făcută de profesorul Gruia la încheierea cursului. Visa şi ea o carieră diplomatică. A văzut cu surprindere, drept candidată, o femeie tânără pe care a ascultat-o atent, găsind-o demnă de toată admirația: Mariana Zlatcu. La sfârşit, înmânând proaspetei titulare diploma de doctor şi felicitând-o în numele comisiei pe care o prezida, profesorul Gruia i-a spus: „Îți doresc să ajungi o a doua doamnă Kollontai“... Ce iluzii îşi făceau mai marii noştri!

Povestirea Irinei continua aşa: într-o seară, abia întoarsă acasă de la serviciu, primeşte un telefon de la şefa ei ierarhică (pe nume Florica Spirescu, dacă țin bine minte) şi aceea o roagă insistent să mobilizeze degrabă câțiva traducători dintre cei mai buni, convocându-i pe toți la minister, a doua zi la prima oră, pentru o lucrare de extremă urgență. A găsit câțiva; îmi descria masa mare în jurul căreia fuseseră înşirați, fiecare primind câte două pagini de tradus în engleză şi franceză cu cea mai mare exactitate şi repeziciune (erau toți foarte buni) dintr-un acelaşi text. Lucrau concentrat, în tăcere, când se deschide uşa şi apare doamna Spirescu – palidă, albă ca varul. Le cere înapoi hârtiile aşa cum erau, original, ciornă, tot. Apoi intră Tătărescu. Alb ca varul şi el. Irina îl vedea pentru prima dată. Se asigură că n-a rămas nici o urmă din text pe nicăieri. Şi iese din cameră.

— Şi ce era, am întrebat eu, textul acela ?

— O propunere de aderare a țării la Planul Marshall, a zis Irina.

Vorbeam adineaori de personaje tragice...

*

Trebuie să fac zilele astea o vizită, promisă de altfel de mult, prietenilor noştri Alice şi Ginel Teodorescu.

Pe Alice o ştiu din liceu, de când eram amândouă interne la Şcoala Centrală. Era ceva mai mare decât mine, dar nu arbora nici un aer de superioritate; dimpotrivă, chiar dacă nu ne vorbeam, ne salutam totdeauna foarte afectuos.

Ne-am împrietenit cu adevărat în a doua jumătate a anilor cincizeci, când locuiam pe străzi foarte apropiate. Ginel (George Teodorescu), care aparţinuse aceluiaşi grup de tineri străluciţi de la Ministerul de Externe, absolvise după „cutremurul" anului l947 Institutul de Teatru şi a fost toată viaţa un regizor de mare rafinament, iar la operă, poate cel mai remarcabil, date fiind pregătirea şi facultăţile sale muzicale. Ginel a pus în scenă amândouă operele scrise de Pascal pentru scenă (cu premierele în l965 şi l975), ceea ce a cimentat definitiv prietenia noastră. Spectacolul cu *Hamlet* a fost o reuşită practic atemporală (se poate vedea şi astăzi cu mare satisfacţie estetică), dar şi cel cu *Amorul doctor*, mai iute dispărut de pe afiş, era fermecător. Cât despre Alice, numai cei ce o cunosc de aproape îi ştiu resursele de dăruire şi seriozitate, erudiţia şi simţul artistic, puterea de muncă şi foarte sigura scară de valori.

Pe lângă multele încercări dificile prin care a trebuit să trecem, am avut în viaţă şi foarte adânci bucurii, iar una dintre cele mai însemnate a fost ceea ce am numit întotdeauna „norocul la prieteni".

Alice şi Ginel însă nu apăruseră în anul l947, în care mă aflu cu povestirea, astfel încât nu pot vorbi încă despre ei. Vizita mea de acum ar avea doar rostul să mai aflu câte ceva despre cei al căror nume a figurat aici. Destinele mai multor generaţii la rând au fost în vremea aceea atât de violentate, încât aproape că nu poate fi citată o traiectorie simplă şi fără zguduiri. Despre Mihai Rădulescu, de pildă, pe care l-am pomenit, se spunea că se sinucisese în închisoare în cursul anchetelor, ca să nu fie silit să-şi implice prietenii în „loturile" neverosimile ce se alcătuiau atunci în jurul câte unei personalităţi proeminente, întrebuinţându-se toate numele proprii care apăreau, fie şi din întâmplare, în cursul epuizantelor interogatorii.

Înainte de arestare tocmai reuşise să-şi facă un bun renume de critic muzical prin cronicile de excelent nivel pe care le publica.

Când am citit tulburătoarele „memorii“ ale lui Şostakovici (a căror autenticitate este evidentă pentru noi, cei din Est, chiar dacă sovieticii le-au dezmințit, sau poate tocmai pentru că s-au ostenit s-o facă), am fost impresionată de faptul că aproape toate numele proprii care apăreau în cursul dialogurilor erau însoțite de note de subsol, foarte necesare de altfel, invariabil încheiate cu mențiunea că purtătorul lor dispăruse în lagăre ori în deportări, sau fusese executat. La noi lucrurile nu au mers chiar aşa: au existat totuşi supraviețuitori (cu toate infirmitățile fizice şi psihice pe care le implică termenul), dar încă nu-mi dau seama dacă politica românească de a înlocui lichidarea fizică imediată prin cumplitele condiții de existență în închisorile timpului trebuie interpretată ca un semn de blândețe (mai mult sau mai puțin mioritică) sau ca o simplă manifestare de oportunism: cei ce aveau atunci în mână pâinea şi cuțitul îşi spuneau poate că există un risc, fie şi redus, ca lucrurile să se schimbe şi atunci clemența lor ar fi căpătat o înaltă apreciere.

*

Stimulat de hotărârea pe care o luase de a abandona dreptul, Pascal lucra cu sârg sub îndrumarea maestrului Jora, dar s-a hotărât să se prezinte şi la admitere la Conservator. Şi-a recapitulat, aşadar, teoria, armonia şi solfegiul, s-a prezentat la examene şi a fost admis direct în anul patru. Curând după aceea, i s-a cerut o declarație de venituri din partea tatălui: Aurelian Bentoiu era încă în barou, câştiga bine, taxele pentru fiul său n-ar fi putut fi decât maxime. Pe o listă afişată la intrare, Pascal a văzut într-o seară o serie de cifre care l-au înspăimântat: taxele pentru cei înscrişi variau, ca mărime, de la unu la zece sau chiar, în unele situații, de la unu la o sută, fiind în acele cazuri o formă mascată de exmatriculare (sume de 300 000 lei, de pildă, atât de curând după stabilizare, nici

n-ar fi putut fi reunite). Nu se hotăra dacă să-i vorbească ori nu despre asta tatălui său, şi sub ce formă, dat fiind că acesta se opusese continuării exclusive a studiilor muzicale. Timpul trecea; se apropia şi plecarea noastră la Oltenița. Veştile de peste tot erau descurajante. Ştiam că fuseseră îndepărtaţi din învăţământ unii dintre profesorii de la Drept, dar când s-a aflat că se pusese în discuţie chiar şi prezenţa în facultate, ca pretins fost legionar, a lui Stihus, care în viaţa lui nu se interesase de altceva decât de dreptul roman, indignarea a fost generală. Incriminarea se baza pe faptul că Stihus purta... un costum verde! O delegaţie de trei studenţi, formată din Dinu Medianu, Yvonne Sachelarie şi încă o colegă, a cerut o audienţă la Lucreţiu Pătrăşcanu şi a fost primită: Pătrăşcanu a înţeles situaţia şi Stihus şi-a putut continua cursurile în linişte, aşa cum o făcuse ani şi ani de-a rândul. De curând l-am revăzut pe Dinu şi el mi-a mărturisit că visul lui fusese să-i devină asistent, iar apoi, poate, să-i urmeze la catedră...

Dintre vechile mele prietene, cea pe care o vedeam acum cel mai des era Monica (i-am modificat uşor numele). Eram colege la Drept şi se împrietenise cu Pascal; la unele examene învăţam împreună. Sosise pe la treisprezece ani la internat şi rămăsese cu noi până la bacalaureat. Era măruntă, veselă, energică şi entuziastă. În clasa noastră, era singura care se interesa cu adevărat de literatură, şi anume de cea română; celelalte colege s-au orientat aproape exclusiv spre medicină, farmacie, chimie şi altele asemenea. O iubise pe doamna Gabrea ca şi mine; îi datoram Monicăi, între altele, descoperirea lui Ion Barbu, din care copiasem de pe caietele ei o sumă de poeme.

În primăvară se îndrăgostise de un tânăr care făcea parte dintr-un grup de evrei profund ataşaţi de ideile comuniste: lucraseră în taberele internaţionale de tineret din Iugoslavia şi, dacă nu mă înşel, la Salva Vişeu. Cel pe care-l admira Monica şi cu care, mai târziu, s-a căsătorit era un intelectual de formaţie ştiinţifică, dar interesat şi de problemele culturale: ea îi recunoştea superioritatea aşa cum i-o recunoşteam eu lui Pascal,

poate şi mai mult pentru că el număra câţiva ani în plus. Părinţii Monicăi aveau pământ, nu ştiu ce suprafaţă, dar nu era mică; erau la origine oameni modeşti şi munciseră din greu ca să cumpere acel domeniu, pe care-l lucrau acum cu un minim de ajutor. Monica avea şi o soră mai mare cu care nu se prea înţelegea: să fi fost şi aici o frustrare răscumpărată prin noul ideal social? Fapt e că în tot anul acela, şi chiar în anul următor, am dezbătut amândouă, pro şi contra, toate argumentele în favoarea şi în defavoarea adeziunii ei la acel ideal. Mie, o sumă de lucruri preconizate de noul regim nu-mi intrau în cap; generozitatea aparentă a programului se asocia cu prea multă minciună, prea multă exagerare, prea se baza totul pe ură. Ea îmi argumenta că aşa e la început, că mai târziu o să fie mai bine şi că erau necesare sacrificii. Îmi vorbea despre marea sărăcie a multora, despre măsurile de ajutorare urgentă şi aici eram cu totul de acord amândouă, aşa încât pe terenul ăsta n-aveam ce discuta. Când am întrebat-o însă ce părere are despre activitatea Kominternului, mi-a răspuns indignată: „Păi ăla s-a desfiinţat de mult!“ şi n-am ştiut ce să-i răspund.

Citisem în acel an pe Engels, *Originea familiei, proprietăţii private şi a statului*, şi mi se păruse un eseu interesant şi frumos expus, dar câteva lucruri mă nedumereau: întâi, ce dovezi avea autorul că lucrurile se petrecuseră chiar aşa cum le povestea el cu un atât de evident talent literar; şi apoi, chiar dacă ar fi fost adevărat, de ce să ne întoarcem la o stare de lucruri pe care evoluţia societăţii umane o lăsase vizibil în urmă, o refuzase implicit? Dimpotrivă, mi se părea foarte frumoasă evoluţia înceată care avusese loc în fapt: împărţirea bunurilor în cantităţi tot mai mici unui număr crescând de beneficiari, mai întâi şefilor de grupuri şi apoi, din ce în ce mai mult în vremea noastră, celor care le manipulau efectiv. Chiar dacă societatea în care ne născuserăm nu era încă perfectă, se puteau îndrepta multe lucruri fără o răsturnare brutală, fără mijloace violente şi învrăjbire între oameni.

La fel îmi părea a fi fost în istorie, după cum de altfel o constatasem la dreptul constituţional, evoluţia puterii: concentrată

și ea mai întâi în mâna unui șef absolut, apoi a marilor „baroni“ și fărâmițată cu încetul, prin adoptarea unor legi tot mai democratice, mai mult sau mai puțin în mâna noastră, a tuturor.

Monica nu era de acord, contra-argumentele ei mă luau totdeauna prin surprindere și de obicei îmi trebuia timp ca să le descurc; uneori nici nu reușeam. Punctul culminant a fost însă discuția noastră în jurul drepturilor individuale, care mi se păreau în același timp evidente și strâns legate de răspunderile derivând din fărâma de putere sau de avere ce ne era încredințată.

— Știi că sunt unii care susțin, a zis ea, că eul nu este decât o ficțiune gramaticală?

Era exact unul dintre acele lucruri care mă luau pe nepregătite și mă lăsau cu gura căscată.

— Cum adică?

— Am să-ți aduc o carte, să vezi.

Cartea era *Le zéro et l'infini* a lui Arthur Koestler: am petrecut atunci câteva zile cufundată în acel univers atât de straniu și de greu inteligibil pentru mine, încât cred că am reluat lectura de la început îndată ce o terminasem. Devotamentul absolut al eroului pentru „cauză“, deși constatase lucid crimele comise, procesul interior complicat și dramatic care-l face să ia asupra sa, din ordinul Partidului, o sumă de vini imaginare, acceptând ca apoi să i se aplice pedeapsa cu moartea, îmi rămânea inexplicabil. Vedeam bine caznele la care fusese supus, dar nu percepeam elementul interior care venea să întărească raționamentele întortocheate și perverse ale anchetatorilor; singura mea reacție era de scârbă și pentru unii, și pentru alții. Monica socotea însă că acel devotament era sublim, i se părea firesc ca cineva să se „dăruiască“ fie și în acele condiții, nu mai vedea nici lumina orbitoare din ochii acuzatului, nici buimăceala din mintea lui lipsită de somn, nici cruzimea dezumanizată a celor ce-l torturau. Era prima oară când mi se întâmpla să citesc un text și să-l discut cu cineva care înțelesese totul, dar totul pe dos. Ce se întâmpla oare cu noi, cu toți? De curând am aflat că o minte atât de ascuțită ca a istoricului

francez François Furet a cunoscut în tinerețe, cu privire la acea carte, aceeași obnubilare ca Monica și prietenii ei. Astăzi, după o experiență de viață în care am asistat la atâtea cazuri de extremă distorsionare etică sub imperiul ideologiilor, nu ne mai mirăm. Atunci însă, și pentru multă vreme, atitudinea lor mi-a rămas total enigmatică, era ca și când aș fi văzut cu ochii un abis periculos, foarte apropiat, de care trebuia doar să mă îndepărtez cât mai repede.

Și am pus-o pe socoteala dragostei pe care i-o purta Monica viitorului ei soț. Oare dacă Pascal, mă întrebam eu, ar fi avut asemenea convingeri, m-aș fi lăsat și eu fascinată de ele?

Problema m-a preocupat o bună bucată de vreme, ceea ce nu face cinste istețimii mele. Încă nu învățasem că multe dintre problemele care par insolubile sunt doar prost puse. Într-o zi, o simplă tresărire de bun-simț mi-a arătat că cineva dispus să urmeze cu o docilitate atât de absolută o ideologie care îți cere fără încetare să urăști și să minți, înăbușindu-ți spiritul critic și revolta „ficțiunii gramaticale“, n-ar fi putut în nici un fel, și niciodată, să reprezinte pentru mine ceea ce reprezenta Pascal.

*

Frunzărirea ultimelor pagini din colecția *Universului* pe anul l947 suscită imagini amestecate: o vizită a mareșalului Tito e sărbătorită preț de vreo patru zile, ca descinderea unui zeu. Știrile interne sunt mai puțin festive: se distribuie cartelele pentru anul viitor, se votează nenumărate legi al căror conținut lipsește, iar pagina femeii conține titluri grăitoare: „Transformați rochiile vechi“, „Masa gospodinei modeste“, „Cum să cârpiți rochiile uzate“. Mă întorc la sfârșitul lunii octombrie și recitesc textul intitulat „Darul maestrului George Enescu“: e vorba de actul prin care a fost donat Statului „domeniul Tescani din județul Bacău“. Ni se spune că „o comisiune desemnată de Ministerul Artelor a luat în primire domeniul“. Între altele, spune articolul, acesta cuprinde „o vastă bibliotecă cu zece mii de volume de mare valoare“. Și rămân pe gânduri,

nu pot să nu rămân, pentru că astă-vară am petrecut pentru prima oară două săptămâni la casa de odihnă care, după dorința Maestrului și a soției sale, funcționează în fostul conac.

Casa e situată pe o movilă deasupra satului, de care o desparte firul Tazlăului. E înconjurată de arbori mai mult decât centenari, de o înălțime și frumusețe rar întâlnită. Din l968, când și-a căpătat în sfârșit statutul prevăzut în actul de donație, clădirea e îngrijită, cuprinde o mare sală de muzică și un mic muzeu. Doamna Elena Bulai, directoarea așezământului, investește în munca ei o liniștită pasiune. De curând totul a fost zugrăvit și pus la punct, iar cele vreo treizeci de locuri își așteaptă sau își primesc oaspeții din toate colțurile lumii. Cât timp am stat noi, a existat și o „tabără" de artiști plastici în care se aflau, în afară de români, un japonez, doi indieni, o canadiancă, trei slovaci, un lituanian și doi basarabeni. Ziua lucram fiecare în chiliile noastre, iar seara ne reuneam în sala de mese; în vreo două seri, Pascal ne-a pus discuri cu lucrări de George Enescu din discoteca așezământului, ascultate cu admirație și concentrare, iar bătrânele ziduri fără îndoială că au vibrat ceva mai îndelung, înfiorate de amintiri.

Conacul străjuiește un fost domeniu feudal care a aparținut Rosetteștilor timp de mai multe veacuri. Ultima moștenitoare a fost Maruca Rosetti-Tescanu, căsătorită întâi cu Mihai Cantacuzino, apoi cu George Enescu. Acolo a copilărit, iar mai târziu, ani lungi, a locuit în conac împreună cu marele muzician, primind vizitele prietenilor, în special ale tânărului favorit al maestrului, Mihail Jora, care-și avea odaia rezervată. Colecționară de artă, Maruca umpluse încăperile cu tablouri, covoare, obiecte Art Nouveau și altele asemeni. Marea bibliotecă, alcătuită de Rosetești în cursul veacurilor și înglobând-o și pe cea personală a lui Vasile Conta (prieten cu Constantin, fratele Marucăi), apare în fotografiile de epocă, unde frumoasele ei legături de piele stau aliniate cuminți, la adăpostul dulapurilor cu geam. Virtuozul Enescu fiind mereu poftit să cânte cu toate orchestrele mari ale lumii, domeniul

era administrat de oameni de încredere în perioadele în care el şi soţia lui nu se aflau în ţară.

Donaţia pe care au făcut-o în l947 şi care cuprindea şi vila „Luminiş“ de la Sinaia, clădită de artist exclusiv din câştigurile sale, era o necesitate: în Republica Populară regimul proprietăţii se schimbase radical şi cine hotăra să nu locuiască permanent în ţară îşi vedea confiscate toate bunurile. „Comisiunea“ desemnată de Ministerul Artelor a luat deci în primire domeniul, făgăduind să-i dea întrebuinţarea stipulată în actul de donaţie.

Lucrurile aveau să se petreacă însă altfel. Doi ani mai târziu, domeniul a fost naţionalizat (guvernul îşi „naţionaliza“ propriul minister!). Ca în multe locuri din ţară, măsura a dat semnalul prădăciunilor. Sătenii şi-au împărţit mobila, tablourile, lămpile şi covoarele, iar cărţilor din bibliotecă, strânse într-un mare morman în faţa casei, li s-a dat foc, cei mai zeloşi dintre cei de faţă răvăşindu-le cu furca. Şi astăzi trăieşte în regiune unul dintre autorii incendiului, un anume „Labă“, care se laudă: „Eu sunt ăla care am ars cărţile lui Enescu!“ Locuinţa a căpătat apoi, timp de vreo douăzeci de ani, întrebuinţările cele mai diverse: a fost staţiune de maşini şi unelte agricole, şcoală agricolă profesională şi chiar crescătorie de găini. De abia în l968, odată cu testamentul prin care Maruca Enescu dona statului şi Palatul Cantacuzino de pe Calea Victoriei, Tescanii şi-au asumat rolul de casă de odihnă pentru artişti, exclusiv români până în l989, iar de atunci încolo sosiţi din toate zările.

„Ei, şi tu! mi se va spune. Ai talentul să le înnegreşti pe toate! Aşa e la revoluţii. Uită-te la franţuji: nu e muzeu, biserică sau castel în care să nu ţi se vorbească despre distrugerile făcute în l789 sau în timpul Comunei! Ce te aşteptai de la bieţii ţărani din Tescani? Ce ai fi vrut să înţeleagă?“

Ba înţelegeau foarte bine şi nu era nici un fel de revoluţie, atâta doar că unii dintre ei făceau exces de zel, se sileau să fie remarcaţi de stăpânire, alegându-se totodată şi ei cu câte ceva. Cetăţenii din Est de mult nu mai sunt naivi. Un simplu

detaliu – „în fața casei“ – mi-a amintit arderea arhivei lui Gh. Tătărescu, tot „în fața casei“. Toate distrugerile au fost calculate și dirijate la rece, într-un singur scop: să dispară mărturiile pozitive ale trecutului, titlurile de noblețe ale acestui popor, realizările care-i puteau da în continuare demnitate și încredere în sine. Nu altcineva, ci chiar marele Stalin ne-a învățat că, în ordinea politică cel puțin, nimic „nu este întâmplător“. Nu vreun elan revoluționar îi mâna pe incendiatorii de ediții rare, care pe vremea aceea (în l949!) n-ar fi îndrăznit nicicum să iasă din rând decât „cu voie de la poliție“. Iar coautorul respectivului prăpăd nu dă glas vreunui resentiment antifeudal la adresa foștilor boieri, lucru pe care la urma urmei l-am fi putut înțelege, ci se războiește cu pașnicul Enescu, așa cum o fi fost învățat atunci de instructorii săi, care nu degeaba purtau cinicul nume de „agitatori“.

Astfel numele Tescanilor a rămas impregnat, în mintea mea, cu amărăciune și dulceață. Amărăciunea n-are nevoie de explicații; dulceața este a acelor blânde plaiuri moldovene, atât de prezente în evocările armonioase și nostalgic-împăcate ale celor doi mari muzicieni, Enescu și Jora; este a înfiorării pe care ne-o mai transmit încă zidurile între care s-a pus ultima bară de măsură la *Oedipe* și, în fine, a celor două lungi șiruri de plopi care pe culmea și pe coasta dealului își continuă zi și noapte, tăcuți, visătoarea lor procesiune, parcă mereu reîncepută ca pânza Penelopei.

*

Plecarea la Oltenița fusese hotărâtă, dar se amâna de la o săptămână la alta. Speram încă; intram cu tata în controverse care nu duceau la nimic. Îmi imaginam, în singurătatea pe care o prevedeam acolo, un întreg program de lucru: examenele, desigur, dar și stenografia, și multă lectură (știam că voi regăsi lăzile noastre cu cărți), precum și urmărirea atentă, de învățăcel, a concertelor la radio (ca să ajung să-l înțeleg mai bine pe Pascal). Aveam și un întreg proiect de simplificare și ameliorare morală: Pascal îmi subliniase în repetate rânduri

egoismul sau măcar egocentrismul (reale) şi se cuvenea să lupt cu mine în această privinţă. Pusesem între paranteze ambiţiile mele literare. Jurnalele pe care i le încredinţasem spre lectură nu-l impresionaseră şi nici nu aveau de ce: aveam încă mari greutăţi de exprimare, mai ales în română; mi-ar fi trebuit, în această direcţie, câţiva ani buni de instruire specifică. Oricum însă, nu puteam vedea despărţirea noastră decât ca pe o punere la încercare serioasă a dragostei dintre noi: nu credeam că a lui o să reziste. Marea mea admiraţie pentru inteligenţa lui se asocia cu senzaţia că pe plan afectiv eram mai matură; afecţiunea mea lua uneori o culoare maternă sau cel puţin, cum spuneam eu, a uneia „de soră mai mare“. Hotărârile însă, acceptam să le ia el.

Pascal lucra intens dimineţile, continuându-şi cu maestrul Jora pregătirea aprofundată; muzica şi cu mine, spunea el, erau priorităţile sale în acea vreme. Nerăbdarea şi obstacolele tot mai numeroase, tot mai previzibile îl aruncau uneori în adevărate momente de depresie din care nu mă pricepeam să-l extrag. Ca să ne înveselim zilele sau – poate – ca să-mi abată gândurile de la apropiata plecare, mergeam la teatru, la cinema, la muzee, în diferite plimbări. O dimineaţă de decembrie la şosea, în trei cu Monica, la superbul muzeu (pe atunci) Toma Stelian, încheiată cu o delicioasă bătaie cu bulgări de zăpadă, a rămas una dintre cele mai vesele amintiri ale acelei vremi. În a doua jumătate a anului, filmele trecute pe micul meu carnet, nu foarte numeroase, sunt remarcabile: celebrul *Casablanca*, *Simfonia pastorală* după Gide, cu Michele Morgan, *Les visiteurs du soir* al lui Marcel Carné, *Al şaptelea văl*, primul film despre psihanaliză, cu James Mason, *Tessa, the constant Nymph*, cu Joan Fontaine şi Charles Boyer, după un roman englezesc de mare succes, dar mai ales inegalabilul *Henric al V-lea* de Laurence Olivier. În acel domeniu rămăseserăm deci conectaţi, pentru scurtă vreme, cu lumea occidentală. Teatrul figurează şi el în carnetul meu cu o piesă de Shaw, *You never can tell,* adevărat recital al Luciei Sturdza-Bulandra, cu *Femeia îndărătnică* (cuplul Elvira

Godeanu-Nicky Atanasiu) şi un *Tartuffe* în care revăd destul de clar figura lui Bălţăţeanu.

Prietenele mele îşi urmau fiecare drumul şi vedeam cu inima strânsă apropiindu-se o vreme în care le voi întâlni mult mai rar. Monica şi-a depus cererea de intrare în partid la sfârşitul lunii decembrie; avea să fie expulzată din el odată cu epurările anilor cincizeci. I se propusese şi lui d'Artagnan aderarea, la puţin timp după alegerile din l946, dar ea invocase faptul că nu era încă majoră; ca urmare, avea să fie pusă pe liber chiar în acel decembrie l947, cu câteva zile înainte de Crăciun, în cadrul unei acţiuni de „împrospătare a cadrelor". Muschetari autentici, atât ea, cât şi Aramis au reuşit să atingă vârsta pensionării în deplină libertate de conştiinţă, neîncadrate partinic şi acceptând lucid relativa umbrire profesională legată de o atât de statornică iubire de independenţă. Aramis se îndrăgostise în acea toamnă, de un coleg de facultate, şi anume (cum s-ar fi putut altfel?) de unul reprezentând un caz politic aproape disperat. German de origine, figurase pe lista celor supuşi (ca vârstă) deportării şi reuşise să-i păcălească de mai multe ori pe cei veniţi să-l ridice, într-o cascadă de întâmplări de-a dreptul cinematografică. Ultima oară, arestat de un jandarm român care-l ducea spre post, scăpase graţie unui camion de militari ruşi: îl urcase în el unul dintre ei, căruia avusese inspiraţia să-i ofere, prin semne, ceasul de la mână. Aramis, care în tot timpul războiului îi înjurase pe nemţi, avea să-l ia de soţ nu după multă vreme, a doua zi după împlinirea vârstei ei de majorat.

Dodel şi-a păstrat postul până în anul următor. Aş fi vrut să pot reconstitui mai în detaliu traiectoria lui şi a fraţilor săi, dar nici unul nu mai este pe această lume; îmi rămân doar câteva însemnări făcute la una dintre ultimele mele convorbiri cu el. În cursul scrierii textului de faţă, dispariţia sa neaşteptată, curând urmată de cea a singurei lui fiice (chiar fetiţa al cărei botez l-am evocat aici), a fost o dramă resimţită dureros de puţinii membri ai familiei care mai suntem în viaţă.

*

Nu mi-e uşor să reconstitui ultimele zile din decembrie. Jurnalul lui Pascal încetează cu o lună înainte; agenda mea nu mai exista; numerele de Crăciun ale *Universului*, ilustrate bogat, în culori şterse, sunt pline de evocări creştineşti, cu texte blajine şi tradiţionale, parcă pentru liniştirea necesară a cugetelor; nu le-am avut însă pe cele dintre Crăciun şi Anul Nou. Trebuie să mă mulţumesc cu însemnările capricioase din propriul meu jurnal, din păcate mult mai atent la evenimentele interioare decât la celelalte. Spicuiesc, aşadar: „Cărţile sunt opiu." – „Acum mai ales, când nenorocirile celelalte, exterioare, sunt acute, legătura dintre noi, în care dragostea e numai o parte, se detaşează net, puţin fragilă, imens reconfortantă." – „Ce are să-mi rămână de la el are să fie probabil iubirea de muzică." – „Am visat chestii cu ruşi şi cu refugiu. M-am trezit cu o spaimă nelămurită." – „Cizmarul spune că a auzit că de la l ianuarie ne dă pâine numai o dată pe săptămână."

Duminică 2l decembrie, dimineaţa, Pascal m-a dus la Ateneu, unde se cânta *Oratoriul de Crăciun* al lui Paul Constantinescu. Seara, în ajun, avusese loc premiera absolută a bucăţii, de o prospeţime cuceritoare şi, în circumstanţele date, profund emoţionantă în tradiţionalismul ei. Prezenţa, în sală, a principesei Ileana dăduse loc la o manifestare a cărei descriere o avem de la ea în amănunt. A fost nevoită să plece înainte de ultima parte: regele Mihai şi regina Elena trebuiau să sosească din Anglia, unde fuseseră invitaţi să asiste la căsătoria reginei Elisabeta a II-a. Citez dintr-o carte a ei, redactată în Statele Unite în l950-'5l (vorbeşte domniţa Ileana): „Prin urmare, când corul a încheiat partea respectivă, m-am ridicat de la locul meu (în loja regală, *n.n.*) şi, după cum era obiceiul, m-am înclinat către muzicieni în semn de mulţumire. S-au ridicat cu toţii ca un singur om şi toată sala s-a ridicat deodată cu ei şi acolo am primit cele mai mari ovaţii din viaţa mea. Este adevărat că de câte ori am ajuns într-o sală publică, oricât de neoficial, am fost întâmpinată cu urale, în special în ultimii

doi ani. Dar, de data aceasta, era ceva diferit. Simțeam un fel de agonie în ele. Era emoția exprimată de oameni disperați, care apelau la cineva din casa regală pentru înțelegere. În acel moment reprezentam nu numai propria mea persoană, ci și instituția din care făceam parte. Strigătele și uralele lor erau o expresie a dragostei aproape dureroase pentru tot ceea ce fusese distrus și a pierderii speranței că țara va mai putea fi salvată."[31]

În jurnalul meu mai urmează câteva pagini discursive, cu lungi analize sentimentale cum le practicam pe atunci, și deodată, în litere mai mari decât cele obișnuite, o însemnare fără nici un comentariu:

„30 Dec. l947. – Astă-seară la 5 l/2 a abdicat Regele."

*

Am lăsat dinadins să treacă mai multe zile înainte să continui această evocare.

Firește, după câte se întâmplaseră în acel an, toată lumea știa sau cel puțin înțelegea că într-un regim comunist monarhia avea zile numărate; vestea a căzut totuși pe neașteptate, cum cade o stea.

De când regele plecase în Anglia, întrebarea fusese: se va întoarce sau nu? Era bine și într-un fel, și într-altul. A nu se întoarce însemna, gândeam noi, formarea unui guvern în exil, care ar fi început o campanie în favoarea legitimității; a se întoarce era un act de curaj și de dragoste care ni-l apropia și mai mult, pregătindu-ne pentru niște încercări cărora aveam să le facem față împreună. Ipoteza subitei abdicări, între Crăciun și Anul Nou, nu trecuse prin mintea nimănui.

Tot atunci, guvernul a proclamat și înființarea noii republici: act cu totul nelegitim, simpla abdicare neantrenând în nici un fel schimbarea formei de guvernământ a țării, pentru

[31] Ileana, principesă de România, arhiducesă de Austria: *Trăiesc din nou*, trad. din engleză de Agra Baroti-Gheorghe, Ed. Humanitas, București, l999, pp. 366-367.

care ar fi fost necesar cel puțin un referendum. Dar și dacă un asemenea referendum ar fi avut loc, ce iluzii puteam să ne mai facem după experiența alegerilor din l946?

O prietenă îmi povestește că se afla pe stradă, într-un orășel de provincie, când s-a difuzat știrea prin megafoane: în descrierea ei, lunga încremenire a trecătorilor seamănă cu un stop-cadru la cinema.

Pascal a venit la mine imediat după transmiterea știrii la radio (care a avut loc la l7,20, nu la l7,30 cum notasem eu) și în seara aceea am stat îndelung în tăcere, așezați față în față; se așternea întunericul și nu simțeam nevoia să comentăm nimic, în nici un fel.

În câteva zile, până la 4 ianuarie, s-au schimbat toate numele străzilor, s-au dat jos portrete, steme, coroane și orice emblemă regală. O altă prietenă, pe atunci în clasa a treia primară, își amintește cum învățătoarea le-a spus că trebuie dat jos tabloul din perete și toată clasa (de fetițe) a izbucnit în plâns.

La Conservator, în ziua în care profesorii au trebuit să presteze jurământ către noua Republică, Mihail Jora (care în iunie l947 își dăduse demisia din funcția de director) a luat cuvântul și a spus că ar trebui, oricum, recunoscute meritele fostei monarhii, după care a cerut un moment de reculegere, ca pentru un deces. Momentul a fost respectat, participanții s-au ridicat tăcuți în picioare, dar trei săptămâni după aceea Jora a fost suspendat din funcție „până la noi dispoziții", ca apoi, la l4 februarie, să fie „comprimat" definitiv. Avea să fie reintegrat în învățământ doar șase ani mai târziu.

Vineri 2 ianuarie, plecând seara din Sinaia, trenul care ducea în exil familia regală și un grup de fideli a început să străbată teritoriul țării, noaptea și cu perdelele trase. Zvonul se răspândise totuși cumva și în gările Brașov și Făgăraș, după mărturia lui Mircea Ionnițiu, călătorii au putut auzi urale și Imnul Regal cântat de manifestanții care se adunaseră, în toiul nopții de iarnă și înfrângându-și frica de autorități, pentru o ultimă manifestare de loialitate.

M-ar fi înduioșat atunci să aflu că la sosirea și stabilirea lor în Elveția romandă îi întâmpinase, în *Journal de Genève*, un editorial intitulat „La pathétique destinée d'un jeune roi" și semnat de același René Payot ale cărui penetrante comentarii ne entuziasmaseră în anii războiului. Dar, bineînțeles, toate țările din lume, începând cu Marea Britanie și Statele Unite, n-au făcut altceva decât să „ia cunoștință" de cele întâmplate și, în curând, să recunoască noua republică (Elveția, deși pentru ea regii sunt apariții exotice, abia în luna mai).

În noaptea de Revelion, niște grupuri au jucat hora în Piața Palatului, strigându-și entuziasmul pentru noua orânduire sub privirea atentă a camerelor de filmat oficiale.

*

O dată pe săptămână vine la noi, pentru patru ore, madam Veta, care ne calcă rufe și ne gătește minunate bucate moldovenești. Madam Veta este de fel din Gura Humorului și a împlinit optzeci și cinci de ani. O întreb:

— Unde erai, madam Veta, în l947, când a plecat regele?

— Păi, vinisem în București.

— Și ce-ți aduci aminte de atunci?

I se luminează fața și râde.

— Șè să-mi aduc aminte? Cum o plecat... țușt! O încărcat trei vagoane cu aur și... țușt!

— Da' de unde știi mata toate astea?

— Cum să nu știu? Ne-o spus unu' atunci... O plecat într-o dimineață în zori, să grăbea, că milițienii stăte cu pușca la ochi să-l împuște, da' el o scăpat, ș-o luat aurul și s-o dus... Chiar așe o zîs ăla: țușt!

Și face la rândul ei semnul cu mâna prin aer: ducă-se!

— Dar lumea ce zicea? Se bucura?

— Sigur că se bucura!

Ce ușor, ce greu se scrie istoria...[32]

[32] Ieri – 8 noiembrie l999 – a fost din nou ziua Regelui. Din ce în ce mai puțini sunt cei ce-și aduc aminte.

*

Monarhia nu pare a mai avea astăzi vreo şansă în România şi poate nici în alte câteva ţări europene, deşi unele dintre ele par a se număra printre cele mai liniştite din lume. Explicaţia este probabil, ca de obicei, de ordinul ideilor: s-au prăbuşit două din principalele ei temeiuri, „dreptul divin“ şi filiaţia de sânge. Primul, exprimat de altfel destul de confuz, a fost săpat de mentalitatea pozitivistă; al doilea, chiar de către casele domnitoare, în care astăzi reprezentanţii tronurilor se căsătoresc cu actori şi actriţe, cu top-modele, cu sportivi celebri şi aşa mai departe. Deja în generaţiile precedente unii dintre ei iniţiaseră o adevărată „revoluţie sexuală“, afişându-şi sau impunându-şi legăturile (Carol al II-lea, cu indefectibila sa

---

Astăzi – 9 noiembrie l999 – încep festivităţile de la Berlin, unde se sărbătoresc zece ani de la căderea zidului şi la care participă, între alţii, protagoniştii încă în viaţă ai acelor întâmplări: Mihail Gorbaciov, George Bush şi cancelarul Kohl.

Partidul comunist continuă să reunească aproximativ 20% din sufragii în landurile fostei RDG. Vorba unui tânăr care a vorbit acolo: *Die Mauern sind in unsere Köpfe*, zidurile sunt în capetele noastre.

În *Anuarul Sighet 6*, apărut astă-primăvară, figurează o comunicare a Tatianei Pokivailova (istoric din Moscova ale cărei lucrări sunt pentru noi, românii, de cel mai mare interes). Între altele, citează pasaje din stenograma discuţiei dintre Stalin şi Petru Groza, la 3 februarie l948, când a fost primită delegaţia guvernamentală română. Spicuiesc: „Stalin întreabă dacă regele a plecat definitiv sau se mai poate întoarce în ţară. Groza răspunde că regele se poate întoarce ca cetăţean român.“ (...) „Stalin se interesează de averea regelui şi întreabă ce a făcut el cu posesiunile sale...“ Groza răspunde: „Acum toate aceste posesiuni vor aparţine în totalitate statului.“ Stalin spune: „Românii au un rege foarte bun şi să dea Dumnezeu tuturor un astfel de rege!“ (*sic*). Apoi întreabă dacă regele şi-a luat cu sine în străinătate ordinul sovietic „Victoria“. După confirmare, Stalin spune că „tânărului rege trebuie să i se lase cetăţenia română“ şi se interesează dacă împreună cu el a plecat şi mama sa.

Dacă această conversaţie este de luat în serios, atunci parlamentarii iliescieni care-i refuză regelui Mihai întoarcerea în ţară, fie şi temporară, sunt mai aprigi chiar decât Stalin!

dragoste pentru Elena Lupescu, a exercitat, se pare, o reală influență asupra vărului său de departe, demisionarul Eduard al VIII-lea al Angliei, robit de farmecul doamnei Simpson). Ceea ce rezistă încă este ideea de spectacol (de unde și preferința pentru profesiunile de mai sus) și mai ales, acolo unde este cazul, cea de tradiție.

La noi însă tradiția, câtă era, a fost întreruptă printr-o jumătate de secol de dezinformare. Nici în perioada interbelică, de altfel, nu s-a produs vreo întărire a ideii monarhice, dimpotrivă; nimeni nu s-a preocupat atunci să reliefeze meritele excepționale ale regelui Carol I (văzut doar ca un apărător al alianței cu Puterile Centrale, dezavuată de voința populară) sau să facă legătura între monarhie și domniile trecute, pământene sau nu. Dar mai ales, vai! la noi s-a manifestat destinul, pe plan individual ca și pe plan colectiv, cu toată încărcătura de mister, de tragic și de paradoxal pe care o implică termenul.

*

N-am să mă apuc aici să adâncesc ideea de destin, lucru la care nu m-aș pricepe în nici un fel, ci doar să explic cum întrebuințez eu noțiunea, ca să mă înțeleg cu cei ce ar citi aceste pagini. Sub numele de „destin“ însumez toate acele evenimente sau circumstanțe hotărâtoare pentru o existență umană și pe care subiectul acelei existențe nu le poate nici prevedea, nici suprima. În desfășurarea vieții sale în timp, omul e nevoit să se supună elementelor destinice, să-și modifice drumul în funcție de ele și să le dea un sens: ele sunt prea puternice ca să-i permită o adevărată, practică răzvrătire. În timp însă, între una sau alta din aceste manifestări (ale hazardului sau ale unei puteri ascunse) există perioade calme, cele în care voința subiectului se poate insera cu inițiative, atitudini și acțiuni personale; ele vor compune, împreună cu evenimentele destinice pe care le integrează, traiectoria finală, „istoria“ omului.

Uneori, în limbajul curent, însăşi această „istorie a omului“ e şi ea numită, impropriu, destin, uitându-se că ea cuprinde şi o parte de libertate individuală. E clar însă că această ultimă parte e foarte mică, dacă ţinem socoteala că în adevăratul destin (cuprinzând ceea ce nu se află în nici un fel sub raza acţiunii noastre) intră nu numai programul genetic existent la naştere, nu numai mediul în care urmează să trăiască, dar chiar şi condiţia umană în sine, cu toate limitările şi uriaşele sale aspiraţii. El aduce de altfel şi evenimente sau circumstanţe favorabile; de multe ori însă, pe acestea le trecem cu vederea sau le atribuim propriilor noastre merite, ceea ce explică de ce cuvântul „destin“ are conotaţii mai degrabă întunecate.

Or, „destin“, „libertate“ şi „istorie“ au şi colectivităţile umane. În cazul regilor, destinul personal şi cel colectiv sunt strâns împletite; probabil că şi de aceea, ei au devenit personajele favorite ale autorilor tragici.

*

În viaţa regelui Mihai, destinul a jucat un rol extraordinar de important. Însăşi naşterea sa în această ţară, în acel timp şi în acea familie reprezintă o determinare cu totul neobişnuită. La fel, coroana care i-a fost pusă pe frunte în copilărie şi retrasă în curând de propriul său tată; educaţia primită, ce urmărea pas cu pas formarea sa pentru domnie; războiul, insuportabila tutelă antonesciană, apoi scurta, strălucitoarea speranţă care nu l-a stăpânit, probabil, decât foarte puţină vreme; cei trei ani şi jumătate în care a trebuit să ducă o luptă inegală cu toate puterile pământului, în numele ţării pe care o iubea şi cu care se identificase; abdicarea impusă, exilul, trădarea Occidentului, decepţiile succesive pricinuite de propriii săi partizani şi ivirea pe lume a celor cinci fete, prilejuri, desigur, de bucurii umane, dar pe care le putea aprecia lucid ca diminuându-i şansele; trecerea deceniilor şi deodată, nesperat, extraordinara primire pe care i-a făcut-o poporul său în l992, un

popor care era şi nu mai era acelaşi; şi din nou nenumăratele umilinţe, nenumăratele decepţii, infirmităţile vârstei, renunţarea.

Viaţa regelui Mihai n-are nevoie să fie scrisă, i se cunosc prea bine etapele şi momentele decisive; reuşita sa absolută este de ordin moral. Când se vor fi liniştit patimile şi oamenii vor putea gândi cu mai multă detaşare, dacă nu chiar cu seninătate, la ceea ce reprezintă victoria sa asupra sorţii, chipul şi numele său ar trebui să devină cu adevărat exemplare.

Poetul şi prozatorul Mircea Ciobanu – alt om a cărui dispariţie prematură îmi strânge inima de fiecare dată când o evoc – a realizat în cele patru volume de convorbiri cu regele Mihai o operă ce trebuie să-i fi dat o mare linişte interioară. Nimic nu-l pregătise pentru aşa ceva; nu era dinainte un regalist, nu se ocupase de politică; doar întâmplarea l-a îndreptat spre acel monarh tragic, pe el, care nu-şi încetase niciodată meditaţiile asupra Cărţii lui Iov. Dar întâmplarea este şi ea o mesageră a destinului. Textul rezultat din aceste convorbiri constituie azi o adevărată carte de înţelepciune atât pentru conştiinţa noastră colectivă, cât şi pentru fiecare dintre noi.

Dar oare sunt numeroşi cei care, astăzi, doresc să devină înţelepţi?

*

Momentul abdicării regelui Mihai I constituie nu numai în istoria ţării, ci şi în „istoriile“ noastre, ale tuturor, ceea ce nemţii numesc un *Wendepunkt*, iar francezii *un point de non-retour*: acel moment în care traiectoria se schimbă şi nu mai există întoarcere. Am văzut ce a însemnat el pentru o mare parte a ţării. Dar mai erau şi cei care îşi dădeau seama că, oricum, nu aveam de ales. În anii ceauşismului circula un banc scurt şi care părea multora plin de haz: „Care este asemănarea dintre comunism şi căsătorie?“ Răspunsul era: „Asta-i situaţia.“ Ultima sintagmă (a cărei traducere în franceză mi-a pus totdeauna probleme) îmi pare definitorie pentru caracterul românesc. Apreciem o situaţie rapid, cu un ochi ager,

și, dacă e defavorabilă, iar evitarea sau modificarea ei nu sunt cu putință, o acceptăm, făcând cel mult „haz de necaz“. Mulți se aflau deci în 1947 și în această categorie, oameni care își completau filozofia cu „om trăi și-om vedea“, socotind că totul ar putea să se răstoarne cândva din nou. În sfârșit, erau și cei de care vorbește madam Veta, și aceștia chiar se bucurau. Li se spunea de către noua conducere că totul va fi bine pentru ei și de ce n-ar fi crezut-o? Li se repeta că regele fugise ca un tâlhar, cu trei vagoane cu aur, și erau revoltați: habar nu aveau că pasagerii din vagoanele regale, îmbarcați în prezența organelor militare și cu bagajele cercetate cu de-amănuntul, nu primiseră încuviințarea să scoată din țară decât obiecte strict personale și nici unul de valoare. Cei evocați de madam Veta erau oameni săraci, cu știință puțină de carte, care oboseau citind, n-aveau bani de ziare și nu văzuseră aparate de radio decât la alții. Oricum, în ziare și la radio li se spunea acum același lucru: „A venit în sfârșit vremea voastră, de azi încolo nimeni nu se va mai uita la voi de sus, partidul și statul vor avea grijă de voi; toate bogățiile din țară sunt ale voastre, voi ați muncit pentru ele, burjuii și moșierii nu mai au nici o putere, regele care-i sprijinea a dat bir cu fugiții!“ Și se bucurau, și aveau dreptate, pentru că unele dintre aceste făgăduieli chiar aveau să se împlinească, așa cum aveam s-o vedem cu toții în anii următori.

*

În orice țară din lume există nemulțumiți, dar dacă un regim democratic dorește să rămână ceea ce este și să practice cât de cât libertatea, el trebuie să se asigure că cei mai defavorizați pot totuși conta pe un venit minim din care să poată trăi decent. Nu există alt mod mai important de a lupta împotriva totalitarismelor decât acesta. În afară de această cerință, care trebuie atent extinsă la toată populația (deci nu numai la „salariați“, cum făceau comuniștii, lăsând un mare număr de țărani să viețuiască la limita subzistenței și neincluzându-i în nici o statistică), omul normal mai are câteva exigențe, a căror

nesatisfacere creează o situație de revoltă potențială: el dorește să-și poată îngriji sănătatea, să-și poată da copiii la școală, și, din când în când, să se bucure de o sărbătoare, o petrecere, o distracție accesibilă; am atins aici probleme de cea mai mare importanță, neglijate în multe bugete de stat, uneori din pură orbire: sănătatea publică, învățământul și cultura. (Cred că au fost dinadins sabotate, la noi, în bugetele de după l990.) Este prea simplu să te rezemi exclusiv pe sectorul particular în aceste domenii sensibile și specializate, unde e nevoie nu numai de libertate, ci și de sprijin organizatoric-financiar, precum și de un oarecare control. Sistemele totalitare au înțeles importanța acestor sectoare și de multe ori, folosindu-se de nemulțumirile existente, speculează insuficiența realizărilor în aceste domenii ale regimurilor libere pe care le-au înlocuit: la o analiză atentă, s-ar vedea că un procent însemnat de simpatizanți ai comunismului sunt motivați de faptul că acest sistem sprijină într-un fel cultura (pentru care el alocă sume importante) și susține gratuitatea învățământului și a îngrijirii medicale. În schimb, sistemele libere sunt de multe ori atinse de o stranie orbire, neglijând finanțarea de către stat a acestor domenii, ceea ce face serviciile din cadrul lor greu accesibile celor cu venituri mici. Aceste sectoare nu-și răscumpără finanțarea prin câștiguri cuantificabile, ci printr-o mai bună stare fizică a populației, printr-o mai bună instruire a ei și o mai mare satisfacție și bună dispoziție: să fie oare aceste avantaje chiar de neglijat, pentru simplul motiv că ele nu pot apărea, cifric, în bilanțuri?

Tocmai pentru că am venit și eu în contact, ca toată lumea, cu aceste probleme, îmi voi permite să relatez câte ceva în legătură cu ele, fără a-mi aroga altă calitate decât aceea de persoană trăitoare, timp de cincizeci de ani, sub atât de controversatul regim comunist. Și aș ruga pe eventualii mei cititori, dacă sunt din aceeași generație cu mine, să sară, dacă vor, lungul fragment ce urmează și unde se evocă realități banale, pe care ei le cunosc prea bine, chiar dacă nu și le formulează pe toate explicit.

*

Întâmplarea face ca problemele sănătății să-mi fie relativ familiare din cauza vieții și preocupărilor tatălui meu. Am mai spus că el a răspuns de problemele sanitare naționale în l932-l933, într-o guvernare țărănistă. Ministerul, condus de D.R. Ioanițescu, reunea problemele „Muncii, Sănătății și Ocrotirilor sociale", iar problemele acestea erau împărțite între doi secretari generali, unuia, tatălui meu, revenindu-i problemele medicale, celuilalt, Vintilă Pantazopol, pe care-l voi cita mai jos, cele de natură socială și de organizare a muncii, care erau și specialitatea ministrului titular. Pantazopol a publicat în l935 o cărticică demoralizată și demoralizantă, în care pe de o parte își relatează experiențele, pe de alta creionează un portret plin de admirație al superiorului său (nerămânând în urmă, vai! nici în privința erorilor de ortografie).

Fiind vorba de impresii și amintiri personale, îi dedică puține pagini colegului său de la Sănătate, dar un scurt citat va fi suficient. „Bietul om – spune el despre tata – buchinește toată ziua statistici, situații și acreditive..." (...) „Nu face altceva decât se căznește să astupe găurile și să cârpească... antiriul lui Arvinte. Îl aud toată ziua chinuit de aceeași preocupare: — Numai atât? De unde plătim hrana bolnavilor, ce facem cu epidemia de tifos, la Cernăuți s-a închis, la Craiova nu sunt lemne, salvarsan nu mai avem, diurnele neplătite pe șase luni? – Aceleași bocete, același și același refren. — Să plătim jumătate din hrana bolnavilor, că mai așteaptă furnizorii, diurna medicilor numai pe-o lună, dăm ceva și pentru lemne, nu pot sta bolnavii în frig, dar cu ce mai plătim medicamentele?... Mai taie de la diurne... ia vezi, trebuie să plătim toate lemnele? Și așa, în fiecare zi, îngrijește de sănătatea țării, cât îl lasă plapuma unui buget de mizerie, și acela în parte realizat. Știe cineva ce înseamnă un buget de mizerie la o instituție sanitară, își poate imagina disperarea oamenilor puși să vegheze la sănătatea unei țări văzându-se neputincioși?" Și spicuiesc mai departe: „Noi pe tărâmul acesta (al sumelor

prevăzute în buget pentru sănătate, *n.n.*) ne aflăm în urma Bulgarilor, Cehoslovacilor, Grecilor şi Sârbilor…“ „Un doctor la 40 000 de suflete – iată proporţia pe alocuri. “... „Câteodată seara, când isprăvesc mai devreme, trec *alături la sănătate*. Şi totdeauna plec cu părul zbârlit...“[33]

În anii cincizeci, între cele două arestări şi după cea de a doua, tata a funcţionat ca medic specialist la Slatina şi ca medic de circumscripţie rurală în judeţul Ilfov. Comunicarea ţinută de tata în 1983 la Institutul de Istorie a Medicinei, despre care am mai vorbit, evocă lungile şi complicatele eforturi necesare în epoca interbelică pentru crearea unui spital de stat cu 50 de paturi. Cum să nu fi fost el impresionat de multele policlinici noi, săteşti şi urbane, de dispensarele şi spitalele înfiinţate de puterea centralizată a noului sistem comunist?

Tata greşea însă cu naivitate, iar propaganda oficială greşea cu bună ştiinţă, comparând rezultatele *statului* democratic cu cele ale *statului* comunist. Căci în cazul dintâi se neglijează un fapt esenţial, şi anume că situaţia descrisă mai sus nu privea situaţia sanitară a întregii ţări, ci doar asistenţa medicală de stat; exista şi funcţiona pe atunci o vastă reţea paralelă de cabinete şi spitale particulare. Recurg din nou la o monografie serioasă, alcătuită sub direcţia profesorului Simion Mehedinţi, privind oraşul Oltenița şi la care m-am mai referit.[34] Se numără în ea, în anul l93l, trei medici la o populaţie de 9 000 de suflete, ceea ce reduce proporţia la unul la 3 000. În ce priveşte spitalele, existau acolo un dispensar şi un spital spaţios, înfiinţat încă din l885 (în care aveam să fiu operată de apendicită în l948, în excelente condiţii). Cât despre spitalele din Bucureşti, şi recurgând doar la memoria imediată a celor din jurul meu, am putut reconstitui într-o singură conversaţie următoarele exemple, dintr-o listă cu siguranţă

[33] Vintilă Pantazopol, *Oameni, fapte şi idei*, Ed. Adevărul, Bucureşti, l935, pp. 235-237.

[34] Alex. I. Mărculescu, *Oltenița, Studiu album monografic*, Mai-Iunie l932, Inst. de arte grafice E. Marvan, Bucureşti, p. 80.

mult mai cuprinzătoare: rolul cel mai însemnat îl îndeplinea o fundație întemeiată încă de domnitorii fanarioți, numită Eforia Spitalelor Civile, care avea în proprietate domenii mari, donate sau lăsate moștenire de diferiți boieri, și care administra numai în București, din propriul său buget, Spitalele Colțea, Brâncovenesc, Filantropia și Colentina, împreună cu sanatoriile lor. Pentru internarea în acestea din urmă bolnavii plăteau ceva mai mult; se plătea ceva și în spitale, mai puțin, iar cei cu situație materială precară puteau fi îngrijiți gratuit pe baza unui certificat de paupertate eliberat de comuna unde locuiau. În Capitală mai funcționau diferite spitale particulare: Caritas, pentru comunitatea evreiască; Elias, fundație a bogătașului cu același nume, pentru Academia Română; spitalul dr. Gerota; sanatoriul St.Vincent de Paul, fondat de monseniorul Ghica, devenit Spitalul de Endocrinologie; un spital al Asigurărilor Sociale în piața Lahovary (Cosmonauților), devenit centrul de Cardiologie; spitalul Diaconeselor, cu personal aparținând unui ordin religios, pe bd. Ștefan cel Mare și așa mai departe.

Or, toate acestea au fost desființate odată cu schimbarea regimului, inventarul lor a fost preluat de stat, numele lor a devenit altul și noile unități au pornit din nou ca de la zero, ceea ce a dat o aură miraculoasă oricărei realizări concrete. Totuși, chiar făcând abstracție de uriașa avere – uriașul capital de pornire – pe care l-au reprezentat acestea, nu e mai puțin adevărat că organizarea de către regimul comunist a unei rețele sanitare pe toată suprafața țării, în toate satele și în toate regiunile, a reprezentat o ameliorare sensibilă față de vechea stare de lucruri. Eram atât de izolați de Occident încât n-aveam habar de progresele realizate acolo după război, dar față de greutățile din acei ani și din anii imediat următori, noile cabinete de consultații, deschise în fostele case de chiaburi la orele cuvenite și de care putea să beneficieze aproape oricine locuia în raza indicată, spitalele unde găseai paturi libere și erai îngrijit omenește, toate acestea au părut și chiar au

fost, după haosul primilor ani „de tranziție“, ameliorări extraordinare.

Aceste realizări au fost însă supuse și ele degradării progresive de care pomeneam. Într-un deceniu s-a ajuns la situația în care îngrijirea era departe de a mai fi gratuită, nimeni neacordându-ți atenție dacă nu plăteai (era un cerc vicios, echivalent cu cel din alte meserii sau profesii: medicii, ca și chelnerii sau coafezele, aveau salarii mici pentru că se presupunea că primeau sume de bani suplimentare, iar pe acestea le primeau fie pentru că efectiv aveau salarii foarte mici, fie pentru că nu puteau rezista presiunilor execitate de familiile bolnavilor, obișnuite să se sacrifice pentru a asigura celui în cauză cel mai bun tratament posibil).

Un lucru pozitiv a fost totuși că, pe toată durata regimului, prețurile (controlate și subvenționate) ale medicamentelor au rămas foarte reduse, accesibile chiar și celor cu salarii modeste sau cu familii numeroase. În linii generale și pentru oamenii necăjiți și neinformați de progresele medicinei din Apus, este, cred, evident că situația dinainte de l989 a fost preferabilă celei din anii ’90 în care a domnit, în domeniul respectiv, o extraordinară confuzie și în care prețurile au suprimat din nou, pentru o tranșă importantă din populație, posibilitatea de a te îngriji când ești bolnav. Să ne mirăm că există „nostalgici“? Nu după sistemul comunist în sine, ci după dreptul de a nu fi prea multă vreme bolnav?

Să trecem acum la problemele învățământului. Reforma sa structurală a avut loc în anul l948. Ea a fost primită, ca toate reformele importante ale acelui an, cu pasivitatea resemnării, iar efectele sale nu s-au produs decât în timp. Putem încerca astăzi să survolăm, în chip foarte general, teritoriul parcurs.

Obligativitatea și gratuitatea învățământului existau deja până la vârsta de unsprezece sau treisprezece ani, dar ele nu priveau rechizitele școlare și, la țară mai ales, părinții nu se bucurau să-și vadă gospodăria lipsită de aportul acelor copii care erau deja în stare să-și asume unele munci. După instaurarea dictaturii, lucrurile s-au schimbat într-un mod aparent

pozitiv. Coerciția care se exercita asupra populației în toate domeniile a exclus și orice posibilitate, pentru părinți, de a-și păstra copiii neșcoliți. Rechizitele au devenit și au rămas foarte ieftine; la fel, uniformele, ghetuțele și altele asemenea. Mai mult, s-au înființat cursuri de alfabetizare pentru adulți și au fost și acelea urmărite cu mare atenție. O întinsă rețea de „radioficare" (radiotransmițătoare ale postului național) s-a extins până în cele mai îndepărtate cătune. Aceste măsuri, completate cu crearea de creșe și grădinițe în număr important, erau realizări pozitive, și nu puțini trecători se înduioșau la vederea micilor autobuze pe spatele cărora scria cu litere mari „Atențiune! Copii" și de la ferestrele cărora surâdeau sau se strâmbau o mulțime de fețișoare fragede.

Dar, cum era de așteptat, toate aceste măsuri generoase s-au vădit a fi, cum fuseseră gândite dintru început, cel mai puternic mijloc de modelare a tinerelor conștiințe. Probabil că nu există o perioadă în care copiii să fie mai receptivi și mai încrezători decât cea dintre trei și șapte ani. Practicate la acea vârstă, dragostea și recunoștința către Partid și către Numărul Unu, cărora se afirmă că le datorăm până și existența, rămân înscrise temeinic în psihologia individuală. Ele vor da naștere acelor ființe în stare să plângă în hohote dacă survine moartea Numărului Unu și să-i extindă cultul până mult dincolo de dispariția lui fizică. Jalea tinerilor coreeni la funeraliile lui Kim Ir Sen, pe care unii dintre noi am văzut-o în direct la televizor, e doar un exemplu al unui fenomen constatat din plin și la naziști, și la comuniști, și la legionari.

Ar fi interesant de văzut, pe tranșe de vârstă, care e mentalitatea târzie a celor care au avut această vârstă fragedă în momentul de vârf al stalinismului sau al ceaușismului delirant. Multe au depins, desigur, de tactul sau zelul educatoarelor pe mâna cărora au încăput: unele și-au făcut datoria cu omenie și dragoste; altele au sărit peste cal în fel și chip, de cele mai multe ori din proprie inițiativă. În prima clasă primară fetița lui Dodel, care avea niște probleme de vedere, a fost ținută constant de învățătoarea ei, Sidonia Drăgușanu, în ultima

bancă din clasă, ca fiică de „bandit". Prietena mea Sanda Anghelescu mi-a povestit că lacrimile cele mai amare le-a vărsat la aceeași vârstă, când li s-a distribuit copiilor untură de pește, dar ei nu, fiindcă tatăl ei luptase pe frontul de Est. Numărul micilor premianți deposedați de laurii cuveniți din cauza originii sociale a părinților e probabil incalculabil. Înainte de faimoasele alegeri din „Duminica Orbului" (mai l990, în care partidul foștilor comuniști a fost ales cu o majoritate covârșitoare), un prieten, trecând pe lângă o grădiniță, a auzit educatoarea cântând în cor cu copiii versulețe cu rimă, compuse ad-hoc împotriva lui „Rațiu și Câmpeanu", cei doi lideri de atunci ai opoziției. Nici într-un coșmar, îmi ziceam eu, nu puteam imagina în copilărie o grădiniță în care s-ar fi cântat refrene pro-Maniu sau pro-Brătianu!

Bineînțeles că lucrurile deveneau din ce în ce mai grave pe măsură ce se înainta în vârsta școlarizării. Aberațiile din *Istoria* lui Roller par acum ridicole, dar ele au fost inculcate sistematic timp de cel puțin un deceniu, și câți profesori au avut atunci curajul să le corecteze, câți au fost pedepsiți pentru asta, câți dintre foștii elevi au astăzi curiozitatea să le verifice? Informații greșite, omisiuni (practic nimic despre perioada monarhică, lungă de aproape un secol), raporturi de valoare schimbate (minimalizarea unor personalități, umflarea importanței altora din ultimele rânduri, toate acestea atât în istorie, cât și în cultură), o propagandă antireligioasă intensă și constantă, cu distorsiuni grosolane de interpretare, asociate cu o etică implicită sau chiar explicită în care singurele valori supreme rămân munca și fidelitatea față de comandamentele partidului, toate acestea au dus la fasonarea unor ființe care, în contact cu realitatea, aveau să se apere fie printr-o identificare rigidă cu cele învățate, fie prin ipocrizie și cinism.

În funcție de evoluția situației naționale și internaționale, se pot deosebi și în învățământ perioade distincte. După instaurarea noii politici a lui Dej, care în ultimii ei ani încerca să se distanțeze de Moscova, a început o liberalizare destul de accentuată și în școli. Au fost rechemați o parte din vechii

profesori, formați în respectul adevărului, și li s-a îngăduit să-și noteze elevii în funcție de performanțele reale, pe o scară de la unu la zece (regulile staliniste pedepsindu-i pe profesori pentru ignoranța elevilor, își păstrau postul doar cei care le atribuiau tuturor nota maximă); profesorii mai tineri au încercat să le urmeze exemplul și li s-a îngăduit s-o facă; pe scurt, copiii școlarizați între l962 și l972 (date, bineînțeles, aproximative), adică cei care au acum între patruzeci și cincizeci de ani, reprezintă marea noastră speranță.

Lucrurile s-au deteriorat din nou sub Ceaușescu, mai ales după faimoasele „teze din iulie". Deși acum și profesorii, și elevii știau cum se practică jocul ipocriziei și nu mai aderau candid la conținutul frazelor de atâtea ori absurde pe care erau nevoiți să le pronunțe, învățământul s-a degradat sensibil, mai ales la țară. Adolescenți și chiar tineri care nu știau să socotească sau să scrie corect au devenit un fenomen curent. Aproape că te întrebi dacă Marele Conducător n-a dorit să-și constituie, în masa aceea parcă deliberat neglijată, o inepuizabilă rezervă de cadre. Disprețul lui pentru țărani, pe care dorea atât de mult să-i vadă încazarmați „la bloace", e prea bine cunoscut ca să mai insistăm.

Toate acestea fac ca realizările de la început, la care trebuie să adăugăm construirea de școli și licee în mai toate localitățile cât de cât importante, să-și dezvăluie un oribil caracter ambiguu. În ce măsură profesorii și învățătorii cinstiți reușeau să facă slalom printre multiplele interdicții și să-și păstreze conștiința cât de cât liniștită, n-aș ști să spun. Nadejda Mandelstam povestește cât îi erau de penibile orele în care era nevoită să debiteze neadevăruri evidente, dar o făcea, probabil, cu conștiința efortului său secret de memorie, care i-a permis acea extraordinară reconstituire a operei soțului ei și a circumstanțelor în care a fost creată. Fiecare dintre dascăli își avea, desigur, strategia sa; mulți dintre ei, din păcate, nu aveau însă nici una și se lăsau în voia curentului, neluând mai nimic în serios.

Nenorocirea este că pe planul învățământului situația s-a degradat, în chip curios, și în țările libere. Acest paralelism misterios nu încetează să mă surprindă. S-au succedat acolo fel de fel de teorii neverificate despre educație, antrenând o ridicolă permisivitate și o constantă culpabilizare a educatorilor, de la părinți la profesorul universitar. Pe lângă asta, o politică oarbă de salarii a menținut veniturile membrilor corpului didactic la un nivel nepermis de jos față de opulența vizibilă în care trăiau unii dintre elevii lor. Inversarea aceasta supărătoare de raporturi i-a împins pe mulți dintre ei spre formațiuni de extremă stângă, iar cei care au fost comuniști și-au dat toată silința să procedeze, în propaganda de partid pe care o făceau de la catedră, cu o mult mai sinceră înflăcărare decât colegii lor din răsărit, zilnic confruntați cu dezmințirile oferite de realitate. De multe ori, aceștia din urmă s-au concentrat, dimpotrivă, pe seriozitatea misiunii lor de instruire și au obținut uneori rezultate excelente, vizibile la întrecerile internaționale care prelungeau buna organizare interioară a „olimpiadelor“. Degradarea sistemului de învățământ și influența predominantă a unei stângi anarhice au fost evidente mai întâi în Franța, considerată încă, la sfârșitul războiul, drept lider de opinie ideologică și culturală, iar acum ea se manifestă în Statele Unite, ceea ce mă face să cred că și activitatea agenților de influență, adormiți sau treji, a urmat aceeași traiectorie.

Tinerii noștri, care părăsesc țara în speranța unei vieți mai îndestulate pe meleaguri capitaliste, se vădesc de multe ori acolo nu doar mai disciplinați, ceea ce se poate explica, dar chiar mai bine pregătiți (în special la nivelul învățământului mediu) și în orice caz cu idei mai limpezi despre existență. Ultimele noastre generații nu mai sunt în nici un fel marxiste, ele manifestând chiar un refuz total al ideologiei impuse, pe care au verificat-o ca fiind aberantă (pentru a o regăsi cu stupefacție în creierii aburiți ai multor colegi occidentali); dar, poate și pentru că sunt conștienți de dificultatea cu care își vor face loc, ca străini, în noua lor țară, cei mai mulți dintre

ei se comportă cum ar fi normal pentru orice generație sănătoasă, cu respect față de îndatoririle şcolare și universitare, cum au făcut-o și la noi pe vremea când nu erau atât de liberi, dar când, din fericire, drogurile, violența și pornografia erau absente din viața lor de fiecare zi.

*

Ajungem astfel la domeniul cultural și în primul rând la problema cenzurii. Sunt oarecari semne acum că și Occidentul începe să înțeleagă că în lumea noastră relativă orice încercare de a absolutiza vreo valoare, fie ea și libertatea, este o periculoasă absurditate. Efectele nocive ale pornografiei, dar mai ales ale violenței din produsele culturale de larg consum devin din ce în ce mai evidente. O oarecare cenzură asupra produselor culturale oferite consumatorilor este inevitabilă, numai că și ea trebuie limitată, în funcție de realități și de experiența ancestrală. În această privință cenzura noastră de stat, de natură predominant politică, a cunoscut faze variate și nu lipsite de interes, care ar merita, din partea unui specialist, o întreagă carte. Prin forța lucrurilor, în această povestire îi vom vedea efectele modificându-se în diferite perioade, dar ea a rămas și rămâne o instituție centrală și atotputernică, deși cu înfățișări diferite, în orice regim comunist și în orice moment al său: faptul însuși e o dovadă a naturii esențial coercitive a sistemului.

Diversele arte au suferit impactul cenzurii în mod diferit, în funcție de specificul lor. Regimul a găsit, la instaurare, o clasă intelectuală și artistică formată, care-și avea un public statornic; reprezentanții ei s-au divizat, unii intrând cu mai mult ori mai puțin entuziasm în slujba noului sistem, alții retrăgându-se într-o obscuritate crescândă, poate nădăjduind-o temporară. În literatură, cel puțin, primii n-au avut de câștigat decât pe plan material, bucurându-se de o bătrânețe ceva mai îndestulată; textele pe care le-au scris sub constrângere ideologică n-au mai atins nivelul operelor dinainte, iar comportarea lor a aruncat o umbră serioasă asupra personalității lor

umane. Vocațiile artistice își cereau totuși împlinirea și o sumă de autori afirmați, ca și unii debutanți potențiali s-au refugiat în domenii adiacente, lingvistică, dicționare, cercetări de interes limitat, realizate cu o mare acribie. Principalul beneficiar al acestei atitudini a fost sectorul traducerilor din literatura universală. Este știut astăzi că această activitate în care s-au realizat performanțe impresionante, mai ales în timpul anilor de maximă opresiune și cu privire la operele clasicilor, situează probabil țara noastră, la acest capitol, pe unul dintre primele locuri în Europa. Nu prezența mea timp de atâția ani în secția de traduceri a Uniunii Scriitorilor mă face să-i exagerez meritele, ci dimpotrivă: cunoașterea acestor oameni erudiți, harnici și discreți a fost mereu pentru mine o bucurie și o cinste.

În ce privește creația literară originală, lucrurile au stat mai prost. În anii stalinismului nu se putea scrie decât poezie politică; a fost o mare ușurare când „s-a dat drumul" la „poezia de dragoste". Proza avea, evident, șanse încă mai mici. Indicațiile plenarelor și cerințele implicite impuneau povestiri lineare, în care secretarul de partid era personajul pozitiv și chiaburul satului, cel negativ. După ce Șolohov a publicat indigestul său *Pământ desțelenit*, s-a mai putut accepta și câte un „mijlocaș" ezitant, care până la urmă descoperea, spre satisfacția tuturor, atitudinea valabilă. Dispute teoretice ridicole se purtau în jurul personajului pozitiv: specialiștii deliberau public dacă acesta trebuie să fie „cu pete" sau „fără". E inutil să spunem că toate acestea nu puteau duce la nimic, și nici n-au dus: producția primelor decenii socialiste se află abia acum sub studiu și poate că ne aflăm încă prea aproape ca s-o putem privi cu obiectivitate, dar ea n-are cum să fie strălucită. Nici mai târziu, când presiunea cenzurii s-a mai relaxat, nu s-a putut niciodată spune adevărul *întreg*: o dovedește chiar existența literaturii „esopice", făcută din aluzii tot mai greu de decodat.

Arta plastică a fost și ea lovită în plin: s-au comandat, în afară de portretele oficiale ale conducătorilor, zeci de scene

de uzină cu muncitori harnici şi solizi, pânze de dimensiuni mari care mergeau să împodobească sălile primăriilor şi sediilor de partid. Câteva personalităţi puternice au continuat să picteze mai modern, aproape numai pentru uzul lor propriu şi cu mari sacrificii, de pildă Ţuculescu sau Ion Gheorghiu. Muzica a avut poate soarta cea mai favorabilă, cel puţin cea simfonică. Autorii de coruri erau remuneraţi cu mare generozitate, plătind un greu tribut artistic prin însăşi natura textelor, dar cei simfonici erau mai curând lăsaţi în pace: domeniul lor era pur reprezentativ, nimeni nu prea se pricepea la el şi, câtă vreme nu era vorba de texte inteligibile sau se utilizau cele clasice, nu era nici o problemă. Şansa de supravieţuire a lui Pascal a fost înzestrarea căpătată genetic tocmai în acest domeniu; mulţi dintre cei apropiaţi, cu vocaţie şi talent în literatură, au trebuit să aştepte ani îndelungi, iar traiectoria lor a fost mult mai răsucită.

Vreau să subliniez aici un efect pe care desigur că mai marii noştri nu-l prevăzuseră, şi anume că aveam să găsim cu toţii, în acei ani grei, o sursă de energie aproape inepuizabilă în frecventarea intensă a textelor clasice. Atât consumatorii de literatură, adică noi toţi cei care nu puteam trăi fără lecturi substanţiale, cât şi autorii înşişi şi cu atât mai mult interpreţii (de poezie, de muzică, de teatru) împreună cu auditorii lor s-au hrănit în acea vreme cu textele marilor scriitori din toate literaturile. Abia spre amurgul vieţii, când ne-a fost dat să mai putem călători şi să avem contacte personale cu cei din afara ţării, am realizat câtă bogăţie interioară căpătasem prin acel contact asiduu cu operele de bază, ce înlocuiseră lecturile contemporane uşoare sau debusolate, consumate de contemporanii noştri din capitalism.

Contactele cu aceştia, atunci când au început să ne fie permise (foarte drămuit), provocau surprindere şi de o parte, şi de cealaltă. Ei se uitau cu stupefacţie la locuinţele noastre în comun, la ignoranţa în care ne aflam cu privire la o mulţime de gadgeturi care lor le uşurau viaţa de multă vreme, la modul nostru „demodat“ de a privi unele lucruri şi uneori la docilitatea

noastră, mult prea mare după standardele lor; iar noi ne minunam de naivitatea lor politică, de încăpățânata lor admirație pentru unele aspecte din care nu vedeau decât suprafața și de extraordinara lor bună-credință. În special cei din domeniul cultural (pe care liberalismul economic, după cum am văzut, nu-i răsfață deloc) nu-și puteau ascunde invidia în fața unora dintre avantajele de care ne bucuram. Iar noi nu ne puteam permite să le spunem adevărul, și anume că aceste avantaje erau prețul unei tăceri silnice sau, din partea unora, a unor texte plate de excesivă adulare care nu mai aveau nimic în comun cu arta. Nu ne-o permiteam pentru că ei erau atât de naivi încât la prima ocazie ne-ar fi dat de gol, reproducând spusele noastre: „Păi mi-a spus X că...“ O singură dată, în fața unei scriitoare care nu mai contenea cu admirația față de generozitatea cu care statul comunist ne găzduia în vilele de la Cumpătul, mi-am permis să-i spun că fuseseră toate confiscate de la adevărații proprietari. Am simțit atunci cum s-a instalat în ea o derută, din care de altfel s-a desprins destul de repede.

Rămâne însă adevărat că marile sume alocate culturii au permis tuturor, prin ieftinătatea și mulțimea cărților apărute, prin accesibilitatea biletelor de teatru, operă și cinema, să compenseze, datorită consumului de artă și interesului pentru ea, sărăcia vieții interioare, indusă de uniformitatea și lipsa de libertate a activității zilnice. Chiar dacă intenția conducătorilor noştri n-a fost exact asta, trebuie să recunoaştem, după această lungă experiență potențial distrugătoare, că dacă au mai rămas în noi ceva generozitate, ceva entuziasm, o aspirație spre universuri mai largi, curiozitate, nerăbdare de a cunoaşte și altele asemenea, este datorită acelor artişti din toate vremile care ne-au transmis un patrimoniu cultural uriaş, fără să-și poată vreodată imagina existența și chipul celor care le vor fi recunoscători.

Cenzura în cultură este însă numai semnul exterior al tipului de existență carceral, propriu tuturor regimurilor totalitare. Fiecare locuitor știe, și nu poate uita nici o clipă, că el nu este niciodată liber: nici să exprime ce-i trece prin cap, fie și

o umbră de îndoială, nici să aibă vreo inițiativă, nici să-și schimbe condițiile de viață, nici măcar să aibă încredere totală în cineva. Existența în statele comuniste este de tip cazon: statul îți pune la dispoziție unele avantaje, dar îți cere în schimb o obediență absolută, sub sancțiunea nu numai a retragerii lor, dar și a unor pedepse de o natură nemaivăzută, legată de faptul că de el, în calitate de unic Patron, depind și veniturile, și locuința, și sănătatea, și viitorul copiilor tăi.

*

Dar domeniul cultural cu realizările cele mai importante a fost arhitectura sau, mai exact, au fost construcțiile. Se pare că în secolul nostru aspiranții la dictatură nu și-au mai luat ca model secret pe Napoleon sau pe Alexandru cel Mare, cum făceau cei de pe vremuri, ci pe Ramses al II-lea. Fascismul italian a lăsat în Roma cartierul EUR, precum și solidul palat zis al lui Victor Emmanuel II, o clădire uriașă al cărei stil distonează cu celelalte, dar care, până la urmă, s-a integrat în acel mozaic de epoci unic în lume; efortul mussolinian maxim s-a concentrat însă pe foarte utila și necesara rețea de autostrade. Bombardamentele Aliaților au șters aproape toate urmele construcțiilor naziste, dar marele stadion din München rămâne, ca și nenumăratele filme și fotografii, o mărturie a gigantismului tuturor. Realizările constructive ale Chinei și mai ales ale Coreei de Nord sunt unanim cunoscute. În fiecare dintre capitalele europene ale fostelor state socialiste se înalță câte un grandilocvent „Palat al Culturii“, oferit în dar de Uniunea Sovietică municipalităților respective și lipsit de orice legătură cu stilul arhitecturii locale. (Polonezii aveau un banc al lor: „Care e locul din care se poate avea cea mai frumoasă vedere a Varșoviei?“ Răspuns: „Terasa Palatului Culturii.“ „De ce ?“ Răspuns: „Fiindcă de acolo nu se vede Palatul Culturii.“) Casa Scânteii a noastră a fost un asemenea dar, însă până la urmă a fost plătită tot de români.

Gheorghiu-Dej a fost prea ocupat să distrugă și apoi să construiască nu edificii obișnuite, ci noua societate care nu

voia deloc să se nască spontan, ca să fi obținut cine știe ce realizări în acest domeniu. Și totuși ne-au rămas de la el, numai în București, Opera de Stat, câteva cinematografe mai îndepărtate de centru, o sumă de blocuri „plombă“ înlocuind imobilele bombardate, cele două mari clădiri de pe bulevardul Magheru despre care am vorbit cu prilejul dărâmării Muzeului Simu și casei Maiorescu, precum și câteva foarte bine-venite cartiere de blocuri în locul vechilor mahalale („asanarea“ cartierului Ferentari a fost salutată de toată lumea). Cea mai frumoasă realizare a fost însă Sala Palatului și ansamblul arhitectural care o înconjoară. Unii au deplâns demolarea celor trei biserici sacrificate în acest scop, împreună cu fosta grădină regală și clădirea mică în care regele locuia efectiv. Mi se pare însă că aceste lucruri erau normale pentru un regim ateu și antimonarhic; ele sunt răscumpărate prin armonia ansamblului, precum și prin perspectivele larg deschise spre Biserica Luterană și mica bijuterie care este biserica Kretzulescu.

Succesorul lui Gheorghiu-Dej însă nu a avut rival în acest domeniu. Aproape că e inutil să mai menționăm grandomania Casei Poporului; chiar și nesocotind-o, fapt este că unitatea stilistică a Capitalei, câtă era (nu foarte mare), a fost iremediabil mutilată. Unele edificii importante, cum ar fi Teatrul Național și Hotelul Intercontinental, sau sistematizarea cursului Dâmboviței au fost lucrări bine-venite; comanditarul lor va rămâne însă neuitat datorită zecilor de kilometri de blocuri uniforme care mărginesc arterele Capitalei, ca și străzile principale ale tuturor orașelor din țară. Aspectul de termitieră al orașelor moderne din secolul acesta este unul dintre lucrurile care mi se par cele mai îngrijorătoare; el se regăsește în multe țări, fiind avantajos economicește, dar conștiința mea europeană nu-și poate ascunde admirația pentru micile localități paradiziace construite în jurul câte unei biserici medievale în Italia, Germania, Franța, Anglia și așa mai departe. Ar fi oare atât de greu să revenim la acest model în satele noastre care au, mai toate, o poziție turistică avantajoasă și încă nu și-au pierdut stilul specific, așa cum s-a întâmplat cu orașele de

provincie uniform „modernizate“? Satele la care visez uneori au construcții inspirate din arhitectura tradițională; locuitorii se îngrijesc de frumusețea caselor și grădinilor, iar statul doar de canalizare și drumuri: să fie chiar un obiectiv irealizabil, și de ce?

Unul dintre marile motive de recunoștință ale populației către ultimul (să sperăm!) nostru dictator a fost că „ne-a dat“ apă curentă caldă și rece, lux până în zilele noatre inexistent la țară, chiar și în zonele unde apa din pâraie se poate aprinde cu chibritul, într-atât e de plină de infiltrațiile conductelor de petrol din vecinătate. Acest „ne-a dat“, această identificare a dictatorului cu rezultatul muncii neîncetate a unui popor întreg timp de atâtea decenii de pace, într-o vreme în care tehnologia a făcut în lumea întreagă progresele pe care le știm, rămâne unul dintre lucrurile în fața cărora înțelegerea mea se blochează. Oare cei ce se uitau cu atâta pasiune la televizor nu observau că în locurile unde se petreceau acțiuni palpitante, de la New York și Montréal până în toate orașele țărilor europene, apa curentă și încălzirea centrală, în clădiri cu mai multe etaje, erau de la sine înțelese? Că în nici un sat european nu se văd locuitori cărându-și cu găleata apa de la puț? Ce dictator „le dăduse“ oare acelor cetățeni aceste avantaje? Până în ziua de astăzi (1999), într-un oraș de două-trei sute de mii de suflete ca Bacăul, apa nu curge decât dimineața până la șapte și seara de la nouă în sus, iar însăși durata de necrezut a acestei pedepse le-a făcut-o locuitorilor suportabilă: s-au adaptat situației, nici nu-și mai închipuie cum ar putea fi altfel. Acelor oameni nu li s-a „dat“ apă, și asta e de ajuns; va veni o vreme când li se va „da“ cine știe de către cine…

Ceaușescu nu s-a ocupat deloc, într-adevăr, de sate, ca și când ele n-ar fi fost locul de baștină și păstrătoarele surselor vii ale întregii noastre civilizații, ci un fel de tărâm suspect, pe care până la urmă a vrut să-l și suprime cu totul, o inițiativă pentru care va rămâne probabil celebru în istorie. Întreaga populație, el și-o dorea cazată în blocuri; detesta cu aceeași înverșunare „vilele“ și casele de țară (etimologic exact același

cuvânt): ele permiteau un stil de viață individualist, deci, pentru el, potențial periculos. Blocurile, în schimb, sunt spații lesne de controlat. În perioada intensă de construcție a noilor cartiere, se pare că nu s-au folosit pe șantierele Bucureștiului decât vreo douăzeci și cinci de modele de apartament-tip, ușor de memorat pentru orice organ de urmărire. Nici unul dintre ele n-are dublă ieșire. Pe fiecare scară se instituise de mult un „responsabil cu cartea de imobil" care controla nu numai mutările, nașterile și decesele, dar și orice prezență străină timp de peste trei zile, răspunzând direct în fața organelor de miliție. Mai aveam puțin și ajungeam ca în Coreea de Nord, unde mi s-a povestit că agenți așa-zis de circulație supravegheau fiecare stradă și că erai obligat să le declari orice vizită pe care o făceai rudelor sau prietenilor, indicând și durata ei; dacă întârziai cumva, veneau să-ți sune la ușă și să-ți amintească depășirea timpului prevăzut.

O contraparte minoră a acestei stări de lucruri în care nimeni, vreme de cincizeci de ani, n-a putut să aibă vreo inițiativă personală este că în tot acest timp materialele de construcție au fost inaccesibile cetățeanului de rând, rămânând interzise la vânzare încă de la sfârșitul războiului. Existența celebrei „economii paralele" ne-a făcut să uităm că în tot acest răstimp nimeni n-a putut să-și astupe găurile din acoperiș, țevăria spartă sau zidurile crăpate decât cu materiale furate de pe șantierele de stat. Nu alta este explicația stării jalnice a atâtor case vechi, unele adevărate podoabe de stil cu care s-ar fi mândrit orice capitală din lume. Ani de zile după cutremurul din l977, în cimitirul Bellu capetele statuilor au rămas prăvălite pe jos, nimeni neîndrăznind să facă „reparația" necesară, interzisă în mod expres de „Cabinetul doi". Prin anii optzeci am avut ideea năstrușnică să doresc să-mi adaug o poliță la stativul „din dotare" de la cămară. Foarte aproape de noi era o cooperativă de lemnărie în care am intrat cu încredere, expunându-mi păsul spre stupefacția responsabilului.

— Păi ce, a zis el, soțul nu se pricepe?

— Știți, am explicat eu cu jenă, el are altă meserie...

S-a uitat la mine cu milă, a dat din umeri și mi-a declarat sec că la el nu se poate. Cam enervată, i-am spus că nu înțelegeam de ce pe firma de la intrare scria „Centru de deservire a populației". Asta a avut darul să-l înfurie de-a binelea.

— Parcă am trăi pe altă lume, a afirmat el.

— Zău așa, i-am răspuns eu și am plecat furioasă.

Culmea e că aveam amândoi dreptate. Problema s-a rezolvat grație bunăvoinței unei croitorese prietene, care avea un nepot care lucra nu știu pe unde. Ea mi-a luat cu atenție măsurile și nepotul a venit cu scândura potrivită, spre încântarea mea și a lui. De unde-și procurase el materialul chiar nu mă privea.

Acest fel de neajunsuri nu se pot compara însă cu tragedia miilor de familii „demolate" în câteva ceasuri, silite să-și ia în primire noile locuințe-tip ce le fuseseră repartizate și primind eventual, dacă fuseseră proprietari, o despăgubire ce abia le acoperea cheltuielile de mutare. Ca și în celelalte cazuri, și în domeniul realizărilor în construcții, titlu important de laudă pentru acest regim, a fost vorba de un fel de cadouri otrăvite; în chip impresionant, ideologia comunistă, în care generozitatea și bunele intenții ale unora se află atât de strâns amestecate cu invidia, ambiția și ura altora (sau chiar ale propriului inconștient), a produs roade perverse, în care ne e extrem de greu să deosebim grâul de neghină.

Succesul cel mai frapant în materie de construcții a fost probabil obținut prin ridicarea, în timp de câțiva ani, a noilor stațiuni de pe litoral. Ele aparțin perioadei „faste" a comunismului românesc – sfârșitul anilor șaizeci. Stilul „decor de operetă" al acelor clădiri, ca și degradarea la care au fost lăsate să ajungă nu ne pot ascunde faptul că ele rămân, pentru barbarul regim de care ne ocupăm, un titlu de glorie legitim: multe serii de copii au crescut și s-au jucat cu încântare pe malurile însorite ale Mării Negre, asta până la catastrofa de la Cernobîl, urmată de întorsăturile istorice pe care le știm.

Nu-mi pot permite să vorbesc despre domenii mie cu totul nefamiliare, cum ar fi industrializarea, cercetarea ştiinţifică şi multe altele. Nu pot decât aminti categorii cumplit de năpăstuite, ţărănimea, clerul, armata. Nici nu fac aici vreun studiu aprofundat; încerc doar să-mi limpezesc unele lucruri, şi anume să evoc aspectele pozitive ale societăţii totalitare în care ne-a fost dat să trăim. Viaţa generaţiei noastre a fost dramatică, dar nu în întregime nefericită; am greşi dacă nu i-am recunoaşte şi părţile luminoase, de care ne-am putut bucura cu toţii. Şi pentru că vorbim despre experienţe comune tuturor, hai să vorbim puţin despre egalitarism, care de multe ori ni s-a părut a fi însăşi esenţa, sau aportul cel mai important al sistemului.

*

Între Estul şi Vestul Europei s-a produs la mijlocul secolului o diferenţiere care seamănă cu aceea dintr-un joc de echipe: Vestul a ales culoarea *libertate*, iar Estul, *egalitate*. Cele două principii sunt antagonice: extrema libertate accentuează inegalităţile de tot felul, iar extrema egalitate nu se poate obţine decât prin suprimarea proporţională a libertăţii (exemplul clasic este cimitirul). Vestul, care este (slavă Domnului!) reformist, susţine ideologic egalitatea prin diferitele sale formaţii de stânga, pentru a frâna excesele libertăţii; Estul, rămas la mentalitatea revoluţionară (soluţie primitivă), a aplicat un timp o egalizare silnică, pentru a bascula de curând în opusul ei haotic. Dar despre ce fel de egalizare, sau egalitate, este vorba?

În societatea, ţara şi vremea pe care mi-a fost îngăduit să le cunosc, am putut distinge net sub regimul comunist, trei categorii: „conducătorii“ (nu pot să nu pun aici ghilimele, căci ei sunt, poate, cei mai puţin liberi), marea masă care nu se implică, dar nici nu se revoltă, practicând o docilitate dictată de dorinţa de supravieţuire, şi oponenţii de tot felul (chiar şi cei potenţiali care n-au apucat să se manifeste, ci doar se presupune că, din cauza poziţiei lor sociale trecute, ar face-o la prima ocazie). Acestor categorii li se aplică tratamente

diferențiate și uneori opuse, dar în cadrul fiecăreia dintre ele aplicarea lor este oarecum egalitară. Mă explic:

Primul grup (care nu coincide cu masa membrilor de partid, din rândurile căreia totuși se desprinde) se află izolat aproape ermetic de restul societății. Membrii săi locuiesc în cartiere rezervate, își fac cumpărăturile din magazine rezervate, sunt îngrijiți în spitale rezervate, își petrec vacanțele în locuri rezervate, iar copiii își au grădinițele și școlile lor. Această izolare îndeplinește o mulțime de funcții: astfel grupați, ei sunt mai ușor de apărat de eventuale agresiuni, dar și mai ușor de supravegheat; traiul lor luxos și confortabil este ferit de privirea invidioasă a vulgului, dar acționează și ca o puternică momeală asupra celor ambițioși; nu în ultimul rând, ea îi ferește pe cei tineri de contaminarea ideologică la care ar fi supuși dacă ar urma învățământul general (la vârsta universității ei sunt deja formați, iar în ultimele decenii nici nu mai urmau universitățile din țară, ci numai pe cele din străinătate, unde – cum am văzut – întâlneau mai mulți comuniști sinceri decât acasă). Veniturile acestei clase sunt disproporționat de mari față de cele ale restului societății, iar unii dintre membri ei sunt, la rândul lor, răsplătiți disproporționat pentru anumite servicii prin sistemul celebrelor „plicuri“ înmânate discret (contabilizarea acestora făcându-se în mare secret, nu este exclus să nu i se mai găsească urma, deși sistemul era de notorietate publică; în ultima vreme umbla zvonul că aceste plăți s-ar face cu... bilete câștigătoare la „Loz în plic“). În interiorul castei politice superioare domnește însă un fel de egalitate sumbră, ca în Infern: nimeni nu este scutit de supraveghere, nimeni nu e mai presus de „lege“, adică de ordinele Numărului Unu, care la rândul său nu este decât un slujbaș în serviciul diriguitorilor săi sovietici și este urmărit de aceștia cu și mai mare atenție. Nimeni, de asemenea, nu este ferit de urmările oricărui act de independență: așa ceva ar atrage darea afară a vinovatului din această categorie favorizată, implicând pentru sine și întreaga familie renunțarea la un întreg stil de viață, la îngrijiri și perspective favorabile, pentru a căpăta în

schimb traiul modest şi speriat al populaţiei obişnuite, ba chiar cu o „tinichea de coadă“ destul de sunătoare; în cazuri mai grave ar putea surveni chiar un accident de maşină, o prăbuşire de ascensor sau altele asemenea. Prin urmare, astfel de dezertări au fost foarte puţine, cu atât mai mult cât ele erau preîntâmpinate de măsura înţeleaptă de a nu retrimite cu totul pe cei în cauză la „munca de jos“, ci doar de a le găsi un post lăturalnic, fără eficacitate, tot în cadrul grupului protejat. Aşadar, răzvrătirile, câte vor fi existat, n-au fost (cu câteva excepţii, în general cunoscute doar de cei iniţiaţi) nici făţişe, nici răsunătoare.

Situaţia era ştiută de marea masă a populaţiei, care a acceptat-o, odată cu regimul, ca pe o fatalitate. Această masă era eterogenă, ea cuprindea şi pe cei care au avut de pierdut de pe urma noului regim: nu doar moşieri sau foşti politicieni, cum se pretinde, ci simpli negustori sau meseriaşi, patroni de ateliere de cizmărie sau croitorie care, având fie şi un singur ucenic, au fost socotiţi „exploatatori“, foşti funcţionari mari şi mici de la firmele particulare, ca să nu mai vorbim de profesiile liberale sau de cei care au avut câte o casă sau o bucată de pământ. Se aflau în acest grup, desigur, şi toţi cei care au îndurat cu adevărat sărăcia, au cunoscut groaza datei la care trebuiau plătite lumina sau chiria, n-au putut dormi de grijă, întrebându-se ce vor pune pe masă a doua zi şi aşa mai departe. Pentru aceştia (şi la sfârşitul războiului erau destui), faptul că acum oricine trebuia să fie încadrat pe un post, cât de umil, primind în această calitate, pe lângă o leafă cunoscută şi controlabilă, demnitatea de a fi salariat, a creat noii orânduiri o imagine cât de cât satisfăcătoare. Lipsurile erau egal distribuite, dar şi retribuţiile, cu diferenţe de cel mult unu la zece (pe ştate). Nu numai averile dispăruseră, fiind confiscate tuturor, dar odată cu ele şi ifosele „foştilor“, care de multe ori de abia erau primiţi în „câmpul muncii“; subtilele diferenţieri de altădată, mofturile şi snobismele profund umilitoare nu-şi mai aveau locul nici la serviciu, nici la cozi, nici în bucătăriile comune. De când cu alfabetizarea, toată lumea ştia carte, nu doar

cei „citiți"; de când cu blocurile, toată lumea avea apă caldă, nu doar unii erau „spălați". Nu s-au mai cerut „trei generații încălțate" ca să fii cineva; puteai trece direct, și cazuri erau destule, de la „coada vacii" la conducerea unui minister. Stâlcelile de limbă și erorile gramaticale ale câte unui om important îl făceau acum mai degrabă simpatic, creând sentimentul liniștitor că este „de-al nostru". Prin radio, presă și luări de cuvânt în ședințe, foste superiorități au fost transformate în capete de acuzare; s-au pus între ghilimele, imitându-se stilul sovietic, cuvinte ca „distins" , „nobil" , „cult", „bine-crescut" (valori care nu și-au recăpătat nici astăzi prestigiul pierdut). Adresarea tovărășească a jucat și ea un rol foarte important. Originea „sănătoasă" (cei care n-o aveau erau implicit bolnavi) era un motiv de propulsare și dictatura proletariatului nu părea o vorbă goală; în noul sistem nu era nevoie de personalități sau de competențe, ci doar de executanți docili. Ca atare, între „mase" și „conducători" s-a creat până la urmă un fel de complicitate, primele nutrind față de ultimii un sentiment ciudat în care intra desigur și resemnare, și frică, dar mai presus de toate o recunoștință profundă, nemărturisită, față de cei ce mențineau prin efortul lor o atât de confortabilă egalitate între fiecare ins și cel mai strălucit dintre cunoscuții săi (pentru unele firi, superioritatea umană a cuiva nu este prilej de admirație, ci provoacă o suferință mai umilitoare decât sărăcia). Clasa superioară veghează de asemeni ca aceste „cuceriri" să fie definitive și, ca atare, un tratament favorizant este pentru ea nu doar meritat, ci acordat cu respect și uneori chiar dragoste.

În sfârșit, o ultimă categorie este aceea a opozanților efectivi sau presupuși. Aceștia nu au nici un fel de drepturi, ei sunt „bandiți" și ca atare pot fi împușcați pe loc, mutilați, stâlciți în bătăi, lăsați să moară de foame și de frig fără ca nimeni să se sinchisească. În ce-i privește pe deținuți, nenumăratele plângeri ale familiilor rămân fără răspuns sau primesc celebra precizare că omul este „reținut conform legilor în vigoare". Mărturiile despre viața în închisori, lagăre și alte locuri de

pedeapsă a unui număr încă imposibil de precizat de prizonieri sunt cutremurătoare şi nu mi-aş permite să le comentez aici în nici un fel. Despre ele presa comunistă a timpului nu a vorbit deloc, dar aproape fiecare familie avea câte un membru lovit de o formă sau alta de pedeapsă; această pedeapsă trecea însă drept un fel de boală ruşinoasă, despre care nu se vorbea decât în şoaptă, între prieteni siguri. Am urmărit aici ideea de egalitate nu în societate, unde este evident că ea n-a existat, ci în cadrul unei aceleaşi categorii, şi cred că pot spune că toţi acei nefericiţi au fost trataţi cu aceeaşi lipsă de omenie. Personalul supraveghetor al lagărelor şi penitenciarelor, selecţionat printre cei cu aptitudini maxime la brutalitate, era cvasi-analfabet şi aplica acelaşi tratament tuturor celor care-i erau încredinţaţi. Şi ca să îndulcesc cu o undă de umor tabloul de ansamblu al acestor realităţi, în fapt atât de greu de suportat, fie-mi îngăduit să relatez o scenă povestită de tata şi culeasă într-o bolgie ceva mai luminoasă, una dintre unităţile de la Canal. Dimineaţa, se află strânşi toţi deţinuţii în curte, înainte de a fi trimişi la locurile de muncă din acea zi. Comandantul, un ins păros şi îndesat ca o maimuţă, îşi plimbă privirea peste rândurile acelor amărâţi şi zice:

— Cine-i astăzi de serviciu la latrine? Ia să vedem...

Şi rânjeşte:

— Un pas înainte toţi prefecţii!

*

Un aspect important al principiului de egalitate şi unul dintre argumentele puternice ale societăţilor comuniste a fost egalitatea între drepturile salariale ale femeilor şi ale bărbaţilor, ca şi prevederile corelative din „Codul familiei“. Nu ştiu încă, şi n-am să mă apuc să mă întreb aici, dacă „egalitatea“ între femei şi bărbaţi, noţiune cu totul imprecisă, este un bine sau un rău. Vorbesc numai de principiul „la muncă egală, salariu egal“, care, luat în sens literal, îmi pare de la sine înţeles. El a fost adoptat la noi de la bun început şi-mi aduc aminte cu ce mirare am aflat în l968, la prima mea călătorie

într-o țară capitalistă, că încă se mai ducea în multe țări o luptă acerbă pentru impunerea lui. Eram atunci în toiul celei mai faste perioade din comunismul nostru și dacă n-ar fi apărut, tocmai în ajunul plecării mele, decretul ceaușist cu interzicerea neanunțată a întreruperilor de sarcină, poate aș fi gândit că pe acest plan eram mai avansați decât ei.

În situația de penurie gravă în care ne aflam cu toții după anii cincizeci, nesocotirea drepturilor salariale ale femeilor, toate nevoite să-și caute „un serviciu" ca să contribuie la întreținerea familiei, ar fi avut rezultate negative cu neputință de prevăzut. În acest fel, în schimb, s-a instaurat un soi de pace domestică; toate femeile care au început să primească la chenzină o sumă ce le asigura oarecare independență economică și mai ales un sentiment de mândrie legitimă față de soț și de celelalte neveste au fost, conștient sau nu, recunoscătoare noului regim. Prerogative refuzate timp de multe milenii le erau acum asigurate; pentru că la chenzină puteau să umble prin târg și să-și satisfacă unele mici capricii fără să dea socoteală nimănui, toată viața interioară le-a fost schimbată. Poate că nu trebuie să căutăm altunde atașamentul inconștient față de fostul regim, de care au dat dovadă multe dintre ele în primii ani de după l989.

Pe lângă egalitarismul afișat și, după cum am văzut, în parte practicat, un alt factor de reală satisfacție a fost stabilitatea politică, economică și socială – a formei de guvernământ, a prețurilor și locurilor de muncă, ba chiar și a căsniciilor: divorțurile erau nu numai prost văzute, dar și foarte greu realizabile în practică, birocrația dominantă având drept scop să fixeze, o dată pentru totdeauna, pe fiecare într-un anumit loc. Fluctuațiile familiale îi erau la fel de neplăcute ca fluctuația la locul de muncă. Pentru o bună bucată de timp, n-au existat în istorie guverne mai stabile decât ale țărilor comuniste, prețuri mai constante (pentru câte un singur sortiment repetat ani de zile), siguranță mai mare că nu vei fi dat afară din slujbă dacă știi „să-ți ții gura". Ca în fabula lui La Fontaine, ne puteam vedea aidoma câinelui de pază gras și odihnit, dar cu

urma zgardei pe ceafă, față de lupul slăbănog și hămesit care juca rolul șomerului occidental, îndrăgostit ca un nebun de libertatea codrului.

Dar sistemul comunist nu este viabil nici măcar economicește, și asta pentru o rațiune foarte simplă: spre deosebire de celelalte sisteme sociale cunoscute în istorie, care au fost produse naturale, născute dintr-o evoluție biologică normală, el a fost imaginat de câțiva intelectuali depășiți de complexitatea firii umane, și apoi pus în execuție de niște fanatici. Societățile ivite din experiența firească a istoriei n-au simetria glacială a sistemelor logice, ele sunt calde, imperfecte, fanteziste, diverse, pe scurt vii, înzestrate cu modalități de autoreglare și autoapărare provenind din experiența nu a câtorva generații, ci a multor milioane de ani. Aberanta geometrie a guvernelor comuniste explică și brusca, solidara lor prăbușire în celebrul „joc de domino" al anului l989. Atâta doar că nu a fost un joc, ci o nouă, dureroasă și uneori sângeroasă experiență, făcută asupra acelorași generații îndelung chinuite.

Din pricina acelei stabilități care generează astăzi atâtea nostalgii, o sumă de tineri născuți îndată după război și-au putut închipui și chiar trăi viața activă în felul în care se desfășura viața profesională în unele instituții de pe vremuri, de pildă la Banca Națională. Ei au fost repartizați imediat la ieșirea din facultate, și anume în toată țara, nimeni neîndrăznind sau nereușind, în primii ani, să se opună. În planul de dezvoltare strict planificată a ramurilor industriale și a șantierelor de construcții era nevoie de ei peste tot. Oricare le-ar fi fost însă specialitatea, ei și-au trăit viața ca funcționari – fie ei cercetători, medici, profesori sau orice altceva. Au venit zilnic la serviciu, au ascultat de ordine primite ierarhic, n-au putut avea nici o inițiativă și nici o idee personală; în schimb, n-au fost nici în șomaj (cuvântul nu există în sistem pentru că nimeni nu caută de fapt „productivitatea muncii", ci toți slujbașii pierd mii de ceasuri împreună, indistinct și solidar, în chiar orele de lucru). Au înaintat pe bază de vechime sau pentru a compensa locurile lăsate libere în schemă de către cei

care, exasperați de atâta lipsă de fantezie, își încercau puterile în libera concurență din Apus.

Nici o fabrică, nici o bancă, nici un negoț n-a dat vreodată faliment, dar falimentul (ocult) era cel, general, al sistemului. Într-o optică a economiei libere, a porni cu un capital atât de uriaș – o țară întreagă, cu toată averea ei de deasupra și dedesubtul pământului, plus toată populația ei, adică o forță de muncă practic nemărginită pe care îți poți permite s-o plătești, ani de zile, la limita de subzistență – și a ajunge, după 50 de ani de adevărată exploatare, doar unde ai ajuns, este un eșec indiscutabil (exemplul clasic este al importului de grâu pe care Uniunea Sovietică era nevoită să-l facă anual din SUA sau Canada pentru a-și hrăni populația). Nu exista procedură de faliment, dar uneori, la lansarea câte unui gigant industrial, se instaura un neverosimil blocaj financiar în care toate întreprinderile își datorau bani una alteia și nici una nu putea să plătească. Situația era de fapt fictivă, statul atotputernic având o singură haină în care era simplu să-și mute banii dintr-un buzunar într-altul.

Speriată de brutalitățile lungii instaurări a regimului, populația devenise atât de docilă încât i se putea cere orice efort. Ani de zile, pentru plata datoriilor externe, dar și pentru finanțarea giganticelor construcții, s-a lucrat nu numai sâmbăta, ci și în fiecare duminică; ore suplimentare nu s-au plătit, după câte știu, niciodată. Dreptul de grevă n-a existat și prin urmare, spre satisfacția generală, serviciile publice au funcționat constant (până la economiile de curent electric ceaușiste). Paradoxal rămânea faptul că toate cuceririle esențiale ale clasei muncitoare – săptămâna de lucru de patruzeci de ore, weekendul, concediile plătite, salariul minim, asigurările sociale și așa mai departe – au fost realizate de mișcările stângii moderate din Apus, nu de mult lăudatul comunism din Est, unde unele dintre ele au rămas practic necunoscute. Nu există în economie o situație mai favorizantă pentru patron decât cea de monopol, iar statul comunist are monopolul tuturor bunurilor și activităților din țară. Oriunde te-ai duce, patronul

este acelaşi, iar dosarul tău, care e departe de a cuprinde numai informaţii profesionale, te urmăreşte peste tot ca o umbră. Nu ai altă soluţie decât să fii cuminte şi să-ţi iei gândul de la problemele „nesănătoase“, să joci în orele libere table sau şah şi să fii recunoscător partidului şi statului, fie şi numai în cuvinte, că îţi îngăduie s-o faci – cu atât mai mult cu cât se apropie pensia, când va începe viaţa cu adevărat.

Mulţi oameni se mulţumeau cu atât. Dar ce zic, mulţi? Poate chiar cei mai mulţi. Câţi au suferit, conştient, de lipsa de libertate? Câţi ar fi ştiut cu adevărat ce să facă cu ea? Dulcea anchiloză a lipsei de răspundere amorţeşte creierul oricui. În această societate de supuşi şi stăpâni, cei mai dinamici se hotărăsc dintru început să pătrundă în categoria „stăpânilor“, alegând una dintre căile care se deschid în faţa lor: în ultimii ani, a fi cooptat direct în unităţile de securitate era considerat, de către unii tineri, un succes şi o realizare a unui ideal legitim. Pentru ceilalţi, supravegherea poliţienească poate fi, e drept, supărătoare, dar dacă te-ai hotărât, în adâncul sufletului, să nici nu *gândeşti* altfel decât aşa cum ţi se dă voie, nu rişti nimic (şi nimic nu ţi se pare mai nebunesc decât riscul). Hotărârea ta n-o priveşti ca pe vreo abdicare, ci doar ca pe o simplă măsură de bun-simţ; dacă te ţii de ea, supravegherea poliţienească nu mai are decât aspecte pozitive: infractorii de drept comun sunt ţinuţi la respect, străzile sunt curate şi sigure noaptea; droguri nu există decât la capitalişti şi devine o gravă lipsă de bună-cuviinţă să spui în societate fraze în doi peri.

Stagnarea nu face însă parte din situaţiile naturale, ea este respinsă de viaţă ca o anchiloză patologică. Pe plan general, lipsa de inventivitate, compensată un timp printr-o gigantică operaţie de furt tehnologic internaţional, a dus la ceea ce am văzut cu toţii; iar pe plan individual, micile, sordidele ajustări necesare au rămas de cele mai multe ori ceea ce au fost de la bun început, un efort de acomodare, mai mult sau mai puţin reuşit, cu o stare de lucruri stânjenitoare şi nefirească în sine: „asta-i situaţia“. Dar frustrările acumulate în inconştient, speranţele retrezite la viaţă, elanul unei noi generaţii care vede că

unele porți se pot deschide și adânca, puternica, vitala nevoie de libertate care există în înzestrarea genetică a speciei, toate se pot uni la un moment dat pentru a produce acea explozie la care am participat cu toții și care hrănește încă în fiecare dintre noi o nerăbdare, o decepție, un neastâmpăr, o nevoie de acțiune ale căror roade se vor vedea, dacă destinul ne lasă în pace, doar în viitor.

*

Dacă astea au fost aspectele „pozitive", mi se va spune, ce-ți mai rămâne de spus despre cele negative ale experienței prin care ai trecut?

Experiența practicată în acest secol pe atâtea milioane de oameni abia începe să fie studiată obiectiv din afară de către cei care au cunoscut-o pe pielea lor. Este atât de grea această ieșire din sine încât lucrurile merg extrem de încet. Eu însămi am descoperit cu extremă mirare, scriind acest text, cât de importantă este, sau a fost pentru mine problema acestui regim: nu credeam ca el să ocupe atâta loc în mintea și psihicul meu. Îl obiectivez scriind –, și continui să mă mir.

Poate ar trebui să ne mulțumim, în motivarea poziției anticomuniste, cu două observații simple, elementare: această ideologie utilizează sistematic, pe plan intelectual, minciuna, iar pe plan afectiv, ura și invidia. Așadar, în ceea ce privește cele două funcții esențiale ale psihicului omenesc – intelectul și afectivitatea – ea se situează în opoziție cu valorile centrale ale fiecăruia: adevărul și dragostea. Iar asta ar putea fi de ajuns.

Din această poziție inițială decurg însă câteva consecințe practice pe care le vom rezuma cât mai strict:

– Instaurarea regimului preconizat de această ideologie s-a făcut peste tot cu prețul unei hecatombe inițiale care atinge cifre cu neputință de controlat, dar uriașe. Cele mai mari, atât în mărime absolută, cât și în raport cu totalul populației, par a fi fost realizate în țările-pilot, Uniunea Sovietică și China. Dar deși se ridică tot mai multe voci care cer un „proces al

comunismului“, adică o condamnare a lui măcar teoretică, e clar că va mai fi nevoie de timp.

– Violența caracterizează sistemul nu numai în faza sa inițială, ea rămâne o caracteristică permanentă, necesară pentru a stăvili imaginația, inventivitatea, spontaneitatea și forța de creație originală care continuă să existe în fiecare om și să renască odată cu fiecare generație. Nici una dintre realizările, parțial pozitive, ale sistemului nu este de conceput fără exercitarea unei coerciții constante asupra tuturor membrilor societății.

– Sistemul are nevoie, pentru a funcționa, de un dușman permanent, asupra căruia se canalizează energia propagandei agresive și care poate fi totdeauna găsit fie înăuntrul partidului sau granițelor, fie în afara lor. Spiritul cazon și terminologia militară caracterizează toate textele sale orientative; ar fi un joc de societate amuzant să facem lista cuvintelor de acest tip: lupta de clasă, lupta pentru pace, lagărul capitalist, mobilizarea eforturilor, înarmarea cu știința marxistă, victoria, triumful, biruința socialismului; verbele cel mai des întâlnite sunt a combate, a zdrobi, a izgoni, a lichida și așa mai departe. O adevărată lege marțială pare a pluti asupra activității de fiecare zi, în care devotamentul este obligatoriu, ca și denunțul. O foarte frumoasă piesă a lui Marin Sorescu, scăpată ca prin farmec de fulgerele cenzurii, dar, mi se pare, interzisă la prima reprezentație, creionează un tablou dramatic-hilar al societății comuniste rămase singură (și ultima) pe pământ, deci lipsită de concurență și nemaiavând de unde fura. Piesa se cheamă *Pluta Meduzei* și, citită în această cheie, mi s-a părut că este aproape o capodoperă.

– Fiind bazat pe o neîntreruptă constrângere, sistemul creează inevitabil o masă de indivizi cărora drămuirea informațiilor, înlănțuirea creativității și sufocarea elitelor le construiește o psihologie de asistați, dependenți în toate sensurile de stăpânire. În câteva generații, efectele acumulate al acestei stări de lucruri n-au întârziat să se arate.

– Corupția, deși omniprezentă, este aproape invizibilă pentru că este consubstanțială sistemului: dintru început, nu ești răsplătit decât în funcție de serviciile pe care i le aduci. Economia strict ortodoxă a sistemului nefiind viabilă, el subzistă în interior doar prin schimburi de servicii și datorită unei înfloritoare economii paralele, care se supune principiilor naturale, verificate de negoț timp de milenii, iar în exterior printr-un schimb de mărfuri de calitate proastă în cadrul sistemului, precum și, în afara lui, printr-un un spionaj tehnologic bine organizat. În comunism nu se poate trăi, oricât ar fi de paradoxal, decât din „furt", noțiune vagă în sine de vreme ce „totul este al nostru". Noțiunea de „corupție" este una dintre cele care se conturează cel mai greu și mai încet după trecerea la o societate liberă.

– Natura abstractă a sistemului face ca el să fie lipsit de modalități de autoreglare atât în crizele ivite pe parcurs, cât și în momentele-cheie, care sunt cele ale schimbării Numărului Unu pe plan intern și mai ales la vârf, adică la Moscova. Aceste schimbări s-au întovărășit mereu cu o schimbare de „stil" și uneori cu seisme grave. Publicarea „Raportului Hrușciov" a dus la rezultatele pe care le-am văzut. Succesiunea la conducere n-a fost reglementată și nici nu poate fi prea precisă într-o „conducere colectivă". Natura dictatorială a sistemului favorizează însă ajungerea la postul de conducere suprem a indivizilor celor mai ambițioși, mai setoși de putere și totodată destul de vicleni ca să nu-și nelinițească dinainte colegii. Practica însăși a puterii tinzând să deregleze psihicul celui care o folosește, și anume cu atât mai mult cu cât puterea este mai mare, rezultatele nu pot fi decât cele sângeroase pe care istoria acestui secol ni le-a arătat din plin pe toate continentele unde s-a instaurat acest regim.

– „Secretomania", ca și birocrația, nu este o caracteristică întâmplătoare a regimului, ci se leagă strâns de natura sa. Dacă a doua contribuie doar la lipsa lui de suplețe, prima este de departe cea mai periculoasă: ea este răspunzătoare, între altele, și pentru faptul că nu se va putea scrie multă vreme, în

unele cazuri niciodată, o istorie absolut exactă a celor petrecute. Este aici una dintre cauzele principale ale întârzierii „procesului comunismului“ pe care îl doresc atâtea milioane de oameni. Iar faptul că un politician atât de bun cunoscător al realității sovietice precum Gorbaciov a putut să-și imagineze că regimul va rezista „transparenței“ dă hotărârii sale (și a celor ce l-au susținut) o culoare aproape disperată.

– Ținând seama de caracterul agresiv al doctrinei, care-și mărturisește dorința de a cuceri întreaga lume, „ciorchinele de dictaturi“ pe care îl constituie sau l-a constituit, un timp, sistemul a fost pentru restul lumii un pericol incalculabil. El este și azi un pericol potențial, în măsura în care partidele comuniste rămân legale și în care serviciile lor de informații și contrainformații, care lucrează împreună și centralizat, sunt încă răspândite în lumea întreagă, chiar dacă „în adormire“. Într-adevăr, ele sunt formate din oameni în carne și oase, dintre care mulți vor rămâne supuși structurilor în care sunt integrați, fie că acelea sunt sau nu „la putere“ (recompensarea financiară a serviciilor n-a fost niciodată o problemă, iar structurile politice ale comunismului s-au transformat în structuri economice active) și cu atât mai mult cu cât, în multe cazuri, acestor structuri li se alătură un set de convingeri căpătate în copilărie, care se înlătură mult mai greu decât un guvern.

Întrebarea rămâne aceeași ca și la înfrângerea nazismului: cum să facem să nu se mai întâmple?

Scrierea, publicarea și răspândirea de memorii și texte consacrate acestui subiect este de o importanță extremă. Ea va sfârși, poate, prin conturarea prudentă a unei noțiuni pe care aș numi-o *culpabilitate ideologică* și pe care o socotesc mai fecundă decât aceea, ușor cețoasă, de „culpabilitate metafizică“. În afara oricăror măsuri legislative sau practice, ar fi bine ca tinerii tentați de către o ideologie sau alta să fie avertizați că pot deveni un fel de *serial killers* (adică personaje cu totul opuse idealului pe care doresc să-l servească) dacă aderă la orice formațiune politică în care se practică, pe de o parte, agresivitatea (cu corolarele ei, indiferența față de

mijloace), iar pe de alta, ascultarea totală şi necondiţionată faţă de superiorul ierarhic. Reunirea acestor trei elemente – *natura politică a ideologiei, natura ei agresivă şi ascultarea oarbă practicată de adepţii săi* – nu poate duce decât la rezultatele pe care le-am văzut în timpul existenţei noastre, ea fiind prezentă în toate ideologiile totalitare, de dreapta sau de stânga, pe care le-am cunoscut până acum.

*

Dar să ne întoarcem la sfârşitul anului 1947.

Sentimentul de prăbuşire definitivă a lumii în care deschisesem ochii ne-a întovărăşit de atunci încoace fără încetare; la drept vorbind, n-a fost zi în care să nu ni-l fi confirmat. Chiar propaganda oficială vorbea de construirea unei lumi noi, ce se ridica pe ruinele celei vechi; aceasta trebuia deci mai întâi distrusă şi se ştie că dărâmarea uneii construcţii costă uneori mai scump decât ridicarea uneia noi. Loviturile care se abăteau asupra generaţiei părinţilor noştri se asemănau cu valurile de la mal, care reiau ecoul frământărilor din larg: nu am fost singura ţară cu un astfel de destin.

În februarie 1948 am părăsit apartamentul din Piaţa Amzei şi ne-am reinstalat la Oltenița. Câteva pagini de jurnal, scrise în camerele goale în care rămăsesem de pază în timp ce se efectua primul transport, exprimă o deznădejde a cărei adâncime mă surprinde şi acum. Ţin minte că încercam, raţional, să mă liniştesc: pendularea cu locuinţa între Oltenița şi Bucureşti, o dată la trei-patru ani, existase de când mă ştiam; ar fi trebuit să privesc totul cu mai multă detaşare. Dar vedeam cu ochii o falie mult mai adâncă, o schimbare a tuturor rosturilor care mă cufunda într-o stare insuportabilă, cea a unei suferinţe acute, împletită cu o reacţie de revoltă. Era ca o operaţie fără anestezic, impusă unui organism sănătos. Intuiţia mea nu greşea. Se apropiau încercări pe care nu şi le închipuia încă nimeni, în care aveau să fie loviţi oameni dintre cei mai obişnuiţi, mai harnici şi mai corecţi. Ca să scape cineva neatins trebuia să nu fi fost fruntaş nici în satul lui, nici

în meserie, nici în profesie, nici în vreo altă categorie în care ar fi putut să se distingă. În familia mea și a lui Pascal urma să asistăm la o serie de arestări și condamnări politice – numite „penale“ când cel vizat era trimis la închisoare, „administrative“ când era vorba de lagăre de muncă –, de multe ori repetate asupra aceleiași persoane: două asemenea condamnări pentru tata, două pentru unchiul Ionel, două pentru mătușa lui Pascal, Alina Pilat, care ne găzduise în casa ei. Unchiul Mitică a murit în domiciliu forțat. Dodel a fost condamnat o singură dată, ca și socrul său Mircea Frigator, tatăl Nanei; la fel și singurul unchi al lui Pascal, Ion Bentoiu, care însă a murit în detenție după câteva luni. Tatăl lui Pascal a stat în diferite închisori, mai întâi în calitate de fost demnitar, timp de opt ani fără judecată, apoi, a doua oară, numai cinci ani, moartea întrerupând pentru el, la vârsta de 70 de ani, executarea unei condamnări politice la douăzeci și cinci de ani de temniță grea. Pe lângă toate acestea, evacuările silite, spolierile aproape că nici nu mai trebuie amintite.

Credeam, așadar, că știu câte ceva despre natura noului regim și mijloacele cu care își realizase programul. Mărturiile ieșite la iveală în ultimii zece ani mi-au dovedit că eram încă departe de adevăr. Pe atunci acceptasem uneori o teorie (desigur răspândită cu bună știință) conform căreia represiunea s-ar fi abătut asupra unei pojghițe foarte subțiri din societatea românească, cea reprezentată de „burghezie“ (termen cu conotații apăsat negative). Tot ce am citit în ultimii ani mi-a infirmat această teză. Încă nici nu putem cuprinde cu mintea ce a fost cu adevărat represiunea la sate, cum s-a petrecut decapitarea lor, ce a însemnat sărăcia materială și mutilarea morală care au urmat. Poate cele mai tulburătoare mărturii pe care le-am citit au fost ale celor două țărănci eroice, Anunța Nandriș și Elisabeta Rizea. Poate că dintre imaginile reunite la televizor în *Memorialul durerii* (atât de greu de suportat încât mulți refuzau să le privească) cel mai puternic mi-a rămas întipărite în minte chipurile țăranilor din Vrancea cărora li se luase pământul plătit cu sânge, în război, de ei și de părinții

lor. Nu, nu doar o „pojghiță“ din societate a fost atinsă, ci întreaga populație a țării, adusă la stadiul de cocă moale și turnată într-o formă nouă. Și e de la sine înțeles că pentru această prefacere, petrecută într-un deceniu și ceva, a fost nevoie de o uriașă putere exterioară ce s-a folosit de orbirea, slăbiciunea sau indiferența foștilor parteneri de război.

Istoria, istoria! Unui observator superficial, curgerea ei îi pare cu neputință de zăgăzuit. Dar ea nu poartă nici o vină, ea nu este un personaj activ, ci o simplă construcție a minților și faptelor noastre. Dramele și tragediile ei sunt mai întâi interioare, ele se petrec în spațiul dintre dorință și acțiune, dintre poftă și minte, dintre iubire și ură. Dacă rămâne vreo istorie de scris, este cea a mentalităților, dar nu suntem încă destul de liberi ca s-o facem. Iar libertatea se clădește pe respect. Fără respectul de sine, care ne interzice minciuna, și fără respectul de celălalt, care ne interzice să-i dăunăm, libertatea noastră se stinge ca o lumânare în bătaia furtunii.

De la întâmplările povestite aici a trecut o jumătate de veac, dar în mintea generației noastre ele sunt proaspete ca ziua de ieri. Șocul acelor ani ne-a scos dintr-o stare de normalitate pe care o crezuserăm ținând de legea firii, iar în lumea în care intraserăm n-aveam nici un fel de reper. Nimic nu era ce părea să fie, nici o realitate nu mai corespundea cu numele său: era o ocupație străină ce se prezenta drept eliberare, o dictatură denumită democrație, un război civil intitulat lupta pentru pace, o ură declarată „sfântă“, o frică răsplătită ca devotament, o plăcere a sadismului cultivată în chip de conștiință superioară. Cuvintele își vedeau desfigurat înțelesul, semnul fiecărei valori era întors.

Această jumătate de veac n-a trecut fără urme. Ele sunt scrise pe obrajii noștri, dar și în cutele din creierul fiecăruia. Ferice de cei ce au putut practica un dialog interior liber și uneori chiar un dialog cu glas tare, fără urmă de ascunziș, între prieteni! Am avut acest privilegiu, pentru care păstrez destinului o recunoștință adâncă. L-am avut mai ales pe cel de a vedea evoluând personalitatea și prestația artistică ale lui Pascal

și ale Ioanei, fiica ce ne-a fost dăruită spre bucuria celor ce o cunosc. Personal, începând cu a doua jumătate a vieții am putut să lucrez, să călătoresc și chiar să public. Suferința o trăisem prin trupul și mintea celor apropiați, în amintirea cărora scriu acum.

Pentru textul de față, le mulțumesc martorilor și prietenilor din generația mea, împreună cu care am verificat o mulțime de amănunte, rugându-i chiar pe unii dintre ei să-l citească în întregime. Aș vrea să-mi pot continua povestirea până la acea răscruce a anilor 1963-'64, când s-a petrecut eliberarea celor mai mulți deținuți politici și după care viața a devenit oricum, pentru câtva timp, mai respirabilă. Aș vrea, dar la vârsta noastră de astăzi cum putem afla cât ne mai rămâne din „timpul ce ni s-a dat"? Știu că mă adresez mai degrabă unor necunoscuți mai tineri decât mine, cărora istorisirea mea le va părea poate un basm ciudat. Îmi doresc să-i pot reînvia chipurile și întâmplările până la capăt.

La prețul de vânzare se adaugă 2%,
reprezentând valoarea timbrului
literar ce se virează
Uniunii Scriitorilor din România,
Cont nr. RO44 RNCB 5101 0000 0171 0001,
B.C.R. Unirea, București

Redactor
OANA BÂRNA

Tehnoredactor
DOINA ELENA PODARU

DTP
STELIAN BIGAN

Corector
MARIA MUȘUROIU

Apărut 2007
BUCUREȘTI – ROMÂNIA

Lucrare executată la S.P. „BUCUREȘTII NOI“